

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

BEWEGT VON

MICHAEL HRUSZEWSKI

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Т О М VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKI J

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У Л Ь В О В І.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Веднарського.

Політичні і торговельні взаємини Руси і Византії в X і XI століттю.

Написав

Др. Гриць Величко.

Не легко знайти два краї, що з географічного погляду показували б більшу суперечність, як Русь і цісарство византійське, а мимо того згадуючи Русь все нагадуєсь, хочби і ненароком, Византія а опис історичного розвою Руси не був би докладний, ба і неможливий без все-сторонного поясненя культурно-політичних і торговельних взаємин сего краю з цісарством східно-римским.

Розгляньмо ся наперед побіжно в географії обох країв, щоби виробити собі оруд, о скільки природні обставини сприяли або противились обопільним відносинам, узглядняючи очевидно простор сих країв в X віці.

Географія Руси і Византійського цісарства.

Русь в політичнім значіню займала значну часть сарматської низини, межі 42° а 56° сх. д. від острова Ферро і 48° 60° півн. шир. Пересічно вивисшає ся низина ледви 150 метрів понад уровень моря, але не єсть всюди однаково рівна, бо ту чергують ся незначні горбовини, названі пересадно „височинами“ з обширними, майже рівними низинами. Давнійше тварили з тих височин два хребти: уральско-балтійський і уральско-карпатський, та докладний помір виказав, що названих хребтів нема, а з півночи до полудня тягнуть ся: височина приволжанська і центральна ¹⁾ а третя — прикарпатська, слідує в своїм напрямі Карпатам. Руська держава з X-го столітя займає західну часть центральної височини з її відногами в валдайських горбах (356 м.), придніпряньско-пінську низину, цілу майже прикарпатську ви-

¹⁾ А. Тилло — Гипсометрическая карта Европейской Россіи (Петерб. $\frac{1}{2,520,000}$).

сочину, що найвисше вносять ся в північній збочи галицького Поділя. (Камуля в Гологорах 477 м.) Сі і так пезначні височини, розміщені на великім просторі, мало змінюють монотонність величезних розмірів ¹⁾ і найчастійше не бачимо значної ріжницї в високости, так помалу і незамітно підвисшає ся або знижує ся терей. Лише з полудневого заходу граничать з Русню гори Карпатські ²⁾, однако оселі Русинів не заходили глибоко в тих горах, де й нині ще великі простори над горішною Сьвічею, Лімницею і обома Вистрицями зовсім незамешкані. Низинний характер краю і величезні простори дозволили витворитись великим, сплавним рікам, а їх області водні не відділені від себе гірськими хребтами так, що перехід з області одної ріки до другої незвичайно легкий, а ще більше в північних землях, де маємо багато болот, озер і багон. Ту на весну, коли стають сніги і в ріках настає повінь, буває таке, що чорноморські і балтійські ріки лучать ся з собою, і на случай потреби легко перенести або переволочи човна з області одного моря до другого. Діл, де ріки найбільше наближують ся, так і називали „волоком“. Значнійшу перешкоду натрапляємо лише на полудни, бо ріки пробивають ся серед гранітових верств, що дуже трівкі що до ерозиї і часто творять „пороги“ т. є. камінні лави і бистрини. Межи ними пливе спінена ріка бистрою течією, часом спадає каскадами і лише на весну, в повінь, можлива туди переправа в часі кількох тижнів. Такі пороги має Дністер, Бог і Дніпро, та й всякі допливи двох послідних, але найславнійші пороги дніпрові, бо Дніпром вела дорога водна із Скандинавії в Грецію. З Чудского заливу йшла ся дорога через Неву до Ладоги, звідси Волховом до Новгороду і Ільменьского озера, а через Ловать і недовгий волок на горішню Двину. Ще один незначний волок вів на Дніпро, звідки Чорним морем проста дорога в Візантію. З області Дніпра легко дігати ся в області Двини, Німна, Висли і Оки; — такі вигоди подала природа комунікації на сарматській низині, а зимою ставляє она ще трівкі мости на кожній замералій ріці, засипуючи білою пеленою багна, озера і всілякі непроходні місця.

Цісарство византійське виказує в орографії цілковиту суперечність з Русню. Займає оно полудневу часть балканського півострову, Малу Азию і сусідні острови межи 37° а 59° сх. д. а 35°—45° півн. шир. (майже пятнацять степенів близше до екватора). На Руси була скрізь низина, ту скрізь країна гориста, або високоровень, а малі долини зна-

¹⁾ Elisée Reclus — Géographie universelle V. 279.

²⁾ Чи Русини угорекі були в X і XI-ім століттю в північно-східній Угорщині, чи прийшли вже пізнійше, чи се остаточні рештки Словін, що спаслись ту від мадярського погрозу, годі нині на певно сказати.

ходять ся хіба коло устя рік. Значійші долини суть коло устя Марици, Стримону і в Тесалії — в Європі, і над Меандром і Кайстром в Малій Азії. Нам — жителям безкрайної низини, малі грецкі долини, славлені в історії як долина Еврота, Ілісу і ин. видають ся сьмішно малими. Впрочім грецко-византійська країна була дуже гориста. Численні, запутані системи гірські балканського півострову, що виходять часто поза 2000 метрів висоти; сприяють оборонности краю, розчленованю его на невеликі окремі частини. Мала Азия єсть височиною на 1000 метрів високоси в середині, з крайніми горами на 3000 метрів. Збіч Малої Азії до моря дуже стрімка з виїмком західного побережа, де ріки врили собі долини і розбили височину то на хребти з східно-західним напрямом, то на сумежні, паралельні долини річні, отворені до Егейского моря. Коли зважимо, що і балканський півостров значійшими своїми долинами і незвичайно викреним, дуже добрим, побережем звертає ся до сходу, то зрозуміємо, чому житє Греків обертає ся коло моря Егейского і Мраморного, і чому осередок держави мусів витворитись не в середині європейскої або азійскої половини держави, але над морем. Очевидно, що найдогідніша столиця була там, де Европа і Азия найблизше сходять ся, коло догідного Золотого Рогу над Босфором. Руська держава знова осередку не має. Поки дорога зі Скандинавії в Грецію мала велике значіне, поти столиця держави мусіла бути на тій дорозі, спершу Новгород, далі Київ. Одначе природа не змушує на Руси наперед строго до вибору місця на більші центри, а дозволяє вибирати собі їх на великих просторах, а центри витворюють ся нераз штучно від волі володарів.

Ріки грецкі незначні, бо гори і височини не сприяють ту витворуви більших рік. Один Галіс (Кізиль Ірмак) визначуєсь богатством води, але пливучи з височини спадає катарактами, неславний і не дає доступу до середини Малої Азії.

І в кліматі Руси і Византії заходять величезні ріжвиці. Щоби наглядно виказати ту ріжницю подамо кілька дат кліматичних сьогочасних¹⁾:

		г. шир.	г. дов. від Грінїч	висота над морем	січень цвітень червень жовтень				рік
Руська держ.	Петербург ²⁾	59° 56'	30° 16'	10	9·4	2·0	17·7	4·5	3·6
	Київ	50° 26'	30° 31'	180	6·0	6·7	19·1	7·6	6·8
Греція	Царгород	41° —	28° 59'	—	5·8	11·6	23·5	14·1	16·3
	Смирна	38° 26'	27° 16'	—	8·2	14·6	26·7	16·9	18·7

¹⁾ Дотеперішні досліді не виказали наглядно значні зміни клімату в часах історичних, тому не помилилось дуже, подаючи для характеристики клімату з X і XI столітя дати з нинішного часу.

²⁾ Hann — Handbuch der Klimatologie.

З порівняня цифр видно наглядно, що середня температура в Греції на 10—15 степенів (Цельсія) висша, як на Русі, що в Греції, в надморських околицях нема власливої зими, бо найхолодніший місяць має ще все 6 до 8 степенів тепла. Такий сам контраст бачимо, як не в висоті атмосферичних опадів, бо сі в північній Греції виносять 530 мм., в Царгороді 700 м і в Смирні 610 а на Русі мало що низші: в Білозерску 521, в Києві 528 мм.¹⁾, то бодай в розкладі їх на поодинокі части року. На Русі 39%, часом до 50% опадів приходить на літо, а в Греції літо майже без дощів, бо ледви 4—10% дощів припадає літом, а в заміц за то 39—43% зимою. Коли зважити, що полудневе сонце в Греції усуває скорше слід дощів, що земля чим ближше до рівника, потребує більше вохкості в порівнянню з північними сторонами, і дощі там нагальні, то пересвідчимось, що Русь є в порівнянню з Грецією краєм вохким, і сумрачним. Найкрасше доказує сю обставину процент днів захмарених в році. Русь має 65% днів хмарних, а в Греції панує все погода, бо ледви 17% днів непогідних. Пануючі вітри на Русі — північно-західний і західний літом а меньше-східний зимою. В Греції найчастійше віє північно-всхідний пасат (званий ту воріясом), нераз так постійно, що завішені предмети приймають горизонтальне положене і не рушають ся.

Фльора і фавна приподоблюють ся всюди до геологічно-кліматичних обставин. Поведім на Русі лінійю від Тернополя на Київ, Чернігів до Тули, то поділимо Русь на дві, дуже відмінні половини. На північній-заході країна, покрита пісками, глиною і вилунами т. є. скалами ератичними. То морени з ледівців, що в періоді ледовім найшли сюди зі Скандинавії і Фінляндії. Полудневий всхід покритий лессом, біло-жовтавою, дуже урожайною глинкою, що ту в суміщї з органішними останками перетворились в верхній верстві в славний чорнозем. Богатші дощами, хмарні північно-західні околиці заняті скрізь лісами мішаними або чатинними, як де не покрили їх багна, озера або не виницила людска рука. Полуднево-всхідна країна єсть безлісним степом з характеристичними травами, ковилю, і тирсою, та корчами дикої вишні (*Prunus Chamaecerasus*), ракити (*Cytisus bifloris*) і т. и. — І фавна не однакова. В лісах були або є жубри, тури, лосі, олені, дикі казани, бобри, а на степі сусли, сайчаки і иньші звїри, приспособлені щоб жити на степу. Не треба думати, що перехід з лісної до степової полоси є наглядий. Межи обома частями лежить ще переходова лісно-степова полоса, де черно-земні рілі степові чередують ся з гаями „чорнолісу“ із граба,

¹⁾ Wild — Regenverhältnisse des russischen Reiches.

дуба, ліщини. Буків ту зовсім нема. Ближше до Чорного та Азовського моря стають степи менше буйні і приймають часто прикрий, пустинний вид. Русь історична мало заходила в степ, она держалась лісною або займала ще більшу часть переходової полоси, лишаючи степ кочовим народам, Печенігам, Хазарам, пізнійше Половцям і Татарам.

Коли порівнаємо фльору Русі і Греції, то ся послідна ріжнороднійша і більше мальовнича. Красні форми рослинности, лагіднійший клімат з усе погідним небом будить у мешканців півночи тугу за полуднем. Середземно-морська країна чарує незвичайно своєю прелестю і старинні люди вже розуміли то добре, порівнюючи свою сьвітлу, веселу вітчизну з суворою півнотою¹⁾. Барва неба і моря темійша, а-виразні риси на виднокрузі видають ся наглядно в прозорій, чистій атмосфері. В блиску сонця стають форми рослини красні, а на весну повстає ту так чудесний ковер цвітний, що ми понятя о тім мати не можемо не бачучи сего власними очима. І дерева не такі, як у нас. Пінї вносять свої віти до неба, темно-зелені кипариси і вічнозелені дерева, як дуби (*quercus ilex*, *q. coccifera*, *q. aegilops*), оливне дерево вражають нас, що привиклисьмо до лісів з нетревалим листом. Непрохідні корчі з трівким, грубим листем олеандрів і миртів збили ся в великі гущавини²⁾. По садах подибуємо дерева фігові і мігдалові, а на висних збочах гір багато каштанів їдальних і волоских орхів. Але нема тут великої пуші лісної, ані розкішних стенових лугів. Замість лугів травястих подибуємо згадані корчі на каміністій почві, а Грек, що не чує ся свобідним в високопеннім європейскім лісі, назвав лісами дніпрові і дністрові „плавні“ т. є. просторі мокрі луги в долинім бігу сих рік, покриті очеретом або вільхою, березою і о сикою.

До тих ріжниць треба додати ще одну може найважійшу з погляду історичного а то, що Русь є країною континентальною а Греція морскою. Русинам замкнули приступ до моря на півночи чудскі, на полудни могольскі племена, а Русини, бодай загал їх, не привычачені до торгівлі, не дуже звертали увагу на море і переважно оселями своїми не сягали до моря, до Чудського заливу або до Чорного і Азовського моря. Зовсім инакше у Греків. Ту море усім — центром житя, осередком, що лучив поодинокі, нераз дуже порозкидані части держави, розділені ще крім того одні від других високими горами. Не дивниця, що нацям житя обох народів звернув ся з причин природних в инший бік. Греки мають численні заливи, пристані, острови, живуть на мори, і є то нарід торговельний, а в дальшій лінії і промисловий, а Русини поробились на

1) Grisebach — *Vegetation der Erde* I B., 241.

2) Grisebach l. c. 283

низинні хліборобами. Хід історії ще заострив природний напрям, а рускі землі запізнались з всіляких причин в ролю людскости о добрих півтори тисячі літ в порівнянню з Греками і почали що лише творити новий нарід, коли Греки вже переживали ся і вирождували ся.

Політичні взаємини.

Початок і розвій рускої держави припадає на час розбудженої енергії Норманів, що поруч з иньшими причинами може по трохи служити доказом норманського походження руских князів. Що се не було унікатом в історії, знаємо з иньших подій. Меткі, проворні Скандинавиці розбрелись по усій Европі, лишали веуди слід незвичайної сьмеловости і сили то торгуючи з усіякими народами, то найчастійше яко розбишаки морські або сухопутні. Про безнастанні їх розбишацкі походи на заході, про поїздки на морях аж навіть до Америки, знаємо досить із жерел середновічних, бо Нормани являють ся тяжкою язвою Европи в 9 і 10 століттю, але про походи їх на всхід маємо мало звісток, бо всхідня Европа була ще тогди покрита темрявою. Та все таки з руских, византийських та арабських жерел можемо, хоч по части, витворити собі погляд на розвій подій серед сарматської низини. Сьмілим Норманам, що зачували про славу і богатства византийського царства, треба було проложити собі дорозу і сюди, але плавання морем у всхідну часть Середземного моря навкола цілої Европи через гібральтарський пролив за далека, небезпечна, а часто через магометанських сусідів і не можлива, тож Нормани пошукали собі другої дороги через всхідно-европейску низину. Ту природа утворила сіль водну, що вела із чудського заливу аж до Босфору. Єсть то згадана вже „путь изъ Варяговъ въ Греки“, мало догідна в нинішнім часі до плаванн пароходами, бо часто за плитка, але зовсім можлива до їзди човнами. Ріки плывуть серед низини поволі і можна судроги води тягнути човна, та опріч того Дніпро сам займає три четвертини дороги, а що тече у море Чорне, то улекшує незвичайно їзду в низ. На місцях, де рік не ставало, можна було в багнистій околиці човна легко по болоті перетягнути, або і на плечах легко перенести; а хоть би хто і покинув судна свої серед дороги, то му матеріялу на пові в лісній полосі Руси не хибувало. На щастє, не багато було місць, де треба було човна волічи; один раз із Ловати в Двину, а другий раз із Двини в Дніпер а серед малої води ще раз через пороги дніпрові. Ся дорога водна багато близша, як навкола Европи, а що головне, то безпечнійша, бо вела серед краю, де жили не з'організовані зразу чудські, а дальше славянські племена без усякої звязи політичної. Лише в долішній часті Дніпра можна було напаста на хижі, кочуючі племена,

що бачно зорили за багатими купцями і необережними перехожими. Коли переправи випали добре, забрали ся Нормани до укріплення важніших місць стратегічних на новій дорозі, щоби мати запевнений, вільний перехід а в дальшій лінії змагались заняти і країну по обох берегах. Найскорше заняли Нормани устя Неву і край над Ловатю-Ільменом, бо се найблизша околиця до їх вітчизни, найбільше схожа що до клімату і плодів до Скандинавії, далше йшов забор верхівя Двини і Дніпра себ то полонкої і смоленської країни, а згодом кийвської землі. Хоч наївне оповіданє Несторової літописи про зацв варяжских князів має мало правдоподібности за собою, то все таки хід історичний розвою Руси з'ображений у ній вірно, бо в північного Новгороду йшла концентрация рускої держави на полудне. Перший після Нестора князь руский, Рюрик, панував ще в новгородско-заволоцких землях, а вже другий -- Олег заволодів Київщиною. Чи все так бистро йшло, можна сумніватись, хоч годі заперечити, що князям приходило легко запанувати над славянськими племенами, бо они з давен-давна привикли були до чужих панів: Сарматів, Готів, Гунів, Хазарів ¹⁾ і без великого жалю міняли їх. Племенам сим байдуже було, кому платять дани, а новий пан, що не всів ще добре укріпитись в новій країні, давав лекше відчувати свою силу, як давні, засиджені вже пани. Князі мали більший вплив лише в озерно-новгородській області і в вузькій полосі понад Дніпром ²⁾, в невеликій віддали від замків і городів княжих; на иньші подальші племена вплив княжий розширив ся помалу. Але номінально була Русь в половині X-го столітя велиезною державою на значнім просторі від Ладogi і Неву на півночи меньше більше до Сули, Росі і середного Дністра на полудни. Границя західна з литовськими племенами і Польщею а ще більше на сході з чумско тюркськими племенами була непевна і міняла ся безнастанно. Причиною нестійности рускої держави був власне брак певних природних границь. Серед безкрайої низини не було окремих географічних одиниць з визначними, легкими до оборони границями, не було тому і трівких політичних тіл, бо коли одна сторона з яких будь причин ослабне, то друга могла без великої трудности заволодіти нею. Не було ту гір високих, де горетка людей вдержить цілі армії, ні широкого моря, що все творить найкрасшу політичну границу. Мимо своєї великості не мала руска держава великої живучости і концентрації в собі. Не була се держава в новочаснім розуміню, а радше зліпок численних слабо повязаних або і ворожих собі племен всіякого

¹⁾ Липняченко — Взаимныя отношенія Руси и Польши до половины XIV столітя. Часть I. Русь и Польша до конца XII вѣка. Кієвъ 1880. ст. 72.

²⁾ Соловьєвъ. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, I, 1874. ст. 218.

походження. Сі племена удержувала в єдності лише власть князя, а князь заснував свою власть не на симпатії народів, не на спільній вигоді, обопільнім інтересі, а за помочю численної дружини, яку собі набирив з усіх усюдів. Головна часть дружини була з Норманів ¹⁾, або як їх на Руси називали Варягів. Нормани служили в наймі в войску византійським ²⁾, де з часом після Варягів називали усіх наємних жовнірів Варягами (*Βάργγροι*), служили вони і в руськім войску. Норманьським очайдушам тісно було в своїй зимній, скупій вітчизні і вони розсипували ся по цілій Європі для грабежі і зиску ³⁾. По при Варягів приймали князі инші елементи в свою дружину, бо ся становила одиноку опору власти. Власть князя показувала ся в тім, що князь вибирав дань від поодиноких племен ⁴⁾ футрами, шкірою, воском, медом — чим можна було. Дальші племена не радо платили данину і князь виправляв ся на них і вимушував дань силою, грабив і забирав після впадоц, що попало, особливо в початках, коли та держава що йно почалась творити. Більшість племен була славянська, але на півночі і північнім вході належали до руських князів чужі народці: Чудь, Вєсь і Меря. Релігія була у всіх поганьська, та не однакова у народів славянських і чужих, не однакові були у них обичай-звичаї. Усе не держалось купи а єдність держави, розвій єї, залежав головно від особи князя. Коли князь був хоробрий, енергічний, то розширював на всі боки пострах свого імени і границі своєї держави. Таким князем був Олег, а в пол-вині X-го століття грізний і вельми воевничий Свяс-тослав.

Недавня руська держава не була культурна. О значнійшій промислі або торговлі і бесіди не було. Люд заспокоював сам власні, невеликі потреби. Одежу ткав з вовни або льну, обуве робив з гарбованої шкіри або лика. Кушніри, тєслі-рубачі, ткачі, гончарі були звичайні ремісники на Руси. Збіжа сїяли стільки, щобн вистарчали на потреби свої, бо вивозити на продаж не було куди, а як би й було куди, як до Византії, то за далеко. Що ціннійше, як віск, мід, футра, забирав князь або хижі сусіди, так що серед простих людей не було мастків, але не було і вимог, більших потреб, так що богатства не росли і все було в застою. Виріжнювались ту хиба князі і дружина, бо сї нагро-

¹⁾ Bestuzew-Rjum'in — Geschichte Russlands, übersetzt von Schiemann, Mitau, 1877. I B. S. 81.

²⁾ Василевській. — Русско-византійські отрывки, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1876. Мартъ ст. 186, 187.

³⁾ Значна часть істориків не признає походження Русинів із чужинців, вона заперечує норманьське походженє Русинів-князів.

⁴⁾ Соловьевъ — Историі Россіи съ древн. в. см. Москва. 1874. I. 218

маджували добичу воєнну і дань і маючи гроші, видавали їх на предмети розкоши для себе і своїх жінок.

Інакше було все в царстві византийським, або як самі Греки називали, ромейським. Царство східно-римське займало в X століттю південну частку балканського півострову і Малу Азію. Італійські провінції коло Барі, Таренту, Венеції і Тавроменію на Сицилії, а також землі Херсону на Таврії були за-надто малі і за дуже віддалені від решти держави, щоби творити її есенціональну складову частку. Головна вага царства була тоді в Малій Азії. Тут лежали найважливіші і найбагатші землі: Опсикіон, Оптіматов, Буккелярійон, Арменійакон, Самос, Тракезіон і Анатолікон, що з землями Тракії і Тессалії в Європі були підставою сили і значіння грецького царства. Держава грецька не була так обширна, як руська, але була густо залюднена, а столицею її було світове-торговельне і промислове місто — Византия. На чолі правительства стояв цар з абсолютно-необмеженою властю. В державі була як найбільша централізація, а цілий апарат урядничий фунтував під розказами абсолютного володаря. Населення було грецьке, або хоч розуміло по грецьки і стояло на високій ступені культури. Богаті урядничі, промислові і купецькі верстви мали великі вимоги в розкоши і культурних потребах, а царський двір, прибочна свита і старі аристократичні роди видавали величезні суми, щоби високий свій стан гідно запрезентувати. На покриття розкішного життя висших станів йшли доходи з торгівлі і промислу. В руках Греків була найважливіша в світі торгівля зі Сходом, а численні, великі фабриканти і дрібні промисловці удержували значний промисел, головню в речах розкоши, уборів і прикрашень. Населення було досить фанатичне через безнастанні війни з Магометанами і неприязнь з Заходом. Східний — окремих обряд, одинаковий язик і почуття висшости над прочим світом удержувало Ромейців в єдності, а людність, що від давна привикла без опору слухати розказів царських, була вдоволена, коби лише війни не непокоїли її в особистих занятях і щоби не відбирали її численних забав в іподромі і театрах. Великі богатства, висока культура а слідом за тим і вигідне, збагачене життя підорвали значно ромейську хоробрість; а військо було переважно найняте, дуже часто з чужих племен. В грецькій війську знаходились люди всіляких сусідніх націй: Славяни, турецькі номади і ин., а навіть далекі Нормани, що визначувались великим зростом і незвичайною хоробрістю та служили в прибочній царській сторожі. Наслідком такого стану були безнастанні революції, бо симпатичні у жовнірів наємних та амбітні полководці бажали досягнути й царський вінець.

Які-ж були взаємини межі висококультурним, пребогатим Греками та молодого, воєничою державою нормано-руських князів?

В взаєминах двох народів найбільшу роль мають природні обставини. Коли сі сприяють взаєминам, то мимо всяких перешкод взаємини суть живі і часті, коли-ж в природі нема прихильних обставин, то обопільні відносини можуть штучно запалахкотіти на якийсь час великим поломенем, але загасають опісля на довший час. Найчастійші взаємини витворюють ся mezi сусідніми народами, бо сусіди мусять стикатись безпосередно — менше, коли їх розділюють непрохідні гори, як Піренеї або Альпи, більше — коли нема mezi ними непрохідної природної границі. Русь і Візантія мало коли були безпосередніми сусідами, а то тоді, як тмутороканська земля під Кавказом належала до Руси. Але тмутороканська земля не була важною, складовою частию Руси, а сусідній, херсонський тежат мав більше торговельне ніж політичне значінє. Навіть тоді, як Тмуторокань належала до Руси, дорога із осередка Руси, Києва, не вела через Тмуторокань, а через придніпрянські степи, так що все рускі землі були відділені від грецких кольовій над Чорним морем широчезною полозою степів, а від Царгороду відділювало Русинів ще бурливе се море, що дало ся нераз в знаки руским суднам, більше як грецка фльота і грецкій вогонь. Пусті, без постійних осад, степи були в надморскім поясі навіть похожі літом на пустиню і становили самі собою велику перешкоду для переходу. Сумного досьвіду зазнав ту перекій цар, Дарій. Судячи по нинішнім стані степів неораних і засіяних хлібом, перехід не повинен би бути тяжкий, але инакше було в давнійші часи, коли не було постійних осель на степу, а до природних перешкод долучували ся ще й політичні. Русини не сусідували з Греками. В давнійшій добі рускої історії бачимо ясно, як природа зазначувала Русинам границю на полудни. Русини держались лісної полоси, не так густо і сміло заселявали переходовий пояс від лісних до зовсім степових околиць, а вже коли зважувались на чистий степ, то хіба понад ріками, де в плавнях і по збочах берегів річних трафлялись лісні займища. Густий ліс давав захист від нападу ворогів, а гаї серед степу — потрібний материял на будовлі, укріплення. За то степи були догідним місцем для побуту кочовничих, переходожих народів. Для них початок лісного поясу був огненною стіною і по за ню не сміли вони переходити, бо степова орда не чула себе добре в лісі і не мала ту вигідних обставин до житя.

Тоті отже степові народи розділювали Русинів від Греків і були важною перешкодою до політичних взаємин. Від VI до XIII столітя край чорноморскі є місцем побуту для всіяких переходожих народів могольско-чудекого роду: Болгар, Аварів, Угрів, Хазарів, Печенігів, Торків, Половців і Татарів. Декотрі з них, як Болгари, Авзри і Мадяри перейшли лише через чорноморскі степи, иньші не йшли дальше та закінчили ту свою вандрівку. Походячи із полуднево-сибірських або

центрально-азійської височини — отже із країв з острим кліматом, покритих пустинями або нужденними степами, знаходили сі номади на заході простори з чим раз лагіднішим кліматом, зарослі буйною, травистою рослинністю, де могли свobodно вести далше але вигідніше кочовий спосіб життя, до котрого навикли в первітній своїй вітчизні. Історія всіх тих племен одна і та сама. Народи ті вивалились й бурею надали на рускі границі і на краї чорноморські, нищили і палили все, але остаточно осідали в стеновій полосі, нападали на сусідів Русинів і на кольонії грецькі або змушували їх оплачувати ся. Помалу зачинають вони під впливом висшої культури народу підбитого або сусідів приймати їх культуру і осідати, але тратять заравом силу свою і енергію. Коли вже починали із сусідами зживати ся, впадає нова орда. Частина попереднього племені гине в боротьбі, частина розходить ся серед сусідів, а решта лучить ся з новою ордою¹⁾ і знова зачинає ся давнійша історія. В часі ослаблення і повільної цивілізації степового народу зачинає руска людність кольонізувати величезні степи, спускає ся ріками часто аж до моря і тоді сходить ся безпосередно із Греками, але в часі нового нападу і приходу нової орди відсуває ся знов далеко на північ, сягає ледви по середній Дністер, Бог, Рось і Сулу, і доки триває експанзивна сила нових номадів, доти переривають ся майже зовсім політичні взаємини Русинів з Греками. Довго то однако не триває, бо Греки навязують торговельні відносини з кочовим народом і силкують ся перейти в Русь, що пізнійше була з ними звязана тісними, моральними путами.

Так отже природа кинула межі Русинів а Греків простори степи, а історія поставила цілу низку стенових племен, а що природної основи не має, не може довго остоятись, тому той бачимо, що хоч політичні взаємини обох народів заясніють нераз ясною полонією, то се не жива, довговічна полонія, а хвилевий промінь. Що межі наслідницею колішньої Візантії — турецьким цїсарством, а межі нинішню Росією політичні взаємини дуже живі, то се сталось можливе аж тогди, як зломалась сила кочових орд, коли пусті степи заселились численними осадками і виповнилась неприхідна просторонь межі всхідно-європейскою низиною а балканьским півостровом. В давнійшу пору було кілька проб заповнити роздільну пропасть, та азійські степи викинули таку силу номадних племен, що проби сі так і полишились пробами, аж поки руский народ не скріпшав в борбі з кочовими племенами і зразу воєнним а опісля мирним, кольонізаційним способом не випер Татар на полудне. Коли на сарматській низині запанувала одна держава, то їй легко прийшло ся

¹⁾ Житєцкій — Смына народностей въ Южной Россіи, Кіевская Старина 1883, май, с. 22.

вздержати і придавити ослаблені номадні племена та віддати значні простори (як ногайський степ) на колонізацію рільничому, переважно українсько-руському населенню. По передуж треба було якихсь незвичайних, вигідних обставин до того, щоби політична зв'язь Руси з Візантією змоглась сильнійше. Такою вигідною обставиною був головно бистрий політичний розвій молодой рускої держави в X століттю. Се річ природна, що новий, повний сили і енергії організм, пробує своїх сил відповідно до своїх потреб і понять. Руский князь на чолі численної, навченої до борби дружини, забагає грецких богатств, предметів розкоші, що мають незвичайні чари і принаду в очах варвара. Походи руских князів на грецкі землі задля грабежи зачинають ся ще в IX століттю; про многі з них не знаємо, про деякі розказує нам літопись руска не все вірно, та грецькими жерелами можна сі оповідання провірити хоч в части.

Перший, звісний нам з первоначальной літописи похід зробили Аскольд і Дир, вже 866 р. Вони відділились, як каже літопись, від дружини Рюрика, щоби дійти до Царгороду, та по дорозі запанували над Києвом і звідтам вже виконали свій первістний намір; але-ж напад на Візантію не вдався, 200 човнів прибуло до столиці, але буря розбила їх і ледви мала часть Норманів вернула домів, в Київ. У Греків не згадуєсь імен Аскольда і Дири, але є звістка про похід Русів із 864 р.; човна рускі потопились чудом, бо мати Божа омофором своїм вірних своїх боронила ¹⁾. Літопись подає той похід під 866 р., а Куник думає, що він відбув ся в 865 р., бо в письмі пани Николая до цїсаря Михайла III є п'ятак про похід Русів в тім часі ²⁾.

З грецьких жерел довідуємось ще про два походи Русів на Грецію; або грецкі осади, незвісні із рускої літописи. В житю св. Стефана Сурожского є звістка, що з Новгорода прийшов великий князь Русів, Бравли на Сурож ³⁾, а в житю св. Георгія Амастридского також згадуєсь про нахід варварских Русів, народу дикого і грубого, на городи над Пропонтидою і на Амастру, город коло Синопи ⁴⁾. Той похід відбув ся найзвіснійше з початком X-го столітя.

Великий похід зробили нормано-рускі князі в 907 р.: „иде Олегъ на Греки, поя множество Варягъ и Словѣнь, Чюди и Кривичи и Мерю

¹⁾ *Χρονικόν Γεωργίου ἀμαστρίτου μοναχοῦ* — Ученія Записки второго отдѣла Имп. Академіи Наукъ, кн. VI, стор. 736, 737.

²⁾ Куникъ — Извѣстія Ал Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть I. стр. 176.

³⁾ Житіє св. Стефана Сурожского — Лѣтопись занятой археографической комиссіи, выпускъ IX, СПетербургъ 1893. стр. 100.

⁴⁾ Житіє св. Георгія Амастридского I. с. стр. 66.

и Поляне, Сѣверю и Деревляни и Радимичи и Хорваты и Дулѣбы и Тиверцы¹⁾. З численною дружиною з усіх підбитих племен вибирає ся Олег під Царгород, але Греки замкнули пристань і місто. Олег руйнує околицю города і змушує Греків до умови, в якій Греки дають Русам численні і великі привилеї торговельні. Найважніші точки умови такі: увільненє всіх товарів від мита і забезпечене удержанє на шість місяців для кожного руского купця. Мешкати мають Руси коло церкви св. Мами, за мурами міста, а входити до міста можуть лише громадами що найбільше по 50 людей разом і то без зброї. Ся послїдна точка показує, що торгівля у Русів була сполучена з розбиванєм і що Греки невірно відносили ся до варяжских купців²⁾.

Не знати, котра сторона не додержала умов мира, бо вже в 941 р. вибирає ся Русь на новий розбій. Умови були без сумніву для Византийців за тяжкі, так що вони не виповнювали їх докладно, а знову Русь, видячи уступки зі сторони Греків а пізнавши на купецких подорожах богатства Царгороду, забажала нових скарбів. Однакож перечислила ся дуже. Князь руский Ігор йшов, як єго попередники, морєм, але часть флоту єго спалив протовестиярий Теофан. Ослаблений на мори висїв Ігор на берегах Анатолії і нищив єї огнем і мечем; рускі воїни визначували ся страшеним звірством³⁾: „овѣхъ растинаху, гвозды желѣзныя посреди головы вбиваху“⁴⁾. В Анатолії одолїв Ігоря полководець Варда і domestik Іван, так що прийшло ся Ігорєви забиратись звідси. Пробував ще щастя в Тракії, тай там не ліпше йшло, бо Теофан розбив Ігоря, і лише недобитки дістались з Ігорєм на Русь⁵⁾. Щоби направити невдалий свій похід, вибирає ся Ігор з численнішим войском, взявши до помочи ще й Печенігів, а щоб бути незалежним від примх Чорного моря, пішов сухолутом. Греки волїли окупитись від напасливого князя, і сей вернув ся від устя Дунаю з золотом і дорогими матеріями⁶⁾. В 943 р. зайшла взаємна умова, але вже не так догідна

1) Полное собрание русских летописей т. I. 9.

2) Соловьевъ. I. с. 113.

3) Куникъ. Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Приложение къ XXXII тому Записокъ Импер. Академіи Наукъ, СПетербургъ, 1878. ст. 177.

4) Полное собрание русских летописей т. I. 18.

5) Соловьевъ I. с. 119.

6) Сей другий нахїд Ігоря може тільки видуманий літописцем, щоби прикрасити перший невдалий похід, бо де інде, крім первоначальної літописи, про него не згадує ся.

для Русинів¹⁾, бо вже нема згадки про удержанє руских купців. Дорогих матерій (поволок) можуть рускі купці купувати найбільше за 50 золотих. Також зобов'язують ся Русини не шкодити херсоньским риболовам при устю Дніпра і не сьміють зимувати в лимані дніпровім²⁾.

По смерті Ігоря в 945 р. управляє рускою державою, в імені малолітнього Святослава, енергічна Ольга. Рівночасно увільнює ся з під опіки тестя, Романа Лекапена і его синів правний цісар ромейський, Константин Багрянородний. Користаючи зі смерті Ігоря, старали ся всіякі племена увільнити ся від данини і звязи з Києвом, а Ольга мала досить клопоту, щоби привернути їх до послуху. Тому походи на Византію мусіли устати. Впрочім мала Ольга иньшу причину, щоби залишити чвари з Царгородом. Она приняла звідси віру християнську і дивила ся з почесітю на центр всхідного відлому християнства. 957 р. поїхала Ольга до Царгороду (по думці деяких авторів — вже будучи християнкою, по думці других аж ту приняла хрест) і ввела цісаря в клопіт, бо царедворці мусіли вигода, з якими почесіями приймали чужу княгиню³⁾. Звісно, як точно означений і величавий був церемоніал на царскім дворі. Цісар, нан сьвіта, перед котрим всі падали на коліна, не міг понизити ся до повитаня княгині варварів, як рівної собі правительки. Стріча була не дуже почесна для рускої княгині, бо Ольга мусіла стояти межи грецкими дамами і тим хіба виріжнювала ся від них, що не потребувала бити низьких поклонів перед цісарем⁴⁾. Константин обдарував Ольгу дарунками, і вона вернула до Києва, щиро сприяючи справі християнства, та старала ся на дармо сина свого прихилити до нової віри. Християнство входило помалу до Руси із Греції. Приносили его найперше словянські і варяжські воїни на службі грецкій і численні купці, що довго побували в Царгороді і пізнали моральну перевагу християнства над своєю поганською вірою і були очаровані блеском церковних обрядів і сьвітлих церемоній. Вже Аскольд і Дир були християнами, а за Ігоря присягають в Києві християни-Руси в церкви сьв. Ілії; мусіло в Києві число християн бути вже значне, коли мали свою власну церкву. Християнство і поганьство істнували у Полян побіч себе за панованя Ольги

¹⁾ Сергѣевичъ. — Греческое и русское право X вѣка, Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія т. 219, 1882. ст. 83.

²⁾ Полное собраніе рус. лѣт. I. 22.

³⁾ Про приїзд Ольги в Царгород і приняте єї на дворі цісарскім є докладний опис Константина Порфирогенета, гл.: Corpus scriptorum historiae byzantinae, Constantini Porphyrogeneti imperatoris de cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1829, II. 15, стр. 594—598.

⁴⁾ Соловьевъ, I. с. 133.

і її наслідників¹⁾, і хоч династія була поганської віри, та відносила ся толерантно до інших релігій.

Спокійні взаємини Руси з Візантією змінили ся, від коли прийшов до повнолітності буйний Святослав. Се найсміліший і найбільше вовничий із усіх варязко-руських князів при вступленю на престол мав він під своєю властю землі від Ладоги майже до порогів Дніпра. На заході була дика Литва і держава польська, а на сході не підбиті ще Вятичі, Болгари над середною Волгою, Мордва (Буртаси) межи Цною і Волгою і Хазари над долішною Волгою із столицею Ітіль, що була посередником межи середною Азією а Европою, і з важним містом Саркел, що лежало над Доном. Святослав вибрав ся насамперед против Хазар, зайняв Саркел і Матарху. Підбивши в 966 р. Вятичів, а дальше розбивши камських Болгар і Буртасів, пустив ся Волгою вниз ку устю, здобув Ітіль і знищив зовсім Хазарів²⁾. Незабаром він замотив ся в справі балканського півострова. Тут вже двічі змінялись володарі. Константи Порфірогенет лишив престол своему синові, Романови II, а вдова Романа Теофано віддала серце своє і престол в імени малолітних синів славному полководцеві, Никифорови Фоці. З Никифором Фокою зачинає ся ряд славних цісарів, що відновляють давну силу і значіне політичне цісарства супроти Музульман, Болгар, народів півночі і заходу. Цісар Никифор побив Гамданідів в Азії і упокорив Арабів так дуже, що не мав з того боку жадної перешкоди і міг звернута увагу свою виключно на справу болгарську. В Болгарії по славнім царі Симеоні, що посідав майже увесь балканський півостров, наслідив слабосильний і недотепний Петро. Візантійці мусіли страшенно жаяхатись Болгар, коли такому нетязі платили сорок літ данину та й ще єму одині-сенькому в історії всесвітній признали титул василевса (*βασιλευς*), чим зрівняли єго з своїм цісарем. Никифор пізнав, що Болгарія за Петра то не давна Болгарія, перед якою дріжали усі сусіди, а найбільше сама Візантія. Мимо великого обсягу, бо границя Болгарії з цісарством грецким ішла від Мезеврії на Адриянополь, Тессальоніку до північної Тесалії³⁾ і побережа морского супроти острова Корфу, а північна границя йшла по Дунай, держава болгарська хилить ся до упадку. Корисгаючи з слабосильности Петра, бунтує ся Шишман і загортає західну часть

¹⁾ Самоквасовъ. Хронологическая классификація могилъ южной Россіи. Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1890, V, ст. 23.

²⁾ В. Завитневичъ. Великій князь Святославъ Игоревичъ и историческое значеніе єго богатырскихъ подвиговъ, Труды Кіевской духовной Академіи, 1888, мартъ II, стр. 372, 375.

³⁾ Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1786, S. 185.

Болгарії, але і східної не вміє Петро захистити від нападу Сербів, Мадярів і Печенігів. Цісар, бачучи упадок Болгарії, відрікає ся платити данину і зневажає Петрових послів на св'яточнім прийнятю в Царгороді під позором, що Петро недержує нападу Печенігів на цісарство грецке¹⁾.

В поході на Болгарію забрав цісар лише кріпости на полудни від гір Родопських, дальше не запуслав ся, памятаючи добре, скільки бід зазнали Греки в недоступних проходах Родопу і Балкану. Никифор рішив ся ужити супроти Болгар давньої методи візантійської²⁾. Він закликав на ворога инший парід — Русів, шадячи сил грецких. Ще Константи Багрянородний радив воювати з Болгарами за помочию Печенігів, але Никифор волів Русів, бо були ліпші воїни, а що були також відділені від Греції просторими стенами, то з далека були менше небезпечні для Греків, як ближні Печеніги. Св'ятослав мав численну, сильну і добре зорганізовану дружину, чого не було у Печенігів. Воїни его, добре вправлені і навчені в численних походах Св'ятослава до воєнного ремесла, доказували чуда під проводом богатирського свого начальника³⁾. Нема що обманювати себе, що до зазиву Св'ятослава могло Никифора привести пересвідчене про висність моральну, або ліпшу управу, порядок Русів. В очах цісаря, а впрочім потрохи і дійсно, були Русини такою самою дикою ордою, як і Печеніги, а жорстокість і недюдяність Русів не змаліли від попередних часів. Щоби розбудити жадність у Св'ятослава вислав цісар в посла Кальюкира⁴⁾, херсонського Грека, що був сином протеуона і в своїм місті, сходячи ся з усілякими народами; навчив ся кількох мов і привик до крутанини з дикими сусідами. Кальюкир вибрав ся на чолі св'ітлого посольства з даром 1500 фунтів золота до Києва⁵⁾. З великим трудом успів він перейти через край Печенігів попри дніпрові пороги, бо Печеніги чатували на добичу. Кальюкир побачив силу Св'ятослава і піддав ему думку забрати зовсім Болгарію до себе, відступаючи ему той край, колиб Св'ятослав поміг ему досягнути цісарського престола⁶⁾. Руска дружина поплила вниз долі Дніпром в човнах, видовбаних із одного пня: Прихід Русинів застав Петра зовсім нецриготованого. Руси висіли на берег при устю Дунаю і тут ждало їх 30 тисяч Болгар, що хотіли їм боронити вступу, але сї люди без ляку,

¹⁾ Schlumberger. Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas. Paris, 1890, 549—557.

²⁾ Завитневичъ — Великій князь кїевскій Св'ятославъ і пр. I. с. 377.

³⁾ Schlumberger I. с. 559.

⁴⁾ *Λέοντος διακόβου ιστορία*. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, lib. IV. p. 63.

⁵⁾ Leo Diaconus I. с. V 77.

⁶⁾ Соловьєвъ, I. с. 138.

що, як казали, бояли ся тільки одної річи, а то, щоби їм небо не впало на голову, кинули ся як вовки на Болгар, бігли супроти ворогів з тяжкими мечами, ховаючись за великими щитами, сьпіваючи страшну военну пісню, що аж птахи небесні гинули з переляку¹⁾. Болгари не вдержали першого нападу, утекли і замкнули ся в Доростолі, нинішній Силістрії. Сьвятослав заняв згодом цілу країну, а на столицю вибрав собі Переяславець, над полудневим рукавом Дунаю, там де нині село Преслав, коло Тульчи. Відинь і Білгород впали в его руки і все втікає перед Русами, що господарять люто, роспинають Болгар на хрест, других вбивають на палі, інших стріляють як дикі качки, або забивають цьвяхи в голову. Болгар опанував страшений як, сам цар їх знятий параліжем; дотліває в своїм житю. Добича Русів була величезна, бо у Болгар назбирали ся скарби з довголітних їх розбоїв на Візантії. По побіді руского князя вислав Никифор решту обіцяних грошей, сподіючись, що Сьвятослав верне ситий славою і загарбаними скарбами до своєї держави. Алез пляни его не здійснили ся²⁾, бо Сьвятослав ані думав уступатись з Болгарією і хотів у Переяславець перенести свою столицю³⁾. Нема що тому дивуватись, бо богата і теплійша Болгарія притягала північного варвара, що тепер міг бути ближше до Візантії. Аж напад Печенігів на Русь і облога Київ а змусили Сьвятослава покинути Болгарію та ратувати Київ. Колиж прогнав Печенігів, а мати вмерла, вернув назад до Болгарії, та застав вже інші відносини.

Цісар Никифор вернувши в 969 р. назад з походу на Сараценів, пересьвідчив ся, що руский князь єсть багато небезпечнішим сусідом, як слаба Болгарія, і старає ся приєднати собі Болгар до весільної борби з Сьвятославом, щоби его вигнати з наддунайского краю. Цісар вислав зручних і симпатичних для Болгар дипломатів: Никифора Єротіка і Філотея, єпископа євхайтейского. Сі послі умовили ся до спільного діла, а для закріплення умови заручено дві болгарські княжни за цісарів Василя і Константина, а до часу повнолітності вислано їх до виховання під опіку цариці Теофанії. В заклад мира післано в Царгород обох болгарских царевичів, Бориса і Романа. Поки Никифор приготував ся до борби з Русами, вмирає цар Петро, а царем болгарским оголошує ся тепер Шишмаї, голова антивізантійської партії в Болгарії, що вдержує ся в західній части. Маємо отже тепер два болгарські царства з окремими царями, але у всхідній нема властиво царя, бо царевичі пробувають в Царгороді. Аж коли Сьвятослав появи в ся наново, вислає Ники-

¹⁾ Schlumberger, l. c. 569.

²⁾ Schlumberger, l. c. 736.

³⁾ Полное собрание рус. летописей I. 27.

фор обох братів на царства¹⁾. За підмогою Греків удає ся Борисови II відсунути Давида, Шишманового сина, що хотів і всхідну Болгарію відтерти у византійської партії. Святийослав вступив тимчасом за Дунай з 60-тисячною армією. Ціла Болгарія повстала супроти наїздників, але під Переяславцем побив Святийослав Болгар, а обох царів взяв в неволю. Також стольний город Болгарів, Великий Преслав, попав в руки Русам разом з північною Болгарією, межі Балканом і Дунаєм. Руский князь лишає тут Свенальда з залогою, щоби боронив Преслава і стеріг царів, сам здобуває решту краю, а на весну 970 р. переступає Балкан, щоби поміряти ся з Греками, союзниками болгарськими.

В Царгороді і в околиці повстав великий переляк, бо Руси показали себе нераз дуже немилу для Греків. Цісар намагає перевести спішні приготованя до тяжкої війни, але вже не судилось ему вести її. Царици Теофанії наскучив простий, непривітний вояк Никифор, бо вона пішла за значно старшого від себе полководця не з любови, а з вирахованя. Залюбившись в гарнім Івані Цимисхії, помогла ему вбити цісаря і вивела убійника на престол, хоть сама відкокутувала свій злочин, коли новий цісар, боячись опинїти народу, не лише не оженив ся з нею, а ще казав єї вигнати з царского двірця і розлучити з сивами²⁾. Всі тішили ся з смерти Никифора, а найбільше вороги Сарацени і Русини. Одначе новий цісар був гідним наслідником Никифора. Він звернув ся насамперед з пропозицією до Святийослава, щоби прийняв грошове відшкодованє за свій похід, а сам покинув Болгарію, а коли сей не годить ся, виступає до війни з ним. Союзників Святийославових, Угрів і Печенігів, розбив Варда Склір в Тракії, а сам цісар в бистрім поході перейшов Балкан і з'явив ся нагло під Преславом. Русини не сподівали ся нападу, бо тогди були великодні свята у Греків, але били ся хоробро і не зступали з поля битви, аж цісар вислав на лїве крило руске легію безсмертних. Русини втратили більш восьми тисяч людий і мусїли уступити до города, але Греки здобули город, а по довшим опорі і кріпость, куда накінець Свенальд схоронив ся з своїми. Коли огонь примусив Русинів вийти з кріпости, то вони били ся ще в поли, поки їх знов 7 тисяч не дягло³⁾. В Преславі попав цар Борис в руки Греків; Цимисхій, не хочачи собі зараз знеохочувати Болгар, обійшов ся з ним ласкаво, так що Болгари йдуть тепер вєспільно з Греками супроти Руси-

¹⁾ Schlumberger, I. c. 739.

²⁾ Schlumberger, I. c. 759.

³⁾ G. F. Hertzberg Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen das Ende des XVI Jahrhunderts, in „Onckens Allgemeiner Geschichte“. Berlin 1883.

нів¹⁾). Цісар грецький ще раз хотів спокійно полагодити спір, але надаржо, і обидві сторони ворожі приступили до рішучої битви під Доростолом²⁾). Русини поуставляли щільно свої щити мов стіну поперед себе, кинулись з конями на Греків і нанесли їм великі страти, так що омаль не погнали їх, коли-б цісар з безсмертними не здержав був погрому. На стороні Греків була чисельна перевага, а Русини були ще в ворожій землі, в незаних околицях. У Греків була добра кінниця і фльота на Дунаю відрізала Русинів від того боку. Ще раз пробує Сьвятослав пробитись через ряди ворожі, але коли его намагане було безуспішне, то знеміжний просить мира³⁾). Мимо того, що з 60 тисяч руских воїнів лишило ся тільки 22, годить ся Цимисихій на мир, боячи ся більших даремних страт, бо хоробрі руски полки могли в розпуці дати ще тяжкі удари грецькій армії. Оба володарі з'їхали ся разом, а Сьвятослав за ціну вільного відходу годить ся віддати Доростол, уступитись з Болгарії і не воювати на будуче з Греками. Лев Диякон так описує Сьвятослава: „На скитській лодці, веслуючи заєдно з другими, приїхав князь, середного взросту з густими бровами, синіми очима, малим носом, оголеною бородою і густими вусами Голова оголена, лише на однім боці висів жмит волося, що вказував на знаменитий рід. В однім уху висів кільчик з двома перлами і рубином. Впрочім одїж біла і крім чистоти не виріжнювала ся нічим від одежи дружини“⁴⁾. Руска літопись описує похід Сьвятослава инакше, бо після неї вийшов Сьвятослав всюди побідно⁴⁾ але мусимо скорше повірити Византийцям, бо Сьвятослав уступив остаточно з Болгарії, а був би сего не зробив, як би побідив був Греків. Греки не віддали тепер Болгарії правному цареві, Борисові. Царя Бориса усунули з престолу, і він мусів прилюдно віддати цісареві мантию царську і червоні чоботи — ознаку власти царської⁵⁾, а молодшого брата навіть оскоплено. Також патрархат болгарський знесено, а лише західна Болгарія удержує ся в незалежності під сином Шишмана, Самуїлом⁶⁾. Руский князь Сьвятослав не вернув до Києя, по дорозі вбили его Печеніги. Так нещасливо закінчив буйний Сьвятослав сьмілі свої походи.

Факт забору Болгарії Сьвятославом так многозначний, що живцем слаує нас до політичних комбінацій. Щоби то було, як би таки

¹⁾ Завитневичь, I. с. 381, 383.

²⁾ *Λέοντος διακόβου ιστορία*, liber 9. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, стр. 149—156.

³⁾ Jirecek, I. с. 156, 187.

⁴⁾ Полное собрание русских летописей, I. 29.

⁵⁾ Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1876, s. 188.

⁶⁾ Hertzberg, I. с. 175.

Святослав і Русини встигли були вдержатись в Болгарії? Тоді історія пішла-б зовсім инакше. Вихідні і полудневі Славяни були би в безпосередній звязи, ба в однім політичнім тілі. Ненависні Греки, відвічні вороги балканських Славян, зійшли би на другорядне становище і вже в десятім століттю сповнилося би завітне стремленє Росії внутрішньої, щоби панувати над водною дорогою до Середземного моря. Чомуж панованє Святослава в Болгарії мало такі хисткі основи? Безперечно, що Святослав натрапив на таких удалих цісарів як Фока і Цимисхій, що скоро вигнали північного князя із наддунайської землі; але були й глибші, природні причини, що остаточно були би довели пізнійше до того самого результату, який приспівив Цимисхій. Святослав не виступав ворогом Греків в купі з Славянами-Болгарами, а поводив ся люто і дико над Дунаєм, так що культурнійші Болгари воліли єднатись з поконвічними своїми ворогами Греками, як терпіти жорстокість руского князя. А що межі Болгарією і Русею лежали величезні степи, заселені хижими Печенігами, то звязь межі обома краями була дуже утруднена, а найчастійше і зовсім перервана. Межі Переяславцем на Дунаю і першими рускими оселями було багато миль краю незаселеного постійно, степи внутрішньої київської, херсонської і бесарабської губернії і просторі комиші плавнів дунайських. На колонізацію тих степів треба було роботи кількох поколінь, але могольські, перехожі племена не допускали того. Як небезпечна була дорога з Болгарії в Русь, дізнав сам Святослав, поклавши свою голову на дніпрових порогах.

Час безпосередно по смерті Святослава не сприяв живійшим взаєминам політичним Руси з Візантією, бо на Руси настали усобиці. Святослав назначив був найстаршого сина, Ярополка, князем в Києві, другого Олега в деревлянській землі, а третій Володимир мав княжити в Новгороді. Колиж межі братами настали усобиці, то наймолодший Володимир, що ближше був до Скандинавії і легше міг набрати норманської дружини, став в 980 р. єдинокоролем Руси. В Грецькім цісарстві зайшли за той час великі зміни. Цісар Цимисхій, вигнавши Русинів з Болгарії, побідив і Арабів в Азії, а слава его імени греміла скрізь, і за его то панованя сповнило ся подруже Отона II з родичкою цісаря, Теофанією, найстаршою із дітей цісаря Романа і Теофанії. Славному его панованю положила кінець отруя з руки євнуха, Василя, що в імени правного цісаря Василя, сина Романа II і Теофанії, думав вести керму держави. В той час справи грецького цісарства дуже погіршили ся. Звісний нам з побід над Русинами Вирда Склір оголосив себе цісарем в Азії, а Фатиміди каїрекі в Азії і Отон II в Італії загрожують цілости імперії. На них ще не кінчить ся спис ворогів цісарства, бо в Болгарії збутовувались мешканці, не хочучи зносити грецької кормиги. Оба здегра-

довані царі, Борис і Роман, втікають, але-ж Бориса случайно вбито, а свнх Роман не може знайти послуху, і царем цілої Болгарії стає володар західної її частини (Македонії і Епіру), Самуїл. Столицею его єсть Преспа коло Охриди а держава его займає усї землі, якими володів цар Петро¹⁾. Самуїл здобуває навіть Тесалію і облягає Коринт. Похід цісаря Василя в середину Болгарії під Софію сучасну силує Самуїла покинути Гелляду, але не ослаблює Болгарії, бо цісар побитий вертає до Царгороду. Становище цісаря було в тій хвили дуже критичне. В его руках були тільки частина Тракії, побереже Гелляди і частина островів, а що найважнійші частини держави в Малій Азії попали були в руки претендентів. Забір Варди Склира наслідує і то дуже щасливо Варда Фока, братанич Никифора Фоки. Він оголосив ся в 987 р. цісарем, заняв майже цілу Малу Азію²⁾, побіджає Варду Склира, а 988 р. виступає на Царгород.

В такій прикрий хвили звертає ся цісар Василій за помічю до руского князя Володимира, що був вже єдинодержавцем, розширював границі своєї держави на всі боки і належав до найбільше могучих сусїдів. Володимир згодив ся дати поміч за ціну, як цісар видасть за него сестру свою Анну, і обіцяє сам стати християнином. Християнство, як се вже знаємо, не було рускому князеві новиною. В Києві було багато нововірців, і на княжїм дворі існувало християнство. Ще бабка Володимира, Ольга, приняла нову віру і старала ся очевидно і внуків своїх до неї прихилити; одна з жінок самого князя була Грекиня: се була мати Святиполка, а попередно жінка Ярополкова. Могучий Володимир хоче блеск свого престола підвишити подружем з грецкою царівною. Таке бажанє ввело цісаря Василя в прикрий клопіт. Всї дами висшої верстви византийської, а ще більше царівни, одержували незвичайно старанне вихованє і цісарі грецкі не щедрились зовсім видавати дочок і сестер своїх за князів сусїдних³⁾. Навіть подруже сина і наслідника великого Отона I, цісаря західно-римского, з Теофанією, старшою сестрою Анни, уважали Греки мезаліянсом і впрост заявили се Ліютпрандови, послови Отона I, що хотїв перевести се подруже. Греки сказали Ліютпрандови, що вони не звикли парівен своїх видавати за варварів; коли-ж сей вказав на се, що преці болгарский цар, Петро, жонатий з їх царівною, а що цісаревич римский, то не дикий Болгарин, то Греки відповіли, що

¹⁾ Липовскій — Изъ исторіи греко-болгарской борьбы въ X—XI вѣкъ, Журналъ Мин. Народн. Просв. 1891. ст. 126—131.

²⁾ Василевскій — Русско-византийскіе отрывки. Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876. Мартъ ст. 127.

³⁾ Hertzberg — I. с. 193.

Марія, болгарська цариця, не єсть правдивою царівною, бо вродила ся, заки дід єї, Роман Лекапен, став царем Візантії ¹⁾. Яка-ж ріжниця межі Отоном II а Володимиром, поганином, вже немолодим, що був ще до того многоженцем і цілковитим варваром, який мало ріжнив ся в очах Ромейців від ханів могольских орд. Прикрі обставини примусили Василія годитись на прикре діло, а Володимир вислає єму военну поміч в 988 і в перших місяцях 989 р. За помочю руских полків розбито Варду Фоку, а коли ще єго постиг удар апоплектичний, і цісар, позбувши ся грізного суперника, опинив ся в ліпших обставинах, то не хотів вже доповнити даної обіцянки і видати сестри за руского князя ²⁾. Володимир хоче силою добитись свого і вибираєсь на Херсон, головну кольонію грецку на Понті. По довшій облозі здобув Володимир Херсон через зраду Грека Атанасія, що порадив рускому князеві перейняти труби водні ³⁾. Брак води змусив Херсонян піддати ся. Грецький цісар, маючи досить клопотів з Болгарами і задумуючи розправити ся з ними рішучо, не хотів межі своїми ворогами мати могучого Володимира і з тяжким серцем згодив ся вислати сестру до Херсону ⁴⁾. Володимир охрестив ся літом 989 р. в Херсоні, а може ще попередно в Квіві ⁵⁾. В Херсоні оженив ся з Анною і по весілю вернув ся на Русь. Не в 988 р. але в осени 989 р. відбуло ся хрещенє Руси в Квіві ⁶⁾. Літопись первоначальна признає хрещенє Русинів на 988 р. і за нею всі згодили ся на сю дату; аж новіші досліди і критика фактів історичних доказують досить ясно, що великий князь Володимир охрестив Русь аж в 989 р. після того, як вислав поміч цісарови против Варди Фоки. Доказує се також виразно арабска хроніка Ал-Мекина, секретаря Саладина, що був християнином (виписки з тої хроніки, подані в „Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія, 1876, мартъ стр. 140). Але-ж бо всім годі розстатись з утертою вже і принятою датою і найшлись також горячі оборонці давнійшої гадки, що хрест відбув ся таки в 988 р., як н. пр. Соболевскій ⁷⁾.

¹⁾ Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle etc. p. 626.

²⁾ Завитневичъ — О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія Кіевлянъ, Труды Кіев. духовной Академіи, 1888, I. 134.

³⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей I. 46.

⁴⁾ И. Линиченко — Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси. Кіевъ. 1886, I. 8.

⁵⁾ Завитневичъ. — О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира, Труды Кіев. дух. Акад. 1888. I. 134.

⁶⁾ Линиченко — Современное состояніе и пр. с. 19.

⁷⁾ А. И. Соболевскій — Годъ крещенія св. Владимира, Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, книга вторая, отдѣлъ II. стр. 1—6.

Посвоячившись так близько із грецким цїсарем, висилає єму Володимир помічні полки на війну з Болгарами, і ся поміч дала остаточно Василію спроможність почислитись з Болгарами. Цїсар Василій уважав задачою свого жита нищити Болгар і свій плян перевів так знаменито, що сливе в історії під назвою Болгаробійника. В царі Самуїлі найшов цїсар грецький гідного супротивника. Спершу велась борба непевна, бо годі було відразу дїбратись до Болгар, котрих природа боронила дуже добре в непреступних горах та лісах. Але перевага була все по сторонї Византийцїв, ще коли грецькі сили збільшились помічними полками рускими. 996 р. побив цїсар Самуїла над рікою Сперхеєм, і тільки війна з Арабами здержала безпосередний упадок болгарської держави ¹⁾). Коли Греки воювали в Малій Азії і Сириї з Арабами, могли Болгари легко надолужити свої страти в неприсутности і клопотї свого ворога, але Володимир був все грізним помічником за плечима Болгарів, і вони не смїли вихиснувати прихожої хвилі ²⁾).

1014 р. починає ся наново люта війна болгарська, а цар Самуїл потерпів страшний погром коло проходу Кімбалюнгон ³⁾). Жорстокий Василій каже п'ятнайцять тисяч полонених Болгар осліпити і тільки на сто людей лишив одному одно око, щоби слїпцїв міг завести до Болгарії. Самуїл умирає з переляку на страшний вид стільких жертв, а єго держава тревала ще чотири роки. Сина-наслідника Самуїлового, Гаврила Радоміра, вбиває стрийний брат Іван Володислав, син Арона, і сей боронить ся завзято на заходї супроти Греків, але Василій забирає систематично Болгарію чим раз дальше, аж випер болгарського володаря до Альбанії, де сей в битві коло Драчу (Дураццо) з розпуки гине. Царевич Фружин борєсь безнадійно короткий час в альбанських горах, але вже 1019 р. сьвяткує Василій Булгагорктон свій великий триюмф над Болгарами ⁴⁾), а сильна недавно Болгарія стає складовою частию византийської імперії. До побїди Греків причинила ся багато руска поміч, а Русини помагали Василію ще в походї під Кавказ шеститисячним полком ⁵⁾).

Хрещене Володимира і Руси і приязні наслідком того взаємини межи Русію і Византиєю мають незвичайне значїне, бо викликали ве-

¹⁾ Hertzberg — I. с. 186.

²⁾ Василевскій — Русско-византийскіе отрывки, Журналъ Мин. Нар. Пров. 1876. мартъ. ст. 123.

³⁾ Лаповскій — Изъ исторіи греко-болгарской войны въ X—XI в., Журналъ Мин. Нар. Пров. 1891. 135.

⁴⁾ Jireček. Geschichte der Bulgaren S. 196.

⁵⁾ Василевскій — Русско-виз. отрывки, Ж. М. Н. Пр. 1876, 123.

личезну зміну і цілковитий переворот в політичних, а в дальшій лінії і культурних відносинах на сході.

Політичні відносини прибрали на сході Європи зовсім иньший напрям. Політика византійська добилась того, що Русь змінилась із грізного ворога в вірного спідручника. Хрещене Русь і військова поміч надали Византії повну перевагу на балканьскім півострові, причинили ся до упадку Болгарії і словянської справи на Балкані. Тай Русь втратила зовсім те значіне політичне, яке зачала набирати на сході Європи від часу Святослава Ігоровича, бо перестала виступати самостійно і перемінилась в політичного клієнта ромейского цїсарства.

Ще важнійші були культурні наслідки хрещеня. Від часу хрещеня зближило ся цїсарство ромейске до Русь і мало рішучий вплив на загальний єї розвій, материяльний і духовий аж до XIII столітя і мимо живих взаємин з Заходом вплив той перемагав у всіх сферах ¹⁾. Нема тут нічого незвичайного. Византія була царицею тодішньої культури і для всіх тураньских, германьских і словяньских народів видавала ся осередком блиску, краси, богатств, висшої освіти і незрівнаної культури ²⁾. Коли-ж ще Русь охрестила ся, то і морально підпала під вплив грецький, взявши з Византії свою віру і нову культуру. Разом з новою вірою прийшли, розуміє ся, і учителі єї, духовні із Греції. Зразу усе духовенство руске мусіло бути грецке, або із Греції, а і пізнійше всі висші сановники церкви були з дуже незначними виньками — Греки ³⁾. Митрополит перший, Михаїл, був Грек або згречений Сириєць, иньші наслідники єго: Леонтій 992—1008, Іоан I 1008—1035, Теоіоми 1035—1049, Іларіон 1051—54, Єфрем 1054, Георгій 1062, Іоан II 1077—78, Іоан III 1089, Єфрем 1096, Николаї 1097—1101, Никифор і т. д. — все самі Греки, винявши Іларійона, що був Русином з роду, а став митрополитом тому, що князь Ярослав зачав війну з Греками і не хотів мати Грека на впливовім становиську. Також єпископи були довший час майже тільки з Греків, і хіба на низші місця духовні почали скорше висвячувати Русинів. Коли зваяємо, що духовні були на Русь одинокими ученими, що они надавали тону опінії публичній, що будучи послами, займались в канцелярнях княжих, кермували часто політкою, то зрозуміємо, що й політичне становисько грецького духовенства мусіло бути значне і нераз мусіло навести князів на свою сторону. Все таки

¹⁾ Линничевко — Взаимныя отношенія Руси и Польши. Часть I. Кієвъ 1884. стор. 194

²⁾ Hertzberg — I. с. 190, 191.

³⁾ Bestuzew-Rjumin — I. с. 175.

висше духовенство, привикши в Царгороді до послуху цісареві, не відограло на Русі такої ролі, як латинське духовенство у всякій західній державі, не старалось творити серед держави окремого тіла і вивисшатись над владу княжу, і Русь тому лише оминула борбу церкви з державою, що приняла християнство з Греції¹⁾.

На політичні як і культурні відносини мало хрещене Русі із Греції вплив і в тім напрямі, що втягнуло Русь в сферу впливу Византиї; від часу хрещеня Русі византизм розширяє ся незвичайно на сході Європи і в нашій часті світа витворює ся культурний дуалізм²⁾ та в взаєминах Русинів до західних сусідів, як Поляків, Угрів, причинює ся до антагонізму релігійного і національного. Дуалізм культурний триває по трохи й до нині межі греко-східно-словянським і латино-германо-романським світом.

Чи хрещене Русі з Византиї було щастем для Русі; тяжко запевнювати. Правда, що культура византийська в X ст. була далеко висша від західної, але она не розвивала ся дальше та закріпилася в собі, а Русини, перенявшись нею, відділились по часті від заходу, що північнше бистро розвивав ся. Хоть Русини мали часті і живі зносини з заходом, то все таки східна віра і византийський вплив культурний здержували вплив заходу. Письмо, язык літературний, релігійні симпатії і понятя, — все ділило Русинів і иньших клієнтів Византиї від заходу. Ще перед суперечки Фотія, а дальше перед цілковитим розривом церковним за Михайла Керуларія в 1054 р. тривав антагонізм межі церквою східною та західною, межі світом латинським та грецьким. Не різниці обрядові, як пости в суботу, беженність клиру, миропомазанє священниками, прісний хліб при причастю і ин. були причиною роздору, а неохота Ромейців до Латинян, погорда Греків до варварі бажанє царгородских патріархів, коли не вивиснитись, та вирівнятись з римськими папами. Хотяй Русь приняла хрещене в часі єдности церков, то цішла у всіх обрядах і ріжницях догматичних за Греками. Ще в часі єдности пише митрополит Леонтий твір полемічний против Латинян (о пріснім хлібі³⁾). За розділом від заходу пішла і дальша політика і історичний розвій Русі. Чи приняте старославянської, чи староболгарської мови за церковну і літературну було

¹⁾ Bestuzew-Rjumin — Geschichte Russlands, übersetzt von Schiemann. Mittau. 1877. I B., 94.

²⁾ Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des osmanischen Reiches. München. 1891, S. 25.

³⁾ В. Калининковъ — Митрополиты и епископы при св. Владимірѣ, Труды Киев. дух. академіи. 1880. V. 530, 549.

надто хосенне для розвою Русинів, можна сумніватись. На всякий случай припівнило оно у Русинів, як у всіх иньших (греко) славянських народів, розвій народної, живої літератури. Спершу було се догідне, бо Русини розуміли язык словянський і могли хіснувати з викладу нової віри і книг, занесених з Болгарії. Але що се не був язык живий, бо не свій, то лише нечисленна верства духовних і висшого стану могла єго собі яко тако усвоїти. Мертвий язык не може видати багато здорового, тревалого насія. На заході було ще гірше, бо латина була зовсім незрозуміла, але тому ту дала себе скорше почути потреба живого языка, а подібність церковно-літературного языка до руского спинувала витвір живого языка у нас, як і в других словянських народів, що віру свою прийняли з Византії. Західно-латинські Словяни: Чехи, Поляки, Хорвати багато скорше розпочинають свою літературу в мові народній, як східно-грецкі.

Згадалисьмо вже, що проповідь християнської віри прийшла із Византії на Русь в староболгарській мові, бо грецка була б для словянських Русинів зовсім незрозуміла. Межи духовенством а особливо низшим, було багато Болгар або Греків, що розуміли по болгарски, і хоч Русини прийняли культуру з Византії, то приймали єї за посередництвом полудневих Словян¹⁾, в словянській одежі. Однакож суть культури була зовсім византійська, і вплив византійства на всі течії народного життя і у Словян полудневих і у Русинів скрізь панував. З літератури византійської брали рускі письменники живцем взірці до своїх праць, як літописий, житій святих і пр. З Греції брали собі Русини архітектів до будови церков, монастирів і палат княжих; а олтарі, прикраси і знаряди церковні²⁾ треба було до найменшої дрібниці привозити із Греції. Погляди правно-політичні, а найбільше право церковне розвивалось під грецким впливом, а се послідне мусіло бути взяте в цілости із Греції. Взявши собі за задачу виказати політично-торговельні відносини Русин з Византією, не можемо розводитись над впливом культурно-моральним, але нераз оба сі впливи так тісно зливають ся, що треба й про них хоч побіжно згадати.

Культурно-моральні впливи Византії тревають і по смерти Володимира Великого дальше, ба ще більшають, але взаємини політичні Русин з цїсарством византійським слабшають з тої причини, що кожда з сих

¹⁾ Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur. München. 1891. Seite 26.

²⁾ Krumbacher — l. c. 27.

двох держав підупадає політично на якийсь час. Зі смертю Володимира настають на Русі поділ і усобиці межі синами. Ярослав, князь Новгороду ільменського, міг, живучи найбливше до Норманів, завізвати численну варяжську дружину на поміч і прогнати двічі Св'ятополка Окаянного, але мусів спершу ділитись державою з хоробрим Мстиславом із Тмутароканя, безпосереднім сусідом Греків на кімерійському Херсоневі. Згаданий Мстислав боров ся славно з Хазарами на Таврії, помагаючи Грекам в 1016 р. розбити Хазар і заволодіти півостровом. Аж по смерті Мстислава став Ярослав князем на цілу Русь з виїмкою полоцького князівства і заравом одним з найбільше могучих володарів європейських. Посвоячений з багатьма династіями заходу: королями Швеції, Норвегії, Англії, Франції, Угорщини, з князями німецькими, приймає Ярослав цивілізаційні впливи Візантії, але в сфері політичній не хоче її уступати.

Цісарство ромейське підупало по смерті Болгароктона. Від 1025 до 1042 р. засідало шістьох цісарів на візантійському престолі, межі ними два рази жінка із македонської династії, Зоя. Заслуги македонського роду коло відновлення блиску і могучости Візантії були так великі, що Візантійці годились на то, щоби дочки Константина VIII самі панували, або після впадоби роздавали престол. По довгих заколотах віддала Зоя престол 1042 р. третьому своєму чоловікові, Константинови IX Мономахови.

В часі єго панованя сталась пригода, що привела до війни межі Русю і Візантією. В Царгороді і в цілій Греції було багато Русинів-купців і наємників — воїнів, а багатші Русини жили відай для вигоди і розкоші в тім світовім городі. В 1043 році вбито в суперечці, чи колотнечі випадковій якогось знаменитого Русина¹⁾; Ярослав хоче пімститись за смерть свого визначного мужа і посилає численну армію під начальством найстаршого сина, Володимира, і воєводи Вишати морем до Греції²⁾. Мономах хоче дати відшкодоване, коли-ж Русини не здержують ся в поході, мусить рад не рад готовитись до оборони. Русинів, що жили в Греції, взято в неволю, щоб не збунтувались і не могли получитись із полками рускими, а в Босфорі уставлено флоту, щоби не пустити Русинів в Царгород. Начальник флоту Василь Теодороканон побив часть рускої флоту близько Босфору, а природа нанесла Русинам ще тяжший погром, бо буря рознесла і потопила рускі човни, і нужденні

¹⁾ August Gfrörer — Byzantinische Geschichte. III. S. 277.

²⁾ Соловьевъ — I. c. I. 210.

судна із видовбаних пнів розбивались коло скалистих берегів ¹⁾. Останки рускої фльоти мусять вертати не вдіявши нічого, але Греки переслідують Русинів на мори, поки їх Русини десь в околиці Варни зі стратою не відогнали. Частина руских полків не могла зміститись на човнах, висіла на берег і вертала під начальством Вишати на Русь, а Володимир вернув зрештою морем. При устю дунайскім оступили Греки Вишату і взяли єго з усіми товаришами в полон; багато Русинів осліпили, других або запродали в неволю, або відослали в Царгород ²⁾. Аж по трьох літах пустили Вишату на волю ³⁾, коли стала згода. Для скріпленя згоди оженив ся син Ярослава Всеволод з дочкою Мономаха, тому то син з того подружа зовесь Володимиром-Мономахом.

Подружа належать до важних фактів в взаєминах двох народів і мають дуже важне політичне значіне, коли женять ся династичні родини. Що Грекині, як жінка Ярополка ⁴⁾, а опісля й Володимира Великого, мусіли культурно впливати на своїх мужів-Русинів, проте годі сумніватись, а яке було політичне значіне подружа Володимира з цісарівною Анною, вже знаємо. І в пізнійших часах не переставали звязки родинні межі Рюриковичами і цісарями грецкими. Першою жінкою Св'ятополка Із'яславича була ніби Варвара, дочка чи родичка Алексія Комнена ³⁾, але ся звістка непевна; син цісаря Алексія, також Алєксій, був зятєм Володаря Ростиславича.

Хоч взаємини отже Руси і Византії не перестають, бо на се вказують родинні подружа, то політичні взаємини чим раз менші, бо Руська держава і Византия вже хилять ся до упадку.

На Руси настав по Ярославі Мудрім постійний поділ межі родиною княжою, зразу межі п'ятьох синів, пізнійше на численні части, так що до кінця XI ст. подибуємо на Руси дуже багато уділів: в Києві, Новгороді, Переяславі, Чернигові, Вишгороді, Турові, Луцку, Звенигороді, Теревовлі, Перемишли, Володимирі Волинським, Курску, Смоленську, Витебску, Полоцку, Суздали, Муромі, Тмутороканю, Дорогобужі і ин. Очевидно, що розділена Русь не має вже політичної цілости, а безнастанні усобиці ослабляють єї чим раз більше.

¹⁾ Gfrörer — I. с. 278.

²⁾ Б. Дорв' — Каспій, о походахъ древнихъ Русскихъ въ Табаристанъ, приложеніе къ XXXVI тому Записокъ Императорской Академіи Наукъ. Спб. 1875. стр. 45.

³⁾ Полное собраніе русскихъ лѣтописей. I. 66.

⁴⁾ Strahl — Geschichte des russischen Staates. Hamburg. 1832. I B. 202.

Не ліпше діє ся і в цісарстві грецкім. Супроти Константина Мономаха виступає трьох претендентів з ряду: Манїак, вбитий коло Острова, Лев Мелїтен, осліплений, а однакова доля постигла й третього, Льва Тонїкія. Від 1054 р., від смерти Константина Мономаха, до 1081 р., поки не вступив на царський престол Алексій Комнен, панує за 27 літ семох цісарів: Теодора — дочка Константина VIII з македонського роду, Михайло Стратіотик, Ісаак Комнен, Константин X Дука, вдова єго — Евдокія Макремболїтїсса і муж єї Роман VII Діоген, син Евдокії Михайло VII Парраїнак і Никифор Вотонїят. Багато претендентів намагає доступити царського вінця, бо династїї міняють ся безнастанно, а члени з родин кожного бувшого цісаря уважають й себе негіршими і змагають ся зайняти високий престол, а всі значнійші полководці, навчені давнійшою практикою, бажають найвисшої власти. Найтяжших страт дізнає цісарство грецке від часу Михайла VII. Немогучий сей і нуждений цісар тратить решту полудневої Італїї, що здобуває Роберт Гіскард; супротив него бунтує ся Болгарія, а Турки під Малек-Шахом розширяють границі своїх посїлостей коштом Греції. Загальне невдоволенє вихіснює вожд, Цезар Дука, а цісар єднає ся з Турками і відступає їм усі землі, які за час бунту Дуки здобули. Греки зненавидїли тепер свого володаря ще гірше, і в 1077 р. оголосили ся цісарями двох начальників войска: Никифор Вривнїї і Никифор Вотонїят. Сей останній став цісарем, але мусять престолу свого боронити перед претендентами: Василяком, Константином Дукою, Никифором Мелїсенем, поки Алексій Комнен єго самого не проганяє. За час воен внутрішних заняли Турки майже цілу Малу Азію з віймкою надбережного поясу і островів, а норманський Роберт Гіскард так маловажить собі силу цісарства, що задумує зайняти Царгород і заволодіти цісарством. Лише генїяльний Алексій Комнен успів видвинути Грецію із цілковитого упадку і привернути навіть на якийсь час давнійший блеск. Очевидно, що цісарство грецке, заняте внутрішними війнами, само в розкладі, не може думати про ширшу політику, тому і взаємини політичні з Русію, також подїленою і ослабленою, дуже незначні і більше випадкові. Найживійші взаємини задержують ся там, де оба народи сусїдують з собою, отже на півострові Таманьскім, поки там існує тмутороканське князівство, підвладне князям руским, а в Крїмі грецкі осадї.

1064 р. втік Ростислав Володимирович, невдоволений, як думають, з володимирського князівства, яке му стрїї визначили, до Тмутороканя, де було прибїжище руских князїв „изгоїв“, вигнав звідси Глїба Святославича і утвердив ся остаточно тамже, задумуючи набрати численної дружини серед кавказских народів і опїєля доходити своїх прав на Руси.

Тут підбивав він гірські племена і почав загрозувати своєю силою грецьким інтересам що до осад кримських. Греки лякались надто могутого сусіда, вислали катопана (намісника) херсонського до Ростислава і отруїли його¹⁾.

Русини помагають також грецьким цісарям кілька разів гатовати бунт в Херсоні. Той багатий город торговельний, третій в Греції після величини і значія, підупадає, від коли цісар Теофіль відобрав ему самоуправу і назначив свого стратига. Тоді почав рости Судаг, а Херсонці не радо зносили панованя Византії, а що мали за сусідів всілякі племена варварські, жадні до грошей, та могли легко одержати поміч і опирати ся підбоеви. Коли Михайло VII Дука воював з Болгарами, збунтував ся і Херсон в 1078 р. а на просьбу цісаря вибрали ся рускі князі, Володимир Мономах і Гліб Сьвятославич усмирити его. На вість про упадок Михайла VII вертають ся рускі князі, але Херсонці мстять ся на Русинах, забираючи їм судна²⁾.

Значно пізнійше, бо в 1095 р. вибрав ся знову Володимир Мономах з Давидом Ігоровичем і Ярославом Ярополковичем на Херсон. Під Теодозією побідили Русини Херсонців і змусили їх повернути страти з попередного походу³⁾. Мусимо одначе зауважити, що звістки про оба походи Мономаха, хоч знаходять собі віру в декотрих істориків, находять ся лише в зводі татищевскім, тож певности про них нема.

Про часті і близькі взаємини Русинів з Византійцями сьвідчить факт, що коли великий князь Всеволод Ярославич побідив неспокійного та буйного Ольга Сьвятославича, то заслав его в Грецію в 1079 р. Тут інтернували політичного вязня в Царгороді, а опісля заслали в Родос⁴⁾, і так Всеволод, жонатий з грецькою цісарівною, був на якийсь час вільний від буч сего дуже рухливого князя, якого позбавив він був его батьківщини.

Про приязні відносини Всеволода до Греції маємо ще одну історичну згадку. В 1084 р. князь Давид Ігорович, що не одержав від своїх стріїв жадного уділу, а мусів прецін заспокоїти потреби своєї дружини, вибрав ся на устя Дніпра, забрав в полон Греків, як думають звичайно — грецьких купців і відобрав у них товари. Але торговля з Византією була дуже цінна для Квіва, і Всеволод не хотів неприязни

¹⁾ Полное собрание руск. лѣт. I. 71.

²⁾ Ястребовъ — Херсонсь Таврической, Кіевская Старина 1883, ст. 39.

³⁾ В. Ястребовъ — I. с. 39.

⁴⁾ Полное собрание русскихъ лѣтописей I, 87.

з Греками, тому мусів грабеж Давида нагородити Грекам, а незадоволеному князеві дати уділ в Дорогобужі¹⁾).

Бачимо отже, що взаємини політичні межі Русію і Візантією в XI століттю чим раз більше слабнуть з всіляких причин, зато торговельні взаємини тривають даліше і мають в культурній історії Русі велике значінє.

Торговельні взаємини.

Межі Русію і цїсарством грецким були живі взаємини торговельні. Вже сама природа обох країв з ріжним підсонєм і ріжними продуктами заохочувала до обоїльної виміни, а історичні впливи збільшали ще незвичайно природний напрям. Греція давала Русі а) свої власні, сирові продукти полудневі, б) передавала Русі товари левантиньські, а що була осередком промислу, то привозила в Русь, в) свої промислові виробы. Колиж ще Русь охрестилась, то Греки доставляли Русинам всяких г) предметів культу християньского.

Низші верстви Русі поганьскої та загал єї мешканців мали малі потреби і самі їх собі домашнім промислом заспокоювали. Словянські племена жили в нужденних хатах, по багнах та по лісах і над ріками, а бідне населенє мало своїх гончарів, теслів та иньших дровосіків, кожемяків і ткачів, що вдоволяли невеликі та доконечні вимоги невибагливих людей. Скоту і збіжа не було куди збути, тож не продуковано їх більше над потребу, а що цінніші продукти, як футра зьвірів, мед, віск забирали князі в данину.

Колиж низші верстви словянські мали малі потреби і ледви чи купували що із грецких товарів, то князь і дружина їх були багатні, і для них то йшли з Греції в Русь всілякі предмети розкоші. Через Русь йшла велика дорога із Варягів в Греки і очевидячки тудою прямували товари грецкі із Греції до Скандинавії, що зачалась безнастанним грабуванєм вікінгів по усій Европі; тому то через Русь провадила ся в IX і X століттю, ба і пізнійше жива транзитна торгівля грецкими продуктами. Щорічно за часу Константина Порфірогенета вибирались численні ватаги Русів в Царгород. Човни з одного пня видовбаного робили Сла-

¹⁾ Соловьевъ — I. с. II, 30.

вяни зимою, а рускі люди закупували їх і їдали в Царгород за купном¹).

Власних, сирих плодів висилала Греція в поганський період не багато на Русь, і то вино, овочі полудневі, срібло і золото²). Значнійша була торгівля плодами всхідними. В цілій добі історичній від найдавніших часів до нині має торгівля зі Входом т. є. Індією, Персією, Китаєм та Сундайськими островами найбільше значінє, а народи, що мають ту торгівлю в своїх руках, суть найбагатшими в сьвітї. Не інакше було і в середніх віках. Торговельними портами середземельного моря, куди торгівля зі Входом скуплювала ся, були Александрия, Тир, Берит, Трапезунт, а найбільше Византия, столиця грецкого цїсарства. Греки мали торгівлю зі Входом виключно в своїх руках, поки Італіянци її неперехопили. До VII столїтя посїдали Греки найважнїйші краї для торгівлі із Входом, а то Єгипет і Сирию і другорядні точки на Чорнім морі. Торговля йшла тогди морем Червоним до Єгипту, а Перським заливом до Сириї. Сухопутня торгівля прямувала також до Сириї, а по трохи до Трапезунту.

Розрїст Арабів в VII столїттю здержав трохи на якийсь час торгівлю, але колиж панованє Арабів стало трївке, то торгівля ся відновила ся на ново і кількома дорогами йшла до країв середземноморських. Предвїчні дороги торговельні через Червоне море до Єгипту і залив перський до Мезопотамїї і Сириї мали як давнїйше своє значінє. Пїднїс ся також тракт торговельний із Персїї і Мезопотамїї, а разом через Персію в Індію, Китай до Трапезунту над Чорним морем і утворила ся нова дорога на долїшну Волгу з центральної Азїї, відколи Хазари заснували упорядковану державу над Волгою і Доном зі столицею Ітілем, бо тепер могли жидівські, магометанські і християнські купцї свобідно осїдати в Хазарїї. Безпосередна торгівля зі Входом була в руках магометанських купцїв, але сї не перевозили левантинських товарів дальше, але віддавали їх грецким купцям³). Греки брали всхідні товари в Александрїї, Антїохїї і Трапезунтї та звідси перевозили їх морем або сухопутною дорогою через малу Азїю в Царгород, що в середнїм вікї мав що до торгівлі значінє нинїшнього Лондону або Нового Йорку⁴).

¹) Constantinus Porphyrogeneta — De administrando imperio (Corpus scriptorum historia byzantinae) cap. 9. p. 74—79.

²) Соловьєвъ — Исторія Россїи I, 253.

³) Heyd — Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, I, 46.

⁴) Hertzberg l. c. 203.

Важними емпоріями торговельними були ще в Греції Тессальоніка і Херсон.

Левантинську торгівлю вели найціннішими товарами. З Китаю через Персію, а від часу Юстиніана з самої Персії і з Сирії, менше з Малої Азії спроводжували шовк, з Перського залив перли, з Індії дороге каміне, перець і всіляке коріне; се послідне привожено ще із Молуків; з Арабії і винішого Сомалю спроводжували миро і кадила. Араби виробляли також шовкові тканини і начине з дорогих родів дерев з прикрасами різьбленими. В цісарстві грецкім плекали в X і XI століттю мало шовковиць, бо що найважнійша область, яка поставляла шовк, т. є. Сирія, припала Арабам. Шовк вирабляли в цісарских гінекеях в Царгороді, але найбільше привожено єго і лише переробляно в фабриках грецких.

Промисл грецький шовковий, вовняний і бавовняний дійшов до високого ступня, а грецкі тканини, особливо шовкові, продавали ся на вагу золота. Найчастійше строгі укази цісарські не дозволяли зовсім їх вивозити, бо варварські народи були незвичайно жадні на грецкі „паволоки“¹⁾. Пригалаймо собі, що навіть грізним Русам не вільно було після договору Ігоря з Греками вивозити більше тих матерій, як за п'ятдесят золотників.

Дорогі тканини бавовняні, шовкові, оксамити, полотна тонкі, вироби з золота і срібла в формі всіляких предметів розкоші і прикрас, може й оруже були разом з корінем і полудневими овочами найважнішим предметом торгівлі Руси поганьскої з Візантією в добу поганьську. Коли-ж Русь охрестилась, то з приходом нової культури і з зростом освіти змогла ся незвичайно потреба що до усіх згаданих предметів торговельних, а прибув ще попит за предметами нових вимог, незнаних доси: за книгами і т. и., а головно стала Візантія достарчати в Русь предметів християньского культу, як олтарів, риз церковних, приборів сьвячених, прикрас церковних і посудів. Коли на Руси заростала освіта, то зростали і богатства, і в часом стала Русь дуже важним торгом для грецької торгівлі і промислу.

Який вплив має торгівля на історію Русь, вже натякалисьмо при політичних взаєминах; в першій добі торгівля впливає навіть рішучо на розвій її історії. Велика торговельна дорога із Скандинавії в Грецію вела через Русь і оба найбільші міста княжої Русь, Київ і Новгород, за-

¹⁾ Dr. Wil. Heyd — Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, 1879, Stuttgart, S. 63.

²⁾ М. Грушевскій — Очеркъ історії Київської землі до кінця XIV в., Київ 1890, стр. 391.

вдячують своє значінє і зрієт тій обставині, що лежать на торговельній дорозі. Київ має ту вигоду, що ближе Царгороду і лежить серед уржайної країни, а Новгород має ще звязь з Волгою і є головним складом для Скандинавії¹). Перший важний город, Полоцк, важний в тої причини, що тут відходить від головної дороги побічна вітка Двиною до Балтійського моря²). Також Десною вверх йшла водна дорога в область Оки, а Сеймом в область Дону. Можливо що й оминали пороги Дніпрові через Самару, Вовчу і Міус в Азовске море³). Нормани, потрібуючи звязи з Візантією, заволоділи водною дорогою і утворили так руску державу. Не маловажні також сухопутні дороги торговельні йшли в Київ в Курск і над середну Волгу, через Волинь „в Ляхи“, через Василев, Мунарев в Галицку землю⁴).

Спершу купцями були в Русі головно Нормани — в перийод поганський аж до Володимира. Рускі купці, що жили коло церкви сьв. Мами за Царгородом, були переважно Нормани, і они лучили часто торговлю з розбоєм. Тому то і стережено пильно тих небезпечних гостей. Колиж вже витворилась постійна руска держава і приняла хрещене, то рускі князі не були раді варяжским приходням і заперли дорогу, бодай норманській, заохій дружині, а далі і купцям. Скандинавці не могли вже самі йти до Візантії, тай не потребували вже відбувати далекої дороги, бо безпечно і вигідно могли діставати потрібних річий грецких в Новгороді. Русь стала для Скандинавії на довгий час торговищем на грецкі товари, і Скандинавці називали Русь дуже часто просто Грецією⁵). З грецкої торгвлі прибувала в нинішні рускі землі грецкі монети, хоч в давних скарбах її знаходить ся не багато, особливо в порівнянню з арабскою, що нагромадилась в Русі з торгвлі з шагометанськими купцями над Волгою, у музулманських Болгар і безпосередно з краями східними, починаючи з VIII столітя; найбільше монет арабских і туркестанских з IX і початку X столітя, опісля вже нагло устають, бо очевидно зносини торговельні перервали ся, і тоді тим більше значінє здобула торгвля Русинів з Греками. Які важні були торговельні взаємини Греків з християнскою Русью, вказує обставина, що неприязні відносини не тревали довго, бо потреба взаємна торгвлі

1) Heyd — I. c. 83.

2) Соловьевъ — I. c. 251, 252.

3) М. Грушевскій — Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столітя. Киевъ 1891, стр. 386.

4) М. Грушевскій — I. c. 387.

5) Heyd — I. c. 79.

6) Heyd — I. c. 66,

змушувала обі сторони годитись. Так було по війні в 1043 р. і по нападї Давида Ігоревича на грецких купців при устю Дніпра.

Транзитова торгівля була па Русь ще межі Грецькою і Німеччиною. З Київґа йшли грецкі товари через Галицьку землю в середну Германію¹⁾.

Щож могла Русь давати Грекам за так численні і незвичайно дорогі предмети грецкі? Торговля збіжем, деревом або не існувала, або була дуже невелика заля далекого, небезпечного перевозу. З Русь йшли до Греції віск, мед, футра і невольники. Футра, влосне з бобрів і чорних лисів²⁾ брали Русь вдань від підбитих племен і звозили їх лодками в Царгород або в Болгарію³⁾. Сьвятослав так каже до матери і до бояр: „не любо ми есть вѣ Киевѣ быти, хочю жити вѣ Переяславци на Дунаи, яко ту есть середина вѣ земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, поволоки, вина, овощеве разноличныя, изъ Чехъ же изъ Угоръ сребро и комони, изъ Русь же скоро и воскъ, медъ и челядь“⁴⁾. Хоть футра були цінні, а грецкі і арабскі дами дуже їх пошукували, то все таки анї торговля футрами, анї торговля шкірами і медом, не можуть вирівнати цінні дуже дорогих грецких товарів. Мусів бути иньший якийсь дорогий товар у Русинів, щоби за него могли Русини діставати золоті і иньші дорогі предмети і продукти. Таким дорогим товаром були невольники⁵⁾; тільки торговля невольниками може нам вияснити, як Русь могла оплачувати многоцінні грецкі товари. Варяжскі князі набирали в поганьскій період невольників з усіх усюдів підчас своїх воєнних походів; колиж Русини охрестились, то продавано в Грецію полонених ворогів, а борба зі степовими номадами давала Русинам все нагоду набрати собі невольників. Що степові номади робили те саме з Русинами ще в більшій степені, се річ дуже зрозуміла, а руских невольників продавано до Сириї, Египту і иньших магометанських країв, бо магометани потребували все багато молодежи в гареми на евнухів і до работ. Не хибувало Русинів на півострові піринеискім а навіть і в полудневій Франції. Богато невольників приводили Нормани на торг в Новгороді, щоби їх вимінати на грецкі товари, а тих невольників придбали они собі в своїх походах по західній і північній Европі⁶⁾.

¹⁾ Василевскій — Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ, Журналъ Мин. нар. проsv., 1888, ст. 145.

²⁾ Грушевскій — І. с. 391.

³⁾ Соловьевъ — І. с. I, 254.

⁴⁾ Полное собраніе рус. лѣт. I, 28.

⁵⁾ Hertzberg — І. с. 204,

⁶⁾ Соловьевъ — І. с. 254.

Обміну товарами робили головно в Візантії, але Греки мали ще численні осади торговельні, ба навіть окрему провінцію (тема) на Таврії. В X і XI століттю належали до Греції таврійський півостров, устя Дунаю і численні осади на північнім березі чорного і азовского моря. Згадати треба Білгород над лиманом Дністра, Олеше при горлі Дніпра, Русю або Керч нинішню, Тану коло устя Дону¹⁾ і Матарху (α Ματαρχα), що належала часом яко Тматорокань і до Русинів. Найважнішим городом торговельним був ту Херсон, третє місто в Греції що до торговлі і богатства²⁾.

¹⁾ Жигецкій — Смѣна народностей въ Южной Россіи, Киевская Старина, 1883. ст. 446

²⁾ Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX і X в. Киев. Старина 1889, т. XXV, стр. 284.

Suplika sukcesorow Gonty y Zelezniaka,

памфлет політичний з часів першого розбору Польщі,

подав Остап Магарушка.

Призбираючи матеріали до критично-наукового видання „Гайдамаків“ Шевченкових, попав я цілком припадково на цікавий памфлет політичний, що знаходиться в бібліотеці ім. Оссолінських у Львові в збірнику манускриптів Nro 526. картка 39 і 40. Зваживши, що на Україні приспособляється видане актів до сего, ще досі так мало поясненого, періоду історії нашого народу кінця XVIII віку; зваживши далі, що памфлет політичний часом служить ще до далеко яскравішого освітлення фактів, ніж урядовий документ, попросився секцію історичну наукового товариства ім. Шевченка о опубліковане його, в надії, що він може послужити знавцям дотичного періоду нашої історії.

Прочитавши сей памфлет, видно, що він направлений був головно проти особи князя Поніньського. Але кілько правдивого світла кидає він на Гайдамачину, на становище короля польского, Станіслава Августа Понятовського, що до неї, на погляди невдоволених станом річі польских патріотів, що в посеред них відай сей памфлет вийшов. Вже др. Іван Франко замітив був в критиці своїй на „Гайдамаків“ Шевченкових („Світ“ 1881. стор. 160), що рух гайдамацький 1768 р., званий коліївщиною, мав в собі багато посторонних примішок. „Діло було запутане: по за рухом і в самім руху стрічалися та йшли в розріз з собою різнородні соціальні та політичні змагання: московського двора, польскої шляхти, понів, козацької старшини, міщанства та багатшого-вольного козацтва і в кінці „голоты“ пролетаряту. Тому то і так багато різнородних причин подають історики для докладного виясненя гайда-

мацького руху. Що одною з важких причин були особисті інтереси деяких польських магнатів, як Браніцького, се річ, що на неї годять ся майже усі історики. Гонта мав ділати в порозуміню з ними і за їх намовою. Ба, що більше: сей памфлет посуджує самого короля, союзника Катерини II, що рухови гайдамацькому пособляла, про зносини з Гонтою і Желізняком, „którzy z nieposzlakowaną wiernością rozkazu (sic!) WKМсі wykonywając“, заохотили своїм похвальним приміром до діла иньших людей, так що делеґати, а з ними Поніньський, є лише в самій річи „naśladownikiem wielkiego Gonty i Zelezniaka“. Поніньського, всемогучого тоді, як побачимо, магната, поставлено тут нароком на рівні з Гонтою і Желізняком, щоби його понизити в опінії патріотів польських, що ще так добре памятали зненавиджених ватажків¹⁾.

З характеристики Адама Лодзі князя Поніньського, що її подав Вал. Калинка у свому ділі: „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta (Poznań 1868 I стор. CLXXV—VI)“, пізнаємо і причини, чому ліпша частина суспільности польської, ненавиділа його. „Був то, каже сей польський знаменитий історик, один з найогиднійших людей, яких видів в Польщі вік XVIII; той вік так багатий на різнородну огиду! Август III наділив его гідністю надвального „дигнітара“, то-ж в початках панованя Станіслава Августа сприяв він саскій династії; р. 1767 звязав ся з Москвою, потім Волконський дорого окуплював його. Але його наслідник Сальдери назвав його в очи „нікчемником“, так як колись Рейтан зробив йому докір на соймі, що він в Радомі запродав ся Москві; не здержало се однак Поніньського і не перервало його кар'єри в Польщі! Жадний до влади і значіння, але пустий і легкодушний, діяльний і запопадливий, без найменьшого почуття права і моралі, незвичайно захланний на гріш, а притім незмірно марнотравний, Поніньський зрозумів, що по першій поділі Польщі чужі монархії потребувати муть чоловіка, що підняв би ся переперти на соймі, так званім поділовім (19/4—18/5 1773) потверджене їх заборів“²⁾. І сойм прихилив ся 14 мая

¹⁾ Годять ся порівняти другу подібну звістку:

(Gonta) dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł, trzeciego dopiero dnia ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił. Nie mógł znieść słów tych Branicki, i znowu dla przytomnych nie mógł cofnąć dekretu, krzyknął, żeby wiele nie gadał, na trupie exekwować dekret. Kazał zaraz po wymówionych tych słowach zaprządz pojazd i wyjechał.

(Rzeź Humańska czyli Historia Rewolucyi zrobionej przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetecznie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewocyi naocznego świadka. Obraz Polaków i Polski. E. Raczyńskiego t. XV, str. 115).

²⁾ Опис подій на соймі 1773 у Рачинського т. XVI: Krótki rys życia Tadeusza Reitana str. 130—142.

1773 на сторону Поніньського: потвердив бажання монархії. Алеж і сойм той складав ся з самих нікчемних послів, „wybiórków społeczeństwa“, як їх називає єпископ Красинський. З причини ревних заходів і агітацій єпископа Солтика, що повернув саме тоді з глибокої Москви з заслання, порішило багато соймиків провінціональних абстиненцію і не вислало послів на сойм поділовий. Лише 111 шляхтичів, що в послованю шукали наживи і були так нужденні, що не лише давались підкуплювати, але не соромились приймати порядніші убраня, куплені за гроші заграничних репрезентацій в Варшаві, потвердили своїми голосами (проти 5) перший поділ своєї вітчизни. Треба тут для поясненя додати, що Поніньський удавав ся ще перед соймом до Петербурга і звідтам вернув з порученем до Штапельберга, призначений на маршалка конфедерації; від трьох держав запевнено йому пенсію місячну 7000 дукатів, а притім необмежену підмогу їх посольств в Варшаві. „Маршалком іменував ся сам на кілька днів перед отворенем сойму і спрощував до свого приватного мешканя сенаторів і послів, де надією нікчемного зиску намовив деяких підписати конфедераційний акт. Ті підписи умостили йому дорогу до того, що навіть сойм признав його маршалком мимо всіх заходів супротивних Рейтана та його 4 товаришів. Відтак наклонено і короля, щоби приступив до конфедерації. Ставши маршалком всемогучої в Польщі конфедерації, задумав Поніньський стати і станув небавом верховником всіх властей і магістратур. Через два літа своєї могутости незвичайної тряс значіннем і майном панів, тримав в своїх руках мало що не майно цілої Річи посполитої. Всім обертав, всім торговав: ухвалами соймовими конфедерацкими sancita, вироками судів, арендою староств і дібр поміщанських, ба навіть нагородами для заслужених і карами злочинців: всюди невтомимим зором глядів він користий для себе. Король мусів окупитись ему сумою 800.000 злр., зі скарбу виміг для себе 400.000 дотаций; за час сойму сплатив не лише великанські довги, але мимо своєї казкової марнотравности зібрав висше трьох мільонів готового гроша в краю цілком збіднілім, де гріш був так рідкий! Несовістний обманщик зістав в нагороду за свої провини князьом, підскарбим великим коронним, покритий ордерами союзних держав, а від Річи посполитої дістав пенсії 120.000 злр. А однак, нім 20 літ минуло, з тих багатств, з сеї світлоти не остало ся нічого: Поніньський умер, як жебрак, на улиці, відтручений всіма, на порозі дверей свого давного слуги“.

Ще один важнійший момент в памфлету належить піднести. Там згадано, крім провин предків Поніньського, про його насильства, сповнені над жидами. Коли відбуло ся приведенє в памфлеті ограбленє жидів — напевно сказати годі. Може бути, що рапорт з дня 10 вересня 1774 р.,

поданий у Германа¹⁾), стоїть в якійсь посередній звязи з насильствами Поніньського: „Слухаючи польских магнатів і панів, можна би гадати, що коли ходить о податки, не ма для них вітчизни! Все хотіли би звалити на жидів, на духовенство, на міщан і на чужинців, але на себе і на своїх хлопів не приймають жадного обовязку для Річи посполитої“.

На останок належить висказати здогадку про час написаня і про авторство памфлету. Імен, помічених на памфлеті, історія не знає. Про сина Гонти говорено вправді між народом р. 1789, коли ніби готовилась ворохобня: мав він вернути ся в Румунії, де перебував по смерти батька і громадити людей до повстаня. Авторами отже не могли бути ніякі сукцесори Гонти і Желізняка, автором був чоловік осьвічений, як видно з памфлету, добре осьвідомлений з тодішнім станом політичним, що знав добре історію родини Поніньских: автором був певно Поляк зі стороництва Солтика і Рейтана, а може навіть сам єпископ Солтик. Памфлет дише наскривь гіркою іронією і безпощадністю для Поніньського. Повстатиж міг він, як думаю, по соймі поділовім (1773), а найпізнійше до року 1775; в часах могучости і сьвітлости маршалка кн. Поніньського. Пізнійше памфлет такий не був би мав найменшого політичного інтересу.

Kopia supliki od sukcesorow Gonty u Żelzniaka podaney J. K. Mci. Nr. 2. Nayiasnieyszy Panie! Zadne pod słońcem królestwo nie przyszło ieszcze do tego stopnia pomyślności, żeby choyność z dostatkami y nadgrode z zasługami porownać mogło, iedna iest Rsta Polska, ktora pod Twoim słodkim panowaniem w tey naywyzszey stanela sławie, że kiedy inne potencye pomnazały uczestnikow do zgromadzenia dochodow swoich, w tenczas wspaniałość i mądrość Twoia wysta-wiła światu komissyą rozdawniczą. Nie przestaną nigdy w naypozniesze wieki, Nayiasnieyszy Panie, głosić choyność. Twoię ci wszyscy, ktor-ych teraz obfitość łask, od tronu Twego płynąca, naymnieysze dopełniła pragnienie. Rozdałeś miłry między wielkich w oyczyźnie ludzi, podzieliłeś między znakomitych patryotow, w delegacyi zasiadaiących, wszystkie krolewszczyzny, wyznaczyłeś pensye z skarbu dla ministrow y konsyliarzow Twoich, wysoką mądrością słynących. Teraz zas, gdy żadnego nie masz obywatela, ktoregoby nie przewyzszała nadgroda, osmielamy się zbliżyć z głęboką do maeistatu WKMci pokorą. My sukcesorowie sławnego Gonty y Zeleznika, niosąc przed Tron Twoy rowne wszystkim zasługi przodkow naszych y z niemi rowną nadzieję, że w teraznieyszym szafunku łask Twoich nie zapomnisz o nas. Nie wiemy z iakich powodow przeswiętną delegacya pod tytułem: „nad-

¹⁾ Herrmann: Geschichte des russ. Staats. Hainb. 1853. B. V. S. 552.

groda zasług“ o wielkich dziełach sławnego Gonty y Zeleznika zamil-
czeń mogła? wszakże oni byli najpierwsi, którzy z nieposzlakowaną
wiernością rozkazy WKMci wykonywając, zachęcili chwalebnym przy-
kładem tych wszystkich ludzi, co teraz zacmić usiłują szacunek wiel-
kich mężów blaskiem iednym czynności swoich, a przecież tak prze-
świętni delegaci iak y JO. Marszałek niczym więcej w samey rzeczy
nie iest ani bydz może, tylko nasladownikiem wielkiego Gonty y Ze-
leznika. Nie mowiemy, Nayiasn. Panie, ani duchem zazdrosci ani
umysłem wyniosłości, ale tylko żądamy przelóżyć przed tronem Salo-
mona Polski krzywdę naszą, że xiąże Poniński, nastąpił w rejestrze
zasług y w szafunku łask Pańskich to miejsce, które przez wszelką
sprawiedliwość należało y należy naszym przodkom. Osądz, WKMci,
nawwyższym rozumem swoim co kto więcej uczynił nad walecznego
Gontę y Zeleznika? iezeli się chlubi xiąże Poniński, że został mar-
szałkiem w Warszawie (choć nieobranym), wszakże nikt nie obrał
Gontę y Zeleznika pod Humanem, a przecież podobnym iak X. M.
sposobem uczyniony vice marszałkiem Zeleznika, z reszty konfederal-
tow swoich porobił delegatów. Iezeli xże Poniński wynosi cnotę swoię,
że obiąwszy łaskę przesladował zaraz narod żydowski iako nieprzyja-
ciół wiary chrzescianskiej, ktorých sprowadziwszy z Warszawy pod
pretextem likwidacyi długow y podatkow, odarł z fortuny, majątkow
y na ostatek pogłowne dla siebie naznaczył; rowney żarliwości dał
dowody Gonta, kiedy wyciąwszy ich kilka tysięcy w Humanu
y Ukrainie, wszystkie dostatki zabrał. Prawda, że w sposobie postępo-
wania zdaie się bydz roznica, iz xiąże Poniński marszałek konfederacki
poszedł sławy drogą polityki, a Gonta drogą męstwa y oręza, zawsze
iednak zasługi obydwow zmierzały do iednego końca, wszakże wytrzą-
sać dowcipem cudze kieszenie, albo ie szablą użynać, powinno bydz
rownym zaszczytem, byle koniec wyproźnienia workow był dopełniony.
Ufundował xże Poniński w Delegacyi swoiey nawwyższe sądy y naw-
wyższą władzę, do ktorey pozwami pociągniono najmajątniejszych oby-
watelow w sprawach od wiekow zaspokoionych, a to końcem, żeby
się każdy z nich okupił, potym żeby się szlacheckie substancye tak
były zaklucone, iżby nikt ani dziedzictwa, ani spokoyności nie mógł
bydz bezpiecny. Jezeli nie dostało się tego szczęścia Marszałkowi Hu-
mańskiemu, które dzisiay ozdoba iest Marszałka Konfederackiego, że
nietylko dyktuie formę rządow dla całego Krolestwa, ale ieszcze wcho-
dzi w nayskrytsze z dworami negocyacye, smiem iednak upewnić
WKMć, że gdyby wyroki Boskie pozwoliły były dłuższego życia wiel-
kiemu Goncie, z większą daleko sławą dla kraiu zawarłby był trak-
taty, y z większą rostopnością ustawy podyktował. Nie chcemy w ni-

czym pokrzywdzać xiążecia Ponińskiego, ktorego cnota y talenta chociaż iest rowna doskonałości sławnego Gonty przeciez poznaiemy z terazniejszego dzieła, ze xiąże Jegmć nie musiał znaleźć porządnego archivum co do sposobu negocyacyi po antecessorach swoich: tak się zdaie że więcey musiało bydz manuskryptow informuiących, iak pozywać lutrow w Wielkiej Polsce? iak ktuzić Unrugow o fałszowanie monety po trybunałach, iak skubać szezelné y czopowe? iak czerwone złote obrzynać? iak pensyiki u dworu saskiego wierszami wy poetować, a niżeli iak z Dworami negocyować. My zaś, Nayiasniejszy Panie, będąc plemieniem Chmielnickiego, wzięliśmy w successyi zasługi, cnotę męstwo y wszystkie po nim negocyacye traktatu Hadziackiego et pactorum subjectionis z Rossyą, z ktorych każdy poznać może, ze lepsze były kondycye prowineyi kozackiey, niżeli teraz tych wszystkich krolestw, ktore xiąże marszałek z delegacyą swoią dał y darował sąsiedzkim potencyom. Spodziewamy się tedy, Nayiasniejszy Panie, po sprawiedliwości WKMcí, ze zapatrzywszy się na rowny wymiar zasług JO. xięcia Marszałka Konfederackiego z zasługami Gonty, marszałka Humańskiego, uczynić zechcesz rowny podział nadgrody, a iako ieden iest przyozdobiony mitrą, tak y my niżamy głowy nasze pod Tron Jego, aby nam na nie takze mitry włożył. Prosiemy ieszcze o tez same pensye y podatki na krymki żydowskie, a iezeliby napszykszeniem naszym miał bydz skarb WKMcí obciążony, więc miłościwy Panie pozwól WKMc, zeby xiąże Marszałek z przyszłym z łaski Pańskiej xięciem Gontą, marszałkiem Humańskim, dzielił się wszystką nadgrodą tak, iak się dziela sławą y cnotą, zasługami y męstwem. Składamy tę pokorną suplikę u Tronu WKMcí. Successorowie Gonty y Zelezniaka: Wasyl Gonta. Iwan Zelezniak.

НАЙМИЧКА Т. ШЕВЧЕНКА

*Виклад габілітаційний, виголошений у львівському університеті
18 лютого 1895.*

Всі критики, котрі доторкалися до творів Шевченка, згідно називають Наймичку одною з його найкращих поем. Совінський перекладаючи її на польське назвав її правдивою перлою української поезії, а Француз Дюран назвав зарівно саму основу як і виконане поеми — геніяльним надбанем вселюдської літератури. Що помімо того ця поема як раз найменше була розбрана і коментована, сему причиною мабуть є простота і натуральність. Читаєш її — а все здається таке ясне, так природно з собою повязане, а притім висказане так просто і безпретенсіонально, немов кождий епізод, кожде слово поеми вихоплене прямо з душі читача, так що єму й здумати собі важко, щоб що небудь могло бути не так, щоби в тій прямій, ясній та прозорій течії було можна що небудь змінити, додати або відняти.

Глубший аналіз показує нам, що ця простота, ясність і гармонійність поеми є здобутком довгої і інтензивної творчої праці поета. Ми знаємо, що ця тема занимала його досить довго і що він обробив її два рази: раз в повісти, написаній мовою російською, густо перемішаною зворотами українськими, а другий раз в поемі, написаній по українськи. Порівнянє тих обох творів дає нам можливість заглянути глибоко в робітню творчого генія Шевченкового. Для критичного аналізу є се дуже вдячна тема, тим більше, що процес творчости Шевченка задля браку таких свідощів, які пр. маємо в мемуарах та кореспонденціях західніх писателів, доси доволі темний. Розбір Наймички мусить мати певне значінє ще з иньшого погляду. Йдучи слідом за сучасною європейською критикою, а по троха навіть із спеціально-націоналістичних мотивів (Петров) деякі критики новітніми часами зняли у нас річ про впливи, яким підлягала наша новітша література, а особливо її головний кори-

фей Шевченко. Найширше поставив се питанє др. О. Колесса в своїй книжці „Шевченко і Міцкевич“. Правда, не показано тут і не було наміром автора показати цілого комплексу ріжнородних впливів, яким підлягав Шевченко при твореню своїх поем в ріжних часах, та все таки др. Колесса своєю працею кинув чимало ясного сьвітла на сей процес. До Наймички він не доторкнув ся, бо про вплив Міцкевича на сю поему нема що й мовити.

О скільки теория посторонніх впливів на якогось писателя при поетичнім твореню має своє повне управленє а показ тих впливів відслонює нам важві культурно-історичні течії і взаємини міжнародні, о стілько для характеристики поодинокого поета важна річ показати, як він перетворював у своїй душі ті чужі, нанесені елементи. З того погляду творчість Шевченка не була ще предметом спеціального досліду, а й др. Колесса, котрий в своїй праці нераз доторкав ся сего питаня, не звів своїх заміток про ріжницї між Шевченком і его літературними взірцями в одну цілість так, щоб ми могли мати ясний погляд на метод, з яким поступав наш поет при твореню, і на те, чи і на скільки той метод був відмінний від метода его польських та російських взірців. Отже поема і повість „Наймичка“ дають нам можливість прослідити і показати той метод далеко докладніше і рельфнійше, ніж порівнанє Шевченка з Міцкевичем, Жуковським, Козловим, Пушкіним і т. и., де часто саме сконстатованє впливу опирає ся на аналогїях ситуацій або провідних думок або на схожости деяких зворотів, фігур поетичних і т. і. Тут маємо два твори того самого поета, на ту саму тему, один прозовий, другий віршований. Очевидна річ, що один із них служив взірцем для другого. І от являє ся зовсім природне питанє: як Шевченко користував ся своїм власним взірцем? Що відповідь на се питанє може дати нам ключ і до того, як користував ся Шевченко чужими взірцями, значить, може кинути сьвітло на те, в яким значіню і розмірі треба прикладати до Шевченкової творчости теорию посторонних впливів, сего, думаю, не треба й доказувати.

Поперед усього слівце про хронологію і бібліографію обох „Наймичок“. Ми не знаємо докладно, коли була написана поема „Наймичка“. Се тільки можемо сказати напевно, що повстала вона перед 1847 роком, себ то перед арестом Шевченка¹). По своїм повороті

¹) Твердженє Петрова (Очерки історії української літератури XIX стол. Кієв 1884, стор. 329 прим.), буцім то „Наймичка“ була написана ще перед р. 1840 і вперве була напечатана в Кобзарі 1840, є мабуть проста помилка. Ані в „Кобзарі“ 1840, ані в „Чигиринськїм Кобзарі“ 1844 „Наймички“ нема (гл. Комаров, Бібліографічний покажчик нової укр. літератури — Рада, укр. альманахъ на 1883 рікъ, стор. 448).

з заслання Куліш віднайшов єї рукопис в однім хуторі на Україні — може таки у якої родички своєї жінки, і опублікував єї 1857 р. в другім томі своїх „Записокъ о Южной Руси“, яко твір якогось невіданого поета. Тільки в р. 1860 „Наймичка“ напечатана була в Петербурзі особною брошуркою-метеликом з підписом Шевченка, а 1867 р. вона вийшла в петербурське (Кожанчиківське) виданє Кобзаря. Натомісьць що до повісти „Наймичка“ маємо дуже докладну дату: 25 лютого 1844 р. Переяслав. Заходить питанє: що було перше написанє, поема чи повість? Прямого свідощтва про первенство одного або другого твору нема, але я думаю, що доволі буде тільки прочитати уважно один і другий, щоби дійти до переконаня, що поема не могла попередити повісти. Головним аргументом міні видає ся те, що повість має дуже виразний і навіть яркій кольорит льокальний, кольорит не рідної сторони Шевченка — правобічної Канівщини, котру він, як нпр. у Гайдамаках, міг малювати з пам'яті, а власне кольорит лівобережної Переяславщини, Кременчуцького повіту, т. є. власне тих сторін, по котрих Шевченко в початку 1844 р. їздив. Повість писана під живим вражінем коли не подій, виведених в ній, то околиць, людей і їх оповідань; можна сказати сьміло, що при всій ідеалізації змісту і головних осіб (про що скажемо далі) малюнок окруженя, ландшафт схоплений з живої натури і виведений рукою великого артиста, огрітий теплом щирої любови.

Тимчасом у поемі що бачимо? Перше-явище, яке нам в ній впадає в око, се цілковитий брак льокального кольориту. Степ покритий туманом, з котрого вириває могила — отсе крайобраз пролога; гайок, ставок, млин, пасіка і хутір — отсе місце, де відбувають ся дальші події поєми. Де, в якій стороні широкої України се діє ся — про се-ані слова. Навіть згадка про найближше від хутора сего — Городище нічого не мовить, бо сел з назвою Городище по Україні є сотні. Отсей брак льокального кольориту я вважаю важним доказом того, що повість Наймичка написана була перед поємою. Само по собі явище те не було би ще таким доказом; ми знаємо, що Шевченко хоч маляр і великий любитель пейзажів, в поезії не часто їх малював. Він концентрував тут свою увагу на людях, на їх чутях і ділах. Та все таки в творах, писаних первісно по українськи, ми маємо декілька чудових малюнків пейзажів — і то не припадкових та неозначених, а певних, ясно означених місцевостей. Такі місця є в Гайдамаках, в ліричній поємці Сон, у поємі Сотник і т. і. Але цікаво те, що власне в поємах, яких перший концепт писаний був по російськи, місцевий кольорит являє ся найбільше затертий і неозначений, так само, як і в Наймичці. Поєм таких маємо головню дві: Варнак і Княжна. Російська, прозова версія Варнака писана в Києві 1845 р., а поєма Варнак писана в оренбурських степах, десь

в початку 50-тих років. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровськім укріпленю, а поема коли не вся, то бодай викінчена в Нижнім Новгороді 1858 р. Отже у всіх тих творах поет поступає зовсім аналогічно: в прозовій версії локальний кольорит сильний, яркий, в поемі більше або менше затертий. Ся аналогія по моїй думці сильно промовляє за першештвом повісти. Та не тільки один кольорит локальний в поемі блідший, ніж в повісти. Ми наведемо далі ще цілий ряд иньших спостережень, котрі промовляють за тим не менше виразно. Щоби покінчити з хронологією зазначу ще, що й видавець російських творів Шевченка (Горленко) в передмові підносить, що повісти Наймичка, Варнак і Княжна послужили первообразами для пізнійших Шевченкових поем на ті теми¹⁾. Покійний проф. Огоновский в передмові до свого видання Кобзаря твердить, що Наймичка була написана перед Сном і Кавказом²⁾. Се твердження загальне і кинене без доказу. Коли зважимо, що Сон написаний був у Петербурзі в червни 1844 р. по повороті з України і по написаню повісті Наймичка, а Кавказ в півтора року пізнійше, 25 грудня 1845 р. вже на Україні, то побачимо, що се хронологічне означенє дуже не докладне і в основі не перечить першештву повісті перед поемою. Та міні здаєть ся, що воно прямо неправдиве, і що Наймичка написана була по тих поемах політичних, в 1846 році, а може й ще пізнійше.

Се сконстатованє хронологічного першештву повісті важне для нас яко основа дальшого аналізу, котрий в противнім випадку мусів би дати зовсім противні результати, і сьмію сказати, довів би нас до зовсім хибного погляду на процес творчости поетичної у Шевченка.

Пригляньмо ся тепер змістови повісти про Наймичку. Вона розпочинає ся дуже гарно репродукованим оповіданєм народнім про те, відки пішла назва Ромоданового шляху, що лучить Кременчуг з Ромнами, а далі описом околиці, через котру йде той шлях. Недалеко сего шляху над Сулою лежить село, і оная поет малює нам принадний пейзаж, а онісля зачинає своє оповіданє новим малюнком — поворотом женців з поля. Перед веде найкрасша дівчина в селі — Лукія, вибрана дівчатами на царицю. Вона несе вінок, єї батьки гостять женців. Та входячи в село женці побачили на деяких воротах настромлені віхи — знак, що в селі закваторовано відділ кавалерії. Вечір про те кінчить ся піснями, танцями, іділією. „Як би завтрішнього дня не ввійшли до села драгуни, —

¹⁾ Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г. Шевченка писанныя на русскомъ языкѣ. Кіевъ 1888, стр. IV.

²⁾ Кобзарь Тараса Шевченка (вид. Тов. ім. Шевченка. У Львові 1893), т. I. стор. ХCVІІІ.

додає від себе автор, — то вся ота історія могла-б і скінчити ся іділією; та драгуни скоро вступили, зараз завязали драму“. Перипетій тої драми автор не описує, а перескочивши з рік часу переводить нас відразу на иньшу часть околиці при Ромодановім шляху, до хутора козака Якіма Гирла. Опис того хутора дуже гарний і дрібний. Оповіданє зачинає ся в полуденї лїтнього, серпневого дня. Яким і єго жінка Марта, старі та бездітні козаки, полуднують. З розмови їх довідуємо ся, що вони дожидають чумаків, далі сумують, що у них нема діттей; сю розмову перериває плач дитини, не знати ким підкиненої під їх ворота. Прегарно, наскрізь реальними штрихами змальована радість старих. Потім поет додає, що „челядь вернувши ся з села оповідала, що бачили на могилі якусь молодичцю; вона зразу сьпівала якусь пісню і заплакала, а коли ми перехрестили ся, то вона щезла“. На другий день Яким їдучи до села, щоб охрестити дитину, опять бачить сю жінку „в ранишньому тумані на могилі, лицем обернену до єго хутора“; на єго питанє вона відповідає, що шукає загубленої корови.

Дитину охрестили і назвали Марком. Проходить місяць і другий. „На могилі близь хутора майже кожного рана і вечера челядь бачила таємничу молодичцю і почала балакати, що се мабуть щось не с-проста. А се була зовсім проста річ: бідна молодича була не хто другий, як покритка і мати маленького Марка. Вона сердешна не могла відірвати ся від того місця, де виростало єї бідне, єї прекрасне дитя. Кілько разів вона приходила нічу до самого хутора, обходила кругом него, проводила безсонні ночі в рові, або в неділю, коли челядь виходила в село, вона потаємно підкрадала ся до самих воріт, щоби почути хоч один голос своєї милої дитини. Кілько разів вона зважувала ся вийти на подвірє і випросити назад або нарешті вкрасти свою дитину, бо без неї їй годі було жити на сьвітї, без неї хлїб не їв ся, вода не пила ся, сонце боже не сьвітило і не грїло“.

Отся експозиція повісти вміщена в прологу і двох перших розділах поеми. Як я вже замітив, поет перероблюючи повість на поему повкидав усі описи місцевости. Не спокусила єго й живописна сцена повороту жениїв з поля з Лукією яко царцею; він ані одним словом не натякнув, хто були родичі Лукії, котра в поемі названа Гацною. З єї монольогу на могилі ми довідуємось тільки, що вона була богата. Хто став ся причиною єї упадку, хто був батьком єї дитини — про се ані слова. В своїй Катерині висьпївав Шевченко так глибоко і голосно деморалізаційний вплив московської солдатчини на український сільський люд, що тут мабуть не хотїв сего повторяти і волїв сю часть експозиції лишити зовсім на боці. Певна річ, поет зробив се для того, щоби сконцентрувати нашу увагу на особі молодичі, та ми побачимо далі, що

ся концентрація не вийшла на користь поеми, бо не дозволила поетови всесторонньо схарактеризувати власне сю головну фігуру.

Далі цікаво те, що коли в повісти молодиця являє ся тільки на миглі або ходить довкола хутора, в поемі автор дозволяє нам глибоше заглянути в її душу. Тут він вкладає в її уста монольоґ, що має по троха відслонити нам її попередню історію, але робить се тільки в найзагальніших фразах. Натомісь дуже ярко малює поет її горячу любов до дитини.

Дитя моє, мій синочку,
 Нехрищений сину!
 Не я тебе христитиму!
 На лиху годину
 Чужі люди христити муть,
 Я не буду знати,
 Як і зовуть... Дитя моє!
 Я була багата...
 Не лай мене! Молитимусь,
 Із самого неба
 Долю виплачу слезами
 І пошлю до тебе.

В кінці поет вкладає в уста молодиці пісню, про котру досить нескладно було натякнено в повісти, пісню про вдову, що породивши двох синів пустила їх на Дунай, а опісля, коли вони між чужими людьми вирости, за одного вийшла за муж, а за другого віддала дочку. Шевченко не каже молодиці сьпівати всеї пісні, котрої конець входить в цікль темних легенд про Едіпа та кровосумішку. Але початок пісні, де змальовано безсердечну безжурність вдови, що викидає своїх дітей, поклав тут Шевченко мабуть для контрасту з поступком молодиці, що має бути темою поеми.

Хутір діда і баби, в поемі Трохима і Насті, змальований також загально, і характеристика обох старих не є і в сотій часті така повна та широка, як в повісти. Настя в поемі майже зовсім щезає, пересуває ся як тїнь; Трохим виступає троха виразнійше яко добродушний дідусь, у котрого слізлива чутливість перемішана з веселим, сердечним гумором. В повісти він змальований далеко докладнійше. Там ми дізнаємо ся поперед усього, що він козак, коли в поемі сего не сказано; далі бачимо, що він письменний, любить читати несалтир і при всій своїй золотій добродушности любить показувати вид строгий, особливо супроти жіноцтва, любить іноді жаргуючи бурчати на жінок, має живу фантазію і любить строїти пляни, котрі потім холоднійша розвага розбиває. Та при тім

всім у него лишилися ще ознаки давньої козацької, свободної вдачі. Єго так і тягне воля, степ, чумакуване; з людьми висших верств він поводить ся вільно, без приниження, а коли з їх боку бачить легковажене або в загалі невідповідне заховане, то зовсім недвозначно проявляє їм свою погорду і ставить ся до них сьміло, як ось в сцені, коли п'яні драгунські офіцери добивають ся до єго брами, а один із них кидаєсь на него з гарашником:

Як бачимо, постать Якіма в повісті обрисована дуже гарно, коли тимчасом Трохим в поемі ледво тільки нашкіцований. Певна річ, що й тут Шевченко поступив сьвідомо, не хочачи вдавати ся в дрібну характеристику Трохима, котрий остаточно в поемі є особа другорядна. Та все таки важно тут зазначити другу кардинальну різницю між повістю і поемою: коли в повісті Шевченко виступає з усіма прикметами епіка, склонного до реалізму, хоч і далекого від усякого бруталізму, то в поемі він поступає зовсім інакше, тут він переважно лірик. Описи і властиве оповідане він редукує до мінімуму, інколи навіть впадаючи в сухість, та за те старає ся чисто ліричними акордами порушити наше серце, викликати в нїм чутя апальогічні до тих, які переходять персонажі єго поеми. Сцена, в котрій у-перше виступають дід і баба і котра кінчить ся найденем дитини, показує се дуже добре. В повісті читаємо (подаю сєй уступ в своїм перекладі):

„Се було в місяці серпні. В неділю, так коло полудня, Яким Гарло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік не молодий уже, та сьвіжий і здоровий; вуси і чуб були не то щоб сиві, а шпаковаті. Сорочка на ньому чиста, біла, шаравари також білі; він не любив усяких московських китайок і носив усе біле; чоботи на нїм добрі, юхтові. Раз глянеш на него, то й зараз скажеш, що се чоловік заможній, — уже з лица якось се видно.

Швидко за ним вийшла й жінка єго Марта, лїт може зо сорок а може й більше, чисто і гарно вбрана, в жовтих сапанцях, в плахті і шовковій червоній юпці — хоч би й старій, то й до лица-б було.

Винесла Марта поперед лавку, покриту килимком і поставила єї перед чоловіком, а потім уже винесла миску з варениками і тарілку зо сметаною і все те поставила на тимчасовому столі перед чоловіком і сама сіла біля него.

— Нумо полуднувати, Якіме! — промовила до чоловіка.

Яким перехрестив ся і сказав:

— А коли полуднувати, то й полуднувати. Господи благослови.

І за сим словом розправив свої шпаковаті вуси і взяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску сливок і жовту запахушу диню; покоштували і сливок і дині дешицу. Після полуденку Марта прибрала се і опять сіла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки, далі Марта зняла річ.

— Щось отсе довго не видати наших чумаків з рибою!

— Еге, довгенько щось не видати!

І Яким замовк; єму немов не хотіло ся вести розмову; та й то в загалом він був не балакливий.

Троха переждавши Марта опять забалакала:

— Я все думаю, Якиме, на кого то ми після себе добро своє покинемо? Не дарував нам з тобою Господь ані дочки ні сина, так і помremo одинокі.

— Так щож з того, що помremo? Добрі люди поховають, а добро поживуть.

— Звісно, поживуть, куди-ж ему й діти ся! А всеж воно-б краще, як би була своя рідна дитина.

— Так деж єї взяти, коли Господь уgnівав ся на нас за гріхи наші.

— Еге, прогнівили ми Господа милосерного, не потішив він ледачу старість нашу. Так і гробовою дошкою вкриємось, і нікому буде з душі заплакати, нікому буде помянути душі наші грішні.

— Знаєш що Якиме? Поїду я завтра до Бурта і відвезу отцю Нілові на сорокоуст і за твою і за свою душу: нехай одслужить, коли помremo.

— Ти все щось таке наторочиш, що аж слухати ніяково! Ну, скажи таки, розумна голово, як його живому чоловікови по своїй душі та сорокоуст правити?

— Ні, Якиме, не по живій душі, а по покійній, — а я думаю зробити се на те, щоб опісля не лишити ся без поминків.

— Бог ласкав, не лишиш ся! А я ось що думаю: чому се наша челядь так довго з села не вертає?

— Цить, цить, Якиме! Чуєш? О, ще раз!

— Що таке ще раз?

— Чуєш?... Дитина плаче.

— Так і є! За ворітьми.

— Ходімо поглянути, Якиме!

— Ходімо!

І прудко мов молоді вони схопились з призьби і пішли до воріт.

Хтож виповість радість старої Марти і Якима, коли вони побачили під перелазом дитину, обгорнену старою сірою свитною, а головка прикрита зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тільки й могла промовити стара Марта сплеснувши в долоні.

А старий Яким, знявши бриля, молив ся Богу.

— Якиме — мовила Марта взявши дитину на руки — поглянь тільки, яке здорове та гарне!

Яким узяв дитину на руки і сказав:

— Ходімо в хату! Воно бідненьке голодне.

І вони пішли в хату зі своєю дорогою знахідкою.

В поемі ся сценка є темою другого розділу і я не можу відмовити собі приємности привести весь той розділ, щоби яркїше показати рїжницю поетичної роботи в однім і в другім творі.

І дід і баба у неділю

На приспї в-двох собі сиділи

Гарненько в білих сорочках.

Сняло сонце в небесах;

Ані хмариночки, та тихо

Та любо як у раї.

Сховало ся у серці лихо,

Як звірь у темнім гаї.

В таких раї чого-б, бачця,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене,
Знов заворушилось?
Чи ще тільки заклоунолось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може вже
Оце збірають ся до Бога,
Та хто в далекую дорогу
Їм добре коний запряже?

„А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?“

— „Сама не знаю!

Я все отсе міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись....
Кому понадбали
Добра сього?..“

— „Стривай лишень!

Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми.... мов дитина!
Побіжім лиш!... Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!“

І разом схопились
Та до воріт.... Прибігають,
Мовчки зупинились:
Перед самим перелазом
Дитина сповита,
Тай не туго, й новенькою
Святиною вкрита;
Бо то мати словивала,
І літом укрила
Останньою святиною....
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне

Неначе благає:
 Випручало рученята
 Й до їх простягає
 Манюсінькі... і замовкло,
 Неначе не плаче,
 Тільки плака.

„А що, Насте!
 Я й казав! От, бачиш?
 От і талан! от і доля!
 І не одинокі!
 Бери-ж лишень та сповивай!...
 Ач яке, нівроку!
 Неси-ж в хату! а я верхи
 Кинусь за кумами
 В Городище“.

Чудно якось
 Діється між нами!
 Один сина проклинає,
 З хати виганяє, —
 Другий свічечку, сердешний,
 Потом заробляє
 Та ридаючи стає
 Перед образами:
 Нема дитиї!... Чудно якось
 Діється між нами.

Порівняне сих обох уступів вельми навчає. Поперед усього впадає в очи ріжниця тону: в повісти він гумористичний, жартовливий, в поемі поважний, подекуди глибоко ліричний. Хоча автор попропускав в поемі майже всі побутові подробиці, то все таки з початку глави кітькома майстерними рисками змалював загальне тло сцени і zarazом зазначив настрої, який панує в цілій поемі — сумішка іділлі і важких загадок життя. Дуже цікаво порівняти розмову старих перед найденем дитини в повісти і в поемі. Поет тут і там снує ту саму провідну думку, та в поемі висказує її коротко, без усіх лишніх подробиць, але способом таким плястичним та ясним, а при тим в таким звязку з попередньою рефлексною, що тих кілька рядків робить далеко глибше і суцільніше вражінє, ніж аналогічна сцена в повісти, де реалізм подробиць шкодить суцільности вражіння. Так і чуємо, порівнюючи ті і многі иньші місця обох сих творів, що поет наш, свідомо чи несвідомо, держав ся тої

думки, що поезія — то згущена, сконцентрована, скристалізована дійсність.

Поява Лукії на хуторі яко наймички обставлена і умотивована в повісті ліпше, ніж в поемі. В повісті автор онягь епічним способом, зводом фактів показав нам її жите від часу підкинення дитини аж до поступленя в службу. Вірнішим дійсности та zarazом виразнійше що до характеристики горячої любови Лукії до дитини мусимо назвати її те, що в повісті вона наймає ся несповна в два місяці по підкиненню дитини, коли в поемі минає рік.

Сцена найму в повісті і в поемі являє також деякі характерні ріжницї: В повісті ідуть широкі розмови між Якимом і його жінкою, опісля Яким не менше широко розпитує Лукію, хто вона, далі розказано, як її дали пополуднувати, як дитина заплакала і старий кинув ся її втишати та ще гірше перелякав своїм голосом і т. д. Сам акт найму відбуває ся дуже коротко. „Щож ти візьмеш плати на рік?“ — питає Яким Лукію. — „Що платите другим, те й міні дайте“ — відповідає вона. — „Добре. Ми платимо Мартосі 15 на асигнації, нову білу свиту і шапові чоботи“. — „Добре, і я так найму ся“. Сей акт „згоди“ дуже простий і звичайний по наших селах, та тільки в таких разі, коли господарі знають уже слугу. Чужої людини ніхто так від разу не найме, а все кажуть їй побути якийсь час для обізнаня, а тільки тоді наступають формальні згоди чи то при родичах слуги, чи при яких иньших свідках. Шевченко видимо відчув се і в поемі виставив сю сценку хоч коротко, та за те далеко вірнійше і поетичнійше.

„Що візьмеш, небого,
За рік, чи як?“

— „А що дасте“.

„Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, дічить плату,
Зароблену плату.

Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.

Так от-так хйба, небого:

Ні ти нас не знаєш,

Ні ми тебе; а поживеш,

Роздйвиш ся в хаті,

Тай ми тебе побачимо, —

От тоді й за плату.

Чи так, дочко?“

— „Добре, дядьку“.

„Просимо-ж у хату“.

Широким епічним складом у повісти змальовано перший рік життя Лукії на хуторі, єї стараня про Марка і любов, яку вона здобула собі у своїх господарів. В поемі все те переказано коротко, в кільканадцяти віршах, що правда, дуже гарних. Звісно, масу подробиць описаних в повісти, тут пропущено (гостина Якима у о. Нила, оповідане про те, як Лукія і Марта обі купують для Марка у зашого Венгра семибратньої крови, що має бути ліком на всі хвороби, перший вихід Лукії до церкви і т. п.) Всі ті пропуски при загальній тенденції Шевченка легко зрозуміти. Та от слідує в повісти обширний і вельми характерний епізод, також пропущений в поемі з великою, як нам здасть ся, шкодою для сеї поемі. Є се оповідане про стрічу Лукії з єї колишнім милим, уланським офіцером. Дуже інтересне є оповідане про те, як той офіцер віднайшов Лукію в хуторі. З початком зими стрільці — мабуть самі офіцери — гонять ся за заяцем. Заяць вбігає на Якимове подвірє. Брама замкнена, стрільці кричать, щоб їм отворити, але старий Яким, почувши від них згідне слово, не кажучи нічого, надів шапку і вернув назад до хати.

— Що там таке за воротами? — запитала єго Марта.

— Татари напали, — відповів він спокійно.

Стрільці почали добивати ся до брами. Яким вийшов до них другий раз, а за ним вийшли Марта і Лукія. Один стрілець переліз через перелаз і кинув ся на Якима з гараником, та побачивши Лукію став мов вкопаний — пізнав свою жертву. Вона була не менше гарна, як колись і він задумав відновити з нею перервані єї втекою зносини. Варто тут зазначити, що представляючи компанію підпитих офіцерів, Шевченко натякає виразно на звісне общество мочемордія, котре як раз тоді втягло було й єго в свій круг і заставило єго прогаяти чимало дорогого часу, чого поет наш опися в неволі тяжко жалував.

Хитрі підходи офіцера до Лукії, єї поїздка в рідне село для великої сповіді, єї побут у старої, опущеної московки, а в кінці єї розстане з зрадливим офіцером, котрого намовам вона готова була вже піддати ся, але виратувала єї тільки думка про улюбленого сина — все те без сумніву найкрасні епізоди в Шевченковій повісти. Вони розказані дуже живо і порушують наше серце до самої глибини. Для чого Шевченко пропустив єї характерні сцени в поемі, для чого залишив перетонити їх в перли поезії, котрі булиб певно належали до єго найкрасших перел, на се відповісти трудно. Концентрація інтересу на постаті наймички тут ні при чім, бо власне в тих епізодах ся постать виступає діяльно, відслонює найглибші тайники своєї душі, найкрасні прикмети свого характеру. Тут вона являє ся нам в повні людиною, з людськими слабостями, а через те й виходить більше правдивою та близькою нам. По-

минувши ті епізоди Шевченко не з'умів в поемі дібрати рисів відповідно ясних і глибоких для її характеризованя, і для того постать Ганни вийшла троха загальна, туманна, немов відірвана від землі, прислонена якоюсь романтичною мракою.

Для виясненя сего артистичного faux pas можуть нам служити дві обсервації, що виявляють ся при ближшій розборі власне сего епізоду, та стосують ся й до иньших Шевченкових поем, характеризують его творчість поетичну. Шевченко з натури своєї лірик, з мягкою, доброю, гуманною душею. Доля пхнула его в тяжкі відносини, заставляла его нераз сьпівати про страшні події, про розлив крови, про надмір терпіння індивідуального і народнього, фізичного і морального. Та про те мягка, лірична его вдача не була заглушена і в своїй творчости він оминає малюване острих драматичних конфліктів. Се явище загальне і характерне для Шевченка. Він любить малювати і широко розмальовує сцени тихого щастя або тихого горя, моменти, коли душа ще не дійшла до найвишого напруженя запалу або вже по троха успокоїла ся після них. Сам момент вибуху, острого і різкого вибуху запалу у Шевченка звичайно збутий коротко, прислонений полупровірчастим серпанком або й зовсім лишений на здогад читача. Може се видасть ся декому неймовірним в відношеню до Шевченка, котрий по словам Сирокомлі „мачав перо в крові“, але уважний погляд на его поезію переконає нас в правді сего спостереженя. Пригадаймо собі хоч би важтійші сцени з тих самих Гайдамаків, про котрих се писав Сирокомля. Жид коверзає над Яремою, Ярема мовчить, конфлікту нема ніякого; конфедерати збиткують ся над жидом — ціла сцена держана в тоні бурлеска, підведеного сумними рефлексиями поета; конфедерати катують титаря — опять не бачимо конфлікту, а тільки кінець трагедії, смерть титаря в муках; в сій хвили прибігає Оксана і опять замість конфлікту — мліє на трупі батька і так її омлілу забирають конфедерати, по чім поет лишає її зовсім на боці, не малює її терпінь в замку, а тільки виводить її на сцену після катастрофи, яко реконвалесцентку на тлі іділлічної тиші монастиря. А кроваві події колівщини? Поет ані одним штрихом не малює нам супротивленя панів, ані одної битви; гайдамаки ходять, ріжуть людий мов безоружну худобу, бенкетують на пожарах посеред трупів, і коли поет справді мачає перо в крові, то є се кров не жива, людська, що пливе серед болів конаня, а кров з цінобру та карміну, розроблена на палеті. В своїй боязни перед малюванем різких конфліктів між людиною і людиною поет доходить до комізму, бо коли н. пр. хоче показати нам в Яремі страшного местника і мучителя, то не вміє про него сказати нічого страшнїйшого над те, що він „на пожарах і днює й ночує“ і що він „мертвих ріже, мертвих віша, палить“. Зовсім як той козак з народнього анекдота, котрий хвалив ся,

що вбив Татарина, відтявши йому руку й ногу, але голови йому не відтяв, бо єї у него не було. Найтрагічніша сцена в Гайдамаках, де Гончаріже своїх синів, показує нам найліпше, що поет мимо своєї волі не міг малювати таких сцен: замість трагедії вийшла слізлива мельодрама без найменшої психологічної правдоподібности. Те саме бачимо в Катерині, де справді трагічна сцена прогнання Катерини батьком і матір'ю з дому змалювана поетом зовсім не як трагедія, а як якийсь сумний фамільний обряд, в тужливо-мелянхолійнім тоні. Аналогічну сцену бачимо зазначену в поемі „Сотник“, де батько проганяє сина, і тут поет зовсім не описує сеї сцени, а тільки натякає на неї кількома словами Настусі, що зазирає крізь вікно до хати. В кінці в поемах „Марина“, і „Відьма“ також зібрано багато страшних конфліктів, але ані одного не змалювано в повні, а тільки натякнено на них кількома словами. Те саме можна сказати й про драму Назар Стодоля, котра власне найбільше потерпіла на тім, що поет не здужав в повні драматично зобразити конфлікту між Назаром і Хомою і остаточно мусів закінчити драму якимсь *deus ex machina*. Те систематичне уникане острих конфліктів, котре бачимо у всіх творах Шевченка, найранішніх і найпізнішніх, показує нам, що тут лежала границя его талачту, по за яку він за молоду силував ся вибігти, але як пізнійше, в часі повної дозрілости, обминав чи то свідомо чи ведений своїм великим артистичним почутем. Се мабуть і заставило его поминути в поемі епізод про повторні зносини Лукії з офіцером

Та була ще мабуть і друга причина сего пропуску. Епізод сей в повісти є може одиноким уступом в писанях Шевченка, що свідчить про сильне вражінє, яке зробила на Шевченка Квітчина „Сердешна Оксана“. Деякі місця сего епізоду виглядають як парафрази аналогічних місць Квітчиної повісти, а памятна майстерська сцена, де Оксана нічо копле гробик для своєї живої дитини, послужила й Шевченкови мотивом до вельми патетичної і зворушливої картини. Свідомо чи несвідомо вийшли ті ремінісценції до повісти, — в усякім разі, перероблюючи повість на поему, Шевченко відніс ся до них критично і волів зовсім пропустити їх, ніж пересьпілювати звісне вже. Може власне се й було причиною, що Шевченко зовсім заслонив у поемі давнійшу історію своєї наймички і навіть не натякнув нічого про те, хто єї звів. Не даром у своїй автобіографії він називає свою українську музу „строгою музою“. Спосіб, яким він свою повість про Наймичку переробляв на поему, показує, що він справді дуже строго відносив ся до всіх подробиць сюжету і жадні, навіть найефектніші уступи повісти не могли его спокусити до лишніх по его думці збочень.

І далі поступає Шевченко таким самим методом. В повісті широко розказано, як Марка дали до школи, як він там учив ся, як опісля вернув ся до дому, як їздив з Якимом у Київ — у поємі про все те анї слова.

Смерть Марти (в поємі Насті) тут і там згадана побіжно. Значна ріжниця заходить в описі подружжя Марка. В повісті розказано про те, як Марко пізнав свою Катерину на вечерицях, полюбив єї і зараз хотів женити ся, та Яким і Лукія не дозволили, а вислали єго вперед з чумаками на Дон. Натомісь у поємі Шевченко чомусь відступив від сеї сцени і змалював чудне троха сватанє, при чім виходить, що немов би то анї Марта, анї Яким анї Ганна не знали, з ким сватати Марка і що тільки самі свати вишукують Маркови молоду. Се справдішній слабій пункт у поємі, котрий можна обяснити хіба поспіхом; поет поклав тут головну вагу на сценку, як Яким і Марко просять Ганну, щоб вона на весілі була Маркови за матір і як Ганна відмовляє ся від того. Та жаль, що й сеї сцени Шевченко не змалював широкими контурами, а тільки з легка зазначив єї, впадаючи навіть по троха в мельодрама-тизм. В повісті сій сцені відповідає ще менше щаслива сцена, де Марко питає Лукію, хто була єго мати, а Лукія не дає єму на се ніякої відповіді.

Повість кінчить ся вельми драматично, оповіданєм про те, як Марко поїхав на Дон, а Лукія пішла в Київ на прощу, та вертаючи до дому занедужала. Марко вертає, не доходячи до дому зупиняє ся з волами серед степу на попас, а сам нічу біжить у село до своєї улюбленої Катерини, з котрою в осени має оженити ся. На другий день прийшовши до дому застає Лукію в конані і вона при смерти признаєсь єму, що вона є єго мати. В поємі Шевченко о стілько змінив сю сцену, що тут Марко женить ся, що Ганна живе ще при них три роки, та що року перед великоднем ходить у Київ. Тільки на четвертий рік вона вертає хора і дожидає Марка. Дивним способом переняв Шевченко з повісти оповіданє про се, як Марко вертаючи з чумаками не поспішає до дому і зупиняє ся недалеко села на нічліг, хоч тут се не тільки нічим не мотивоване, але й доволі неправдоподібне. Чудне також реченє при кінці поєми, що в хвили, коли Ганна признала ся Маркови, що вона єго мати — „змовів Марко і земля здригала“; воно тільки ще раз ілюструє нам те спостереженє, що Шевченко не вмів вірно і плястично малювати моментів наглого вибуху чутя, запалу або терпіння і в таких моментах попадав в афектацію або штукував неясними, загальними фразами. Зберімо до купи наші спостереженя. Що значить оте навмисне затиранє кольориту локального, вбожество характеристики осіб, пропусканє епізодів не тільки лишніх, але й дуже важних для характеристики головної особи? Не знаючи повісти Шевченка ми могли б уважати се за доказ

убожества його фантазії; повість показує нам, що така думка була би дуже насправедливою, що Шевченко робив се свідомо і що таке поступуване, аналогічне з його поступуванем у иньших випадках, тісно вязало ся з його основним поглядом на суть поезії і на її завдане.

Ніхто з критиків доси не пробував простудіювати естетичні погляди Шевченка і яко писателя і яко маляра. Власне російські повісти, листи і Дневник дають для сего богатий матеріал. Спеціальна студія в тім напрямі мусить ще бути зроблена і pomoже нам зрозуміти глибоше психологію творчости нашого великого поета. На разі я піднесу тільки одно, що мимоволі впадає в око кождому при читаню листів і повістей Шевченка. Є се його адорация штуки. Штука є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом. Великі майстри штуки — поети, малярі та різьбарі є для него предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжших пригодах житя він поперед усього думає про них, тужить за ними, а тільки опісля думає про предмети щоденної потреби. Отсе високе розумінє штуки кермувало рукою Шевченка і при писаню Наймички, воно мабуть заставляло его очищувати вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного житя, щоби тим способом піднести звичайний житєвий факт в ясну сферу ідей. В тім пункті реалізм лучив ся у Шевченка з ідеалізмом. Вірно заобсервований і зміло вхопленний факт живої дійсности він старав ся тим способом перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї

Якаж се та ідея, котру бажав Шевченко вияснити в поемі про Наймичку? Се одна з основних ідей Шевченка, та ідея, що він на різні лади не переставав виявляти від початку аж до кінця-своєї діяльности. Гайдамаки (епізоди про Оксану і Галайду), Катерина Наймичка, Марина, Відьма — ось важнійші етапи розвою зображення тої ідеї у Шевченка. Основою суспільности по думці Шевченка є сім'я — така і в тій формі, в якій вона задержала ся в українських хуторах і селах, не вдеморалізованих ще посторонніми силами. Семейне жите, патріархальне і сумірне — то найбільша святість. Нарушенє тої святости, вилом, зроблений в гармонії семейного житя, се найтяжше нещастє для сім'ї, найтяжший гріх, що вимагає дуже основної експіації. Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільности російської Шевченко дивить ся крізь призмат святости сім'ї. Робота на панщині, визискуване, неправда чиновницька і судова, податки і здирства — все те в світогляді Шевченка займає без порівняня менше місця, як пониженє людської гідности, якого головним і найтиповішим виразом у него є пониженє женщины, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом на завсїгди відбирає ся можливість легального семейного житя. З того погляду

він остро нападає на салдатчину, нападає й на кріпацькі порядки, що давали можливість панам розпоряжувати ся душами селянськими як худобою.

Против салдатчини виступив Шевченко з сего становища в Катерині. Для характеристики его погляду на сьвятість сім'ї дуже важний в тій поемі уступ, де батько й мати виганяють покритку Катерину з дитиною з дому. Шевченко ані одним словом, ані одним пятаком не обурює ся на нелюдськість того поступка батьків; він вірить цілковито, що вони мають право прогнати і відіпхнути свою упавшу дитину. Аналогічне місце є і в повісті про Наймичку. Офіцер віднайшовши Лукію на хуторі зустрічає в селі її батька і говорить ему:

— А я віднайшов вашу Лукію.

— Вона не моя, пане, вона твоя — відмовляє ему батько і ані слова більше не хоче чути про свою нещасну дочку.

Шевченко не протестував против нелюдськості такого народного погляду, може вважаючи его гарантією заховання чистоти і моральности в українськiм народнiм життi. Та він умів находити глибокі, зворушні тони, щоби змалювати наслідки того погляду. Катерина топить ся а єї дитя стає поведатором сліпого старця — се кінець людини горячої та слабої духом, що боїть ся важкої боротьби з життєм серед погорди і наруги людської. Наймичка вибирає власне сю дорогу, посвячує себе цілковито для щастя своєї дитини і ціною цілого життя, повного абнегації, осягає ту ціль, впроваджує свого сина знову до тої сьвятині семейного життя, з якої єї саму безповоротно випхнуло чисте та нерозумне почутє.

Тепер буде нам можно відповісти на уваги, які з поводу „Наймички“ висказав ще в 1861 р. Каленик Шейковський в передмові до свого „Опыта Южнорусскаго словаря“. Висказавши ся з великим ентузіазмом про „Гайдамаків“ і поставивши їх на рівні з Шекспіровим „Гамлетом“ д. Шейковський ось що пише далі (ст. XIV): „Богато дехто ставить „Наймичку“ дуже високо. Та я вважаю сеї твір тепличним виплодом: в загалі він зовсім без життя і в основі своїй наскрізь не-народній. Що трапляється як рідке явище, і то серед верстви, що вже відділила ся від народа, сего, розуміється, ніхто не буде прикладати до всего народа. Жінка, котра підкидає свою дитину, не трапляється ся серед українського народа. Такої появи, о скільки я знаю, годі подибати по українських селах. Нехай і так, що вона лучається по українських городах і більших місточках, але-ж бо й людність там дуже різномасна і різноплемінна. Певна річ, є в „Наймичці“ дуже гарні поодинокі сцени, та в цілому се вишід не нашого ґрунту“.

Ми привели сей осуд в цілости більше як куріоз, ніж як вираз поважної, наукової думки. Бож очевидно осуд д. Шейковського вплив не з безсторонної і неупередженої оцінки поеми, а з тої апріорно зложеної догми, що серед українського народа не буває матерів, котрі-б підкидували своїх дітей чужим людям. Що ся догма зложилась у д. Шейковського не індуктивно, на основі дослїду фактів, а власне апріорно, під впливом якогось фальшивого націоналістичного самолюбства, на се налякає він сам словами „о скільки я знаю“, скромно поставленими після категоричного загального суду. Що обсяг знаня д. Шейковського не був обовязковий для Шевченка, се розумієть ся само собою, і власне Шевченкова повість про „Наймичку“ показує, що обсяг той в тім пункті був ширший, ніж у Шейковського, що Шевченко знав а може й бачив таке, чого не знав д. Шейковський. Що Шевченко в своїй поемі і в повісти розповідає про факт рідкий, се нічого не значить; усі найзнаменитші твори всесвітньої літератури чинять те саме, і ніколи ніякий поет не мав претензії, щоб те, що він оповідає як факт одиничний, прикладано до цілого народа. Адже цілий народ не підкидає своїх дітей чужим людям, так само як не вбиває Полонія за тапетовою стіною, не скаче до гробу Офелії, не підюджує Отелля до скаженої заздрости, не викликає духа землі як Фауст, не пристає до ваудрючих акторів як Вільгельм Мейстер ані не мстить ся за смерть Патрокля так як Ахіль. Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являють ся незвичайні, виємкові люди. Значить, ціль поетів не є така, щоби їх твори давали можливість кому небудь виробити собі суд о цілім народі. Та про те є й зерно правди в помилці д. Шейковського. Справді, всі великі поети, хочь виводять перед нами незвичайних людей, оповідають незвичайні факти, то все таки дають знаменитий матеріял до характеристики того народа, серед котрого живуть і того часу, в котрім і для котрого працюють. Аджеж чутя, змаганя, хід думок, обсяг виображінь їх поетичних персонажів мусять обергати ся в рамках чутя, змагань, думок і виображінь того народа і того часу, в котрім живуть автори, не можуть вискакувати по за ті рамки, як ніхто не може вискочити зі своєї власної шкури. Чим висше розвинений, чим геніяльнійший поет, тим яснійше в его творах є по за шкаралющі случайних форм, часових і місцевих подробиць виступає загально-людський, безсмертний зміст чутя, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кождій живій душі коли не повно, то хоч в завязку. Се вияснює нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти далекі та виємкові, хоч малюють людей видуманих і незвичайних, про те раз у раз хапають нас за душу, ворущають в ній найглибші чутя, здобувають собі наше неослабне вподобанє. Вони ясно, пядстично, сильно висказують те, що в нашій душі

ворушити ся неясно і слабо, вони, так сказати, розширюють обсяг нашого духового життя, збільшують скорб. нашого досвіду в сфері найкоштовнішій, в сфері чуття.

Та дивлячись із сеї точки на „Наймичку“ Шевченка ми мусимо сказати, що вона в повні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного. Те місцеве і часове, котре ми назвали шаралующою, в ній зведене до мінімум, та щиро-людський зміст єї дуже багатий. І той щиролюдський зміст є заразом в повні український. Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи Поляк чи Німець чи Француз — вони Українці, думають і чують по українськи. Се й є великий триумф штуки — в партікулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне.

Д. Шейкєвський уважає „Наймичку“ „виплодом не нашого ґрунту“. Сі слова можуть мати двояке значінє: таке, що відносини змальовані в поемі — не українські, або й таке, що сюжет поемі прямо позичений Шевченком із якого чужого взірця. Що до першого значіня, ми вказали вже на те, що повість про Наймичку, написана з таким ярким місцевим кольоритом, із такими багатими подробицями, може вважати ся подекуди документом до оправданя поемі. Що до другої можливости, то я не вмів би сказати, який твір чужих літератур міг би був нав'язи Шевченкови сеї сюжет*). Саможертва матери для добра дитини, до котрої вона за життя навіть признати ся не сьміє — сюжет дуже ориґінальний і в иньших

*) Думаю, що нема тут потреби широко розбирати того зближеня яке робить Петров („Очерки ист. украинской литературы XIX стол.“ стор 363) між поемою Шевченка а романсою Пушкіна „Подъ вечеръ осеяи непастной“, в котрій дівчина, що стала матірю не придбавши легального мужа, блукає нічу по „пустынныхъ мѣстахъ“, говорить довгу і повну фальшивого трагізму промову до своєї дитини, що в будущині вв'язавсь їй як правдивий російський байроніст („несчастный! будешь грустной думой томить ся межъ другихъ дѣтей... Повсюду странникъ одинокій, всегда судьбу свою глядя“ і т. д), а в кінці підкидає свою дитину на поріг якоїсь хатки під лісом. В тій романсі ми не бачимо нічогосінько похожего на Шевченкову поему окрім аналогії самого факту підкиненя дитини. Ну, та сего факту Шевченко не потребував позичати у Пушкіна, бо і в Петербурзі і на Україні таких фактів довкола него діялись тисячі. Що в способі представлення того факту, який впрочім є тільки завязком поеми, Шевченко є зовсім незалежний від Пушкіна, се видно вже хоч би й з того, що самого моменту підкиненя дитини покриткою Шевченко своїм звичаєм, обминаючи такі хвилі різких конфліктів і боротьби душевної, зовсім не змальював. А зі звязку поеми бачимо, що Шевченкова героїня підвинула свою дитину не в ночи, а в полудне, не в осени, а літом, не під убогу хатчину, а власне під хутір заможних та бездітних людей. Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко старав ся обробити сю тему зовсім відмінно від Пушкіна.

літературах, здаєть ся, не оброблюваний. Одинок, хоч дуже далеку аналогію представляє псевдошекспірівська драма „The Prodigal of London“ (лондонський марнотратник), в котрій батько, вертаючи по довгих літах із чужини, стає за слугу у свого марнотратного сина, щоб пізнати і випробувати его характер. Драма ся в XVIII віді була дуже люблена в Англії, при кінці XVIII в. була перекладена Ешенбургом на німецьку мову і дуже сподобалась Лессінгови, котрий хотів переробити єї і виставити на сцені (гл. Erich Schmidt, Lessing II. 762). Чи була ся драма перекладена на російське — не знаю, та не думаю, щоб Шевченко знав єї і щоб вона могла піддати ему сюжет „Наймички“. За самостійністю Шевченкової концепції промовляє ще й те, що „Наймичка“ своєю темою дуже тісно вяже ся з „Катериною“, а порівняне поеми з повістю про Наймичку звязок сей робить ще виразнішим. На підставі сего порівняння ми можемо сконстатувати, що обі поеми мають спільне тло суспільне — деморалізацію і руїну патріархального семейного життя через салдатчину; „Катерина“ прямо основана на тім тлі, — в поемі „Наймичка“ воно затерте, та в повісти виступає дуже ярко. На сьому спільному тлі виступають дві героїні, що мають ся одна до другої, як огонь до води. Катерина — натура проста, палка, вразлива, сангвінічна; ошукана москалем, відіхнута, у своїм тяжкім горю вона думає тільки о собі, покидає дитину на шляху, а сама шукає на своє горе ліку — одинокого, який їй лишив ся — в воді під ледом. Наймичка — натура безмірно глибока, чуте у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутча, що перемагає все инше, заслонює перед нею весь сьвіт, заставляє забути про себе саму, віддати все своє житє не для хвиливої покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини. Змальоване такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого патосу, без мелодраматичних сцен (коли не згадувати про дві малесенькі хибні рисочки такі як остатніх 6 рядків гл. IV і „земля задріжала“ при кінці поеми), як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкрасшій доказ великої геніяльності Шевченка.

Др. Ів. Франко.

Архів скарбу коронного в Варшаві.

Замітка археографічна.

Архівіяльна справа в нас не може похвалити ся дуже добрим станом, тим навіть невеликі замітки про деякі менш знані архиви будуть в нас ще довго пожадані. До таких мало використаних, ба навіть — мало знаних, а тим часом — дуже важних і дорогих належить архив колишнього скарбу коронного польського, перехований в архіві уряду скарбового варшавського (Варшавская казенная палата). Де що з його скарбів доводилось мині через руки здобувати й перед тим, під час моїх студій над історією Поділя. Підчас же своєї останньої подорожи архівіяльної по Росії, вдався я й до сього архиву, збираючи матеріал для заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів *руських* земель корони Польської XVI в., а здобувши вільний вступ до нього, мав можливість познаємитись з загальним змістом того архиву; тож хочу для загальної відомости кілька звісток про нього подати.

Скарбовий архив корони Польської становить окремий відділ архиву згаданого уряду під назвиськом „Старопольського архиву“; каталоґ его, споружений в першій половині сього віку, поділяє его на значне число (62) відділів, з окремою нумерацією книжок, загальне же число книжок, тек і вязок виносить звиш 3-х тис. (3447). З сего числа на XV в. припадає дуже небогато, і те, що заховало ся, — заховало ся випадково, хіба з кінця того віку; за то почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в. архив подає велику силу дорогоцінного матеріалу для внутрішньої історії земель корони Польської.

Сей матеріал архівіяльний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядовання і акти місцевих скарбових урядів і агентів (хоч акти обох категорій часом стрічають ся в тих самих книгах і актах). До першої категорії належать загальні справоздання з доходів і видатків скарбу коронного, від початку XVI

і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряжені для в. XVIII), асигнації і квіти, видані скарбу, і взагалі кореспонденція скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі, по поодиноким місцевостям, а також рахунки з регалій (штемпля, тютюну і т. п.), з спеціальних доходів королевських і з удержання королевської резиденції; видатків на військо і т. п. Осібний відділ становлять книжки Равського скарбу в справі побирання і роздавання кварти, почавши від початку її, далі записки і рахунки з вироблення монети і т. п.

Далеко цікавіший для нас матеріяли місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри різних категорій і з поодиноких земель і повітів. Далі реєстри доходу (*registra proventuum*) поодиноких староств і держав; до сеї категорії близько приходять з одного боку інвентари староств і держав, часом з означенем тільки майна (будови, інвентару господарського, запасів і т. п.), часом ширшого звісту, з означенем доходів, податків з людности, навіть іноді з поіменними реєстрами людности; ці інвентари, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом — як наслідок ревізії, вьажуть ся з люстраціями, — що уряжувались одночасно для всіх королевщин; з другого боку до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, также уложені то ширше то в формі просто рахунків. Осібну категорію становлять справоздання й записки митних комор, часом з детальним означенем переїзжого люду, перевезеного краму. Всі ці матеріяли, як і акти центрального скарбового урядовання виступають масою почавши з початку XVI в.; найдавніші поборові реєстри — краковські, сандомирські, сєрадзькі, брєстєсько-куявєське, люблинські, нурські, ломжинські, з наших — подільські починають ся з кінцем XV в. (1494 і 1499), иньші з XVI, особливо з 2-ої чверти сєго віку. Тож само бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрації королевщини року 1564—5, і дальше, аж до к. XVI в.

Як видко з поданого, акти архиву дають багатий і важний матеріял, переважно для внутрішньої, економічної історії; фактів політичної історії дотикають ся вони стільки, скільки відбивала ся вона в скарбових сферах, так напр. переховали ся в актах скарбових рахунки видатків на військо, на приймане послів, меж иньшого — підчас Хмельщини. Ціла вага архива полягає в важних і одиноких датах що до загального стану фінансів державних, оподаткування людности, їх економічного стану — для чого велику силу матеріялу дають поборові реєстри і інвентари; в останніх разом з ними проходять відомости і про правний стан різних верств; тіж категорії дають незвичайно важний матеріял що до колонізації й статистики, а поіменні реєстри людности — для історичної

етнографії; на решті реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі.

Звертаючись спеціально до земель українсько-руських, мусимо наперед знати, що не однаково землі наші будуть тут заступлені: тим часом, як для Галичини з Холмщиною та Белзщиною і Поділя матеріял починаєть ся з кінцем XV в., для иньших — з останньої чверти XVI в., після унії. Найстарші інвентарі — бо з кінця XV в. мають Львів, Перемишль і замки подольські (вони вйдуть в нашу колекцію), з першої чверти XVI в. — Ратно, Дрогобич, Самбор, Сянок; головна-ж сила інвентарів розпочинаєть ся з другої чверти XVI в., 30-х р. Правда, й тут сей матеріял поділяєть ся між поодинокими староствами і краями не однаково; де яким пощастило дуже — напр. за часи старостования Яна Камьонацького в Дрогобичи, Городку і Любачові маємо цілу серію інвентарів доходів сіх староств (кожного окремо) рік по року. Багатий різнородним матеріялом ще Львів; з подольських пощастило більше Каменцю і Бару. За те є повіти й староства, що для цілого XVI в. застають ся при яким небудь коротенькім справозданню з доходів або й того не мають. З сего погляду дорогі люстрації, бо більш-менш описують всі королевщини (хоч перші люстрації оминали королевщини з записаними „старими сумами“); але з першої люстрації архив має для земель руських лише коротший інвентар доходів королевщини воеводств Руського, Подольського і Белзьського (текст люстрації є натомість в моськовській Метриці), текстів 2-ої не переховалось также (два тогочасних примірників сеї люстрації за те є в Варшавськім Головнім Архиві).

Хоч далеко бідійші відомостями, далеко рівнііше обіймають різні краї реєстри поборові, а важні ще тим, що містять в собі не самі лише королевщини, а й добра приватні. Виключивши поборовий реєстр Поділя з р. 1493 (виданий в моім збірнику барських актів, т. II), реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507 і т. и., вони починають ся масою також з 2-ої чверти XVI в., і для XVI в. переважно згруповані по окремих землях і воеводствах, що значно улукшує користання з них. Ще з перед Люблиньської унії, в р. 1566 розпочинають ся поборові реєстри литовської України — Квіщини, Волині й Браславщини, писані з початку по руськи. Для XVII—VIII в. велика сила того матеріялу, але користати з нього поки що трудно, за браком системи в тім порядку, в яким він угрупований (ще за польських часів). На превеликий жаль, далеко не в таким богатстві виступає для України відділ справоздань митних, що подають, як зазначилисьмо, переважний матеріял для історії торгівлі. Ширші записки, з означенем переїзжих і із перевезеного краму, існують тільки спорадично для поодиноких комор. Так з 1-ої полов. XVI в. маємо записки митних комор в Дрогобичи, Львові, Долині, Городку, кілька карток водяного збору

в Городні (1566) з XVII; в. — Каменці (1663—4), Львові (1664), але й вони по більшій часті - короткі і сухі, обмежують ся на числах оплаченого мита. Інші українські землі заступлені в сїм відділі ще слабше.

На сему закінчу свою замітку про сей архив. Поки що користане з нього утруднене браком ширших інвентарів і показчиків. В сїм віці архівисти спорудили правда інвентар — й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архиви, як знаємо, й без такого інвентара живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше. Для улекшення користання з інвентарного відділу в сему-ж віці сї інвентари розібрані з попередних оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств. Але в иньших відділах є багато книжок і плинів, що становлять справжні *silvae vegetum*, де кожному на власну руку прийдесть ся орієнтуватись. Сучасна адміністрація архива, як я чув, думає одначе за споряжене нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описі. То була-б чимала прислуга для науки, а оголошена друком така опись ввела-б в загальний курс науки й дуже мало або цілком невідомі скарби сього архиву. Тож можемо тільки пожадати, щоб сей замір як найскорше прийшов до виконання, а то тим більше, що справа ся лежить в добрих руках — сучасного начальника архива, одного з молодших київських учених М. Біляшевського. Доброго поспіху!

Варшава 3 (15) мая 1895 р.

М. Грушевський.

Патологічні переміни в яєчку (муді) при деяких інфекційних хворобах.

Написав *.*.

Відомо, що інфекційні хвороби у своїй течії можуть кінчатися дуже зле через те що до страждання органа в якому локалізується хвороба, прилучається заведужоване ще багато інших органів. Наприклад при *Typhus abdominalis*, при ліфтерії в її дальшій течії слабше серце, властиво може жирово перерожуватися (*Fettdegeneration*); при сих же хворобах окрім серця глибокі переміни можуть наставати і в решті паренхіматозних (мякишних) органів як то в печінці, косі (селезінки *lien*), нирках, мозку голови, яєчках. Але патологічні переміни останнього при гострих інфекційних хворобах вивчено поки дуже мало. Є тільки небагато спостережень в сій справі а властиво сим питанням займався *Chiari* в своїй праці про *orchitis variolosa*, *Zeitschrift f. Heilkunde* 1886. VII і 1887 X. *Tavel-orchitis typhosa*, *Correspbl. für Schweizer Aerzte* 1887 *Faneml. Rech. sur l'orchite varioleuse*, *Thède de Paris* 1883. Але в згаданих працях було тільки звернено увагу на процес запалення в яєчку (муді) при віспі та *typhus abdominalis* (почеревниці, глушиці). При останній хворобі *Tavel* знайшов гноїсте запалення паренхіми яєчка (мякиша мурового), а теж у бруді тифозних бацилів (прутнів). Цікавлячись дальшим з'ясуванням патологоанатомічних перемін в яєчку (муді) при інфекційних хворобах, я взяв ся дослідити їх при *typhus abdominalis*, діфтерії, перітонії (запаленню очеревної), холері, крупозній пневмонії; се тим більш здало ся мені цікавим, що на переміни в яєчку (муді) при сих хворобах цілком не було поки що звернено уваги.

Тут я приношу мою щирю подяку товаришам, що запомогли дістати патологоанатомічний матеріал для моїх дослідів з своїх шпиталів.

Об'єкти фіксовано були у флеммінговській течі; фарбували ся-ж препарати сафраніном і карміном. При всіх згаданих в горі хворобах можна спостерегти гостре запалення яєчка: дрібноклітинна інфільтрація заповнює усю інтерстиціальну тканину між сім'яниками (*tubuli seminiferi*), дуже куплячись по деяких місцях, через що вона уявляєть ся завжди у вигляді окремих, значних груп круглих клітин; теж само можна спостерегти і в самих сім'яниках. Але при одних інфекційних хворобах запалення яєчка (муда) буває більш виразне, при других менш, що виявляєть ся в менших або більш інтензивних дрібноклітинних інфільтраціях. Особливу увагу було звернено на дуже виразно примітне при згаданих в горі інфекційних хворобах жирове переродження клітинних елементів.

Взагалі можна сказати, що при *typh. abdominalis*, діфтерії, холері, перитоніті, крупозній пневмонії яєчка (муда) жирово перероджують ся. Властиво така переміна настає у клітинах, які вистеляють сім'яники. У мене було яєчко (мудо) од двох трупів, що при анатомуванні їх було поставлено діагнозу *typhus abdominalis*. В обох випадках було знайдено після кількарязового мікроскопного дослідження майже цілковите жирове переродження залозистих елементів сім'яників, так що там, хіба тільки донеде, можна було побачити нормальну клітину (*cellula*). Коли будемо розглядати препарат нормального яєчка (муда) при малому побільшенню (*Leits-об'єктів* N 3, окуляр N 2), то побачимо розрізаний впоперек сім'яник у вигляді кола, стінки якого оточено в середині широким пружком, що він здаєть ся червоним од фарбування карміном залозистих клітин яєчка (муда). Коли-ж будемо дивити ся при такому само побільшенню на препарат інфекційного, тифозного орхіта, та замість червоного пружка побачимо чорний.

При дужчому побільшенню (*Leits-об'єкт.* 7, окуляр 3) чорний пружок показує, що складаєть ся він з окремих клітин, що протоплазму (первище) їх виновнено краплями жиру, який од осьміевого квасу флеммінговської течі набрав ся чорного коліру. В сих клітинах. ядер не видно, а се вказує на глибокі дегенеративні перемини в них, на смерть клітки, бо ядро значить підпало тут хроматолітичному розкладу. Жирово перероджені клітини опріч того розсунено круглими клітинами, що з'явили ся тут через запалення яєчка (муда). Сей останній процес дуже виразно примітно тут у вигляді круглоклітинної інфільтрації.

При діфтерії жирове переродження виявляєть ся з такою самою силою, як і при *typhus abdominalis*. Усі майже сім'яники виповнено переродженими клітинами, ядра фарбують ся диффузно а то й цілком не вбирають в себе фарби. Що до запалення, то воно виявляєть ся не так дуже в порівнянні з сим процесом при перитоніті, холері, крупозній пневмонії. При сих останніх хворобах інфільтрація закриває собою інтер-

стиціальну тканину, між тим як при діфтерії легко можна бачити, що вона цілком не зайнята круглими клітинами. При крупозній пневмонії перероження буває невелике, трапляють ся каналці, що їх вистелено цілком нормальними клітинами, а в клітинах, де перероження вже настало, завжди видно ядра. Фарбують ся вони так само добре як і в дужих клітинах. Інфільтрація буває дуже інтенсивна, так що навіть цілком закриває сім'яний каналець; через інфільтрацію стає трудно побачити *membranam propriaam*, бо її заслонено безліччю лейкоцитів. При перитоніті жирове перероження дужче, аніж при *pneumonia serosa*. При перитоніті можна бачити сім'яні каналці, що в їх усі клітини переробили ся, але далеко менш аніж при *tub. abdominalis*, діфтерії. Про менш інтензивне перероження можна довідатись із того, що в таких перерожених клітинах добре фарбують ся ядра. Що до інфільтрації, то вона так само інтензивна як і при *pn. serosa*. При холері інтензивність процесів займає середнє місце між розібраними у горі. Поразу яєчка (муда) при холері не можна віднести до групи тиффа та діфтерії, бо хоч тут жирове перероження чимало визначаєть ся, ядра або цілком не набірають ся фарби або фарбують ся диффузно, але можна знайти в перерожених клітинах ядра, що вбірають в себе сафранін та кармін. Запалення тут менше аніж в групі крупозної пневмонії та перитоніта, але дужче аніж при *tub. abdom.* та діфтерії. Що до запалення то й тут пораза яєчка (муда) займає середнє місце між згаданими попередно групами.

І так при *tub. abd.*, діфтерії, холері жирове перероження дужче аніж запалення яєчка (муда), а при *pn. serosa*, перитоніті навпаки на перший план виступають дужі запальні переміни, перероження визначаєть ся менш виразно. Значить при тих хворобах перероження в яєчку (муді) захоплює великий обшар, де й решта органів підпадає шкодливому впливу, напр. серце, печінка.

Власне школять паренхіматозним (мякишним) органам токсини що утворюють ся ріжними мікроорганізмами (дрібнотворами). Вплив токсинів виявляєть ся у жировому перероженню клітин, значить після аналогії можна сказати, що перероження у яєчку (муді) утворюєть ся від впливу бактерійних токсинів. Запалення в яєчку (муді) можна з'ясувати присутністю бактерій (прутів). Особливо се треба сказати про ті випадки, де запальний процес дуже інтензивний. Усі препарати були пильно досліджені що до присутности бактерій в тканих яєчка (муда), але знайти їх поталанило тільки при перитоніті. Мікроорганізми звичайно були переважно в лімфатичних шлинах, фарбували ся після Gramm'a; були вони переважно кокки, трапляли ся і паличкові. Про перших можна запевне сказати, що війшли вони до яєчка (муда) з ґрунтового фокуса (головного жерела) хвороби, про паличкових я не зважу ся рішуче висловити

ся, тим більш се неможливо, що я не маю історій хороб вмерлих а теж не маю протоколів анатомування їх трупів. Можу висловити думку, що причиною смерти була піемія та септицемія, звідкіль і взяли ся сі бактерії. Тільки вони в ніякім разі не суть трупними. Коли-ж мені при решті хороб не довело ся знайти мікробів, то се я з'ясовую нічим другим, як вадами методів досліду. З других авторів, що займали ся снм питаннем, Tavel знайшов тифозних бацілів (прутнів).

На жаль не маю змоги описати при усіх сих хоробах макроскопічну картину, бо до мене доходили тільки невеликі шматочки органів.

Нарешті мушу висловити бажання, абі патологоанатоми не пехтували сього органа, минаючи його при свому анатомуваню; треба пам'ятати, що у яечку, як і в кожному паренсіматозному органі; при різних хоробах настає багато цікавих перемін.

MISCELLANEA.

Бібліографічна рідкість.

В с. Яйківцях жидачівського пов. найшов я в тамошній церкві при кінці якогось Требника приплетену книжечку зовсім відмінного друку, котра від разу звернула на себе мою увагу. Є се невеличкий друк in folio зложений в 6 карток задрукованих цілком окрім остатньої сторони, що лишилась зовсім порожня. Друковано текст у два стовпці, без кіноварі. На першій стороні над першим стовпцем невеличка заставка з орнаментом, а під нею ось який титул:

Мѣа апрѣла, въ пѣрвыи дѣнь. Житїе и жїзнь, преподабныа мѣри нашеа мѣрїи егїпетьскїа. спїсано софронїемъ, патрїархомъ іерѣлимскимъ. бѣвн Ѡче.

Отсе житїе заповнює всю книжечку, що таким способом являєть ся як скінчена цілість. Анї нумерації сторін, анї жадної сигнатури друкарської, якаа вказувала-б на те, що „житїє“ становить відривок із якоїсь більшої цілости, нема.

Книжечка, як сказано, друкована in folio, в два стопці, повний набір стовпця становить 44 рядки. Черенки майже такі самі, як в звїсній Острожській Біблії 1581 року, що також друкована in folio в два стопці, по 50 рядків у кождому. Ся обставина придає найденій мною книжечці більше значїне. Острожських друків знаємо доси 22, а то: 1) Цсалтир 1580, мала 8-ка (неповний екземпляр є у мене, а азбучний покажчик, долучений до сего виданя, є в Святооноуфрейськїм василїянськїм монастирї у Львові); 2) Біблія 1580 і 1581, in fol. (частина в бібліотеці „Просьвіти“, цілість в бібліотеці Інститута Ставропігїйського); 3) Хронологія Андрїя Римши, 1581, in fol. (текст передруковав Каратаєв —

Описаніє славянорусскихъ книгъ, стор. 217—219); 4) Посланія патріарха Єремії, коло 1584, in quarto; 5) О крестномъ знамені, коло 1584, in quarto; 6) Ключь царства небеснаго, 1587, in quarto; 7) Исповѣданіє о исхожденіи св. Духа, 1588, in octavo; 8) Книжица Василя Суражського, 1588, in octavo; 9) Василя Вел. книга о постничествѣ, 1594, in folio; 10) грамота єрейська еп. Кирила Терлецького, коло 1587—1595, in folio; 11) Обвѣщенє князя Конст. Острожського, 1595; 12) Маргаритъ св. Іоана Златоустого 1595 або 1596, in quarto; 13) Апокрисисъ 1595, in quarto; 14) Часослов, 1598, in octavo; 15) Книжица Острожська в 10 відділах, 1598, in octavo; 16) Опис Суражського на лист Потія, 1598, in quarto; 17) Правило истиннаго живота христіянскаго, 1598, in octavo; 18) Требникъ, 1606, in quarto; 19) Молитвослов, 1606, in quarto; 20) Лѣкарство на оспалый умысль чловѣчій, 1607, in quarto; 21) Часослов 1612, in octavo; 22) Часослов 1612, in octavo, відмінне виданє від попереднього. Коли до сих додати ще два виданя дерманьські, друковані черенками взятими з друкарні острожської, а іменю Октоїх 1604, in folio і Лист Мелетія Пігаса до Потія, друкований 1605 in quarto, то мали-б ми 24 друки, що відзначають ся характерними острожськими черенками, зладженими мабуть по показу і під доглядом знаменитого Івана Федорова, першого руського друкаря. Житія Марії Єгипетської нема ані в числі тих друків, ані воно не вміщене в жаднім із них так, що - б найдений мною екземпляр міг бути особною відбиткою того виданя. А що острожські черенки різняють ся від усіх пізнійших і не були уживані в ніяких иньших друкарнях, то нам приходить ся припустити, що маємо перед собою друк незвісний доси в бібліографіі, який побільшує обсяг нашого знаня про витвори тої друкарні, що займає таке видне місце в історіі нашого духового розвою.

Що до самого житія Марії Єгипетської, то варто замітити, що при кінці XVI в. воно було друковане також у Москві яко додаток до Тріоді постної 1589 р., де воно находить ся на стор. 441—459. Хоча се виданє було також in folio, то наш екземпляр не може бути відтиском із него, бо, по опису Каратаєва, московське виданє друковане без розділу на два стовпці, а на одній стороні вміщено 24 рядки, так що ціла легенда займає там 18 сторін, коли в нашому екземплярі вона вміщена на 11 сторонах. Не знаємо, на скільки вірно передав Каратаєв заголовок московського виданя; в усякім разі те, що у него (стор. 241) Софроній названий патріархом Александрійским, є помилка.

Що до самої легенди про Марію Єгипетську, додамо ще ось які уваги. В славянських рукописах і друках легенда про Марію Єгипетську звісна в двох редакціях; одна та, яку бачимо в нашій книжечці (початок: „Тайну цареву добро есть таити, а дѣла божія проповѣдати пре-

славно есть“) — вона мабуть була друкована також у московській Тріоді 1589 і увійшла в православні Четві Миней (московське вид 1874, апріль, 5—15); болгарський текст її, декуди дуже схожий з нашим друком, тільки повкорочуваний, видав із Тиквенського рукопису д. Начов у X томі Сборника за народни умотворенія (стор. 74—87 і уваги стор. 191—192). Друга редакція звісна поки що тільки з одного новоболгарського рукопису XVII або XVIII віку, вивезеного пок. Григоровичем із Болгарії і описаного д. Мочульським (В. Мочульскій, Описаніе рукописей В. Григоровича, ст. 62); починаєсь вона словами: „Голѣмо нѣщо є н дєбро є, благословєни хрѣтіани, покланїє“ і т. д. Ся друга редакція, здаєть ся, не була доси друкована. Текст легенди, надрукований в нашій екземплярі, є також подекуди історико-літературним документом. По деяким язиковим признакам видно, що він не був на Русі перекладаний з грецького, але друкар покористував ся старим рукописним, і то південнословянським перекладом. На се наводять мене отсі форми та звороги: собирахусѣ (ст. 2 стовп. 1), де ѣ поставлене замісто я стоїть як слід колишнього глаголицького первопису; тако ти Бога, тако ми истина — заклинаня властиві південним слов'янам спеціяльно Сербам. Інтересний є натяк на один аполог із звісної повісті про Варлаама і Йосафа. Готовлячись оповідати Зосими своє житє Марія Єгипетська мовить: „Бѣжати нмаши Ѡ мене, іакоже кто бѣжить Ѡ змїа, не терпа рютїа єго оушиа слышати“ (ст. 4 стов. 2). В грецькій оригіналі легенди се місце читаємо так: „φεύγης ἀπ' ἐμοῦ, ὡς φεύγει τις ἀπὸ ὄφραος. μὴ φέρων ἀκούσαι τοῖς ὠσιν, ἅπερ ἄτοπα πέπραχα“; т. зн. „тікатимеш від мене як від гадюки, не можучи вислухати вухами всеї тої огиди, якої я наробила“. І в Тиквенській рукописі читаємо: „бѣжати нмаши Ѡ мене, іакоже кто бѣжить Ѡ змїе, не трѣпе слышати оушиа, іако недостонно сотворихъ (Сборникъ X, 79). Додаток нашого текстку про „рютіє“ змня нагадує звісну „притчу о инорозѣ“, вміщену в повісті про Варлаама і Йосафа, де чоловік утікає перед інорогом „не терпа рютїа єго страшнаго“.

Грецький текст нашої легенди враз з латинським перекладом і латинською віршованою переробкою та історико-літературним дослідом виданий ученими Бенедиктинами в Acta Sanctorum, Aprilis, tomus I (Antverpiae 1675), стор. 67—90 і Synaxarium (додаток до сего-ж тому) стор. XIII—XXI. Порівнанє грецького текстку з нашим друком показує, що старословянський перекладчик вкорочував грецький текст, відкидаючи єго риторичне многословіє, через що фактична сторона оповіданя в нашій текстї виступає плястичнійше.

Варто зазначити, що вчені видавці Acta Sanctorum рішучо відкидають авторство Софронія єрусалимського що до нашого житія, що

мусіло за его часу (він умер в р. 638) вже бути написане і популярне. Софроній написав мабуть тільки канон тій сьвятій, що опісля війшов в покаянный канон сьв. Андрія Критського. Житіє Марії Єгипетської написав мабуть сам той Зосима, якому вона оповідала его в пустини, або якийсь иньший монах по его смерті коло р. 480 (AA. SS. Apr. I, 68—69). Варто ще зазначити, що житіє се мусіло бути дуже радо читане і у нас на Україні, коли основа его, скомбінована з иньшими легендарними оповіданнями, перейшла в уста нашого народа (М. Драгомановъ, Малорусскія нар. преданія и рассказы, 142—133; П. Чубинскій, Труды, I, 182—183).

Не від річи тут буде додати, що на маргінесі нашої книжечки на стор. 8 находить ся приписка, мабуть із XVIII віку, ось яка: *Prewilieb-nemu Semyonowi Prezwyterowi Oblaznickiemu wydaie muу Pozew Jedyn za два, żeby stawał na czas doterazniejszy — очевидно реченє не скіпчене. Облазниця, село жидачівського повіту, близьке Яйковець; очевидно приписка роблена була в Яйківцях. На остатній, білій стороні книжечки находимо троха більше приписок, які тут подаємо: Jesto snota nad snotami trzymac ięzyk za zembami.*

Хто богат, то всѣмъ братъ, А хто ничъ не маєт, ніхто его не знаєт.

Лучше ми от болю трясевицъ терпѣти, нежели (з) злою жоною на свѣтѣ жити; Бо трясевица трясет и лишит, а злая жона до смерти голову сушит.

Руські приказки писані курсівом XVIII. віку. В низу якась пізнійша рука, з нашого часу, переписала приповідку о злій жоні на незугарний дячківський полуустав і дописала: „Помощь моя Ѡ Господѣ“, а під тим: „Сину, з млдосцѣ набивай мондросцѣ“. Рада не погана, та тільки безграмотно написана.

Др. Иван Франко.

„Статут друкований.“

Як відомо, з трох редакцій Литовського Статуту буда друкована лише остання. Покійний історик київський Іван Новицький в своїй розправі про селянство українське (передмова до т. I. ч. VI Архива Юго-западної Росії і окремо, ст. 52) висловив одначе догадку, що й 1-й Статут був друкований. Окрім грамоти Жигмунта I 1522 р., де він висловляє замір видрукувати Статут, Новицький навів уступ з люстрації Житомирського замку р. 1552, з коші Київського Архиву, видрукований

в его „Матеріялах для исторіи заселенія Кіевскої губерніи“: „Пожитки замковыє: вина и пресудъ водлугъ Статуту друкованого“ — себто Першого. З того часу ся догадка пішла кружляти, і ще торік в своїх „Спорныхъ вопросах по исторіи русско-литовскаго права“ проф. Леонтович згадав про сю догадку: „зістаєть ся також не выясненни питанне, чи був перший статут друкований, чи мав силу в самих рукописних копіях“, і згадуючи про грамоту 1522 р., автор додає: „є одначе й документальні сказівки на те, що в Литві мав силу (дѣйствоваць) перший Статут „друкований“ (с. 6—7) і покликуєть ся на ту розправу Новицького. З сих слів поважного знавця л.-руського права бачимо, що догадка небіжчика Новицького увійшла в куць науки.

Ще перед кількома роками, по виході т. I ч. VII Архива зауважив я, що в виданому там тексті описі Житомирського замка 1552 р. (з тоїж київської копії) згадане місце читаєть ся інакше: *wodluh statutu dochowanoho* (с. 146). Се зацікавило мене і я постановив провѣрити се місце в основнім тексті — Литовської Метрики, що й зробив підчас останньої подорожи до Москви. Показало ся, що в оригінальнім тексті (Литовська Метрика, Переписи кв. 6 f. 121 v.) стоїть таке:

Пожи(т)ки замковыє

Вина и пресудъ во(д)лугъ статуту |

Децькованого в месте по два гроши, а з места поми(л)ного ¹⁾.

Заглянувши потому в саму київську копію (Київський Центр. Архив кв. 269 f. 902), переконав ся, що й там стоїть *deskowanoho*, тільки не-виразно написано, з того й пішли ті одмінні лекції. Таким чином „статут друкований 1552 р. був помилкою, і его з курсу науки треба викинути.

М. Грушевський.

Київський каштелян і козаки.

Між козацтвом в перші часи его істновання і польсько-литовською адміністрацією на українських „українах“, як справедливо зауважено було нашими істориками, заходили ріжні звязки, що часом доволі тісно сї два так відмінні елементи сполучали. Вимагали того й інтереси колонізації й оборони, де козаки, при браку иньших приводів, ставали матеріялом незвичайно цінним; козацькі походи в степи, суворо заказані державою, давали сїм урядникам добрий дохід, коли при повороті козаків

¹⁾ Ставлю в () букви, що стоять над лінією, в скороченнях, а | означає значок, що стоїть там при закінченнях фраз.

збрали вони з їх „дещо“ і на свою долю, і то дещо — не мале; мати від рукою масу прихильного, збройного і завзятушого люда — се не тільки уряднику, а й всякому „українному“ шляхтичу було важно — з ним можна було не тільки з Татарами, а й із ворогом-сусідом справуватись. То-ж в інтересах сеї українної адміністрації, як і шляхти взагалі, лежало — бути в можливо добрих відносинах до козаків і їх собі не зражати. Характерний приклад таких відносин дає епізод 1585 р. коли козаки мусіли видати уряду головних ініціаторів утоплення королевського посла Глубоцького і прислали кількох до варту в Київський замок. Намістник київського воєводи кн. Вороницький їх до замку не хотів прийняти, а сказав, щоб їх сберегли міщане; міщане протестували, що то не є їх обов'язок, що в київській ратуші, „яко на Україні“ нема потрібного „везеня мощного“, і вони сами від козаків „в домах наших, яко на України, во всем месте Киевском о здорově своем небезпечны“, тому просили кн. Вороницького вязнів взяти собі, але той рішучо не схотів, обіцяв дати варту, але на письмі того дати і возним осьвідчити не схотів; то-ж міщани вперед на уряді гродським зняли з себе всяку одвічальність. Кінець не відомий, але легко зрозумілий — козаки могли собі зарав втекти, аби не стягати на міщан жадного клопоту „яко на Україні (Архив Юго-Запад. Росії ч. III т. I, вр. 7, пор. Историю воссоединения II Куліша I с. 134—5).

„Яко на Україні“ — hic Rhodus! На Україні з козацтвом солідаризувало ся, братало ся, і для своїх інтересів визискувало ся — по змозі, тим часом як з Варшави летіли перуни на голову „своевої української“.

Доволі характерний, хоч не так виразний епізод з того-ж кругу дає нам нижше поданий документ, що знайшов я кілька років тому в Литовській Метриці московського Архива міністерства справедливости. Справа така: ватага торговельна (караван) вірмен турецьких з караванбашею Манойлом на чолі йшла р. 1570 на Каменець і Київ в Московську державу. Вірмени казали, що київський каштелян П. Сопіга дав їм на те вільний лист, спорядив для їх човен — їхати Десною, аж за Остроном нагналі їх козаки, пограбували і кількох вбили. Вірмени скаржили ся королю, що то зроблено за відомою або з розказу каштеляна. Справа розберала ся на соймі, і каштелян оповів, що маючи від короля заказ — не пускати підчас тодішньої війни з Московією тих купців до Московської держави, сказав тим Вірменам, що пустити їх жадним чином не може, най їдуть або назад до Каменця або до Вільна, що й підтвердив заявою свідків - урядників на письмі. Староста остерський до того додав, що коли Вірмени доїхали до Остра, і він довідався, що не мають перепустки в Київ, звелів їм до Києва вертатись, і вони ніби вернули ся, але об'їхавши вночі Остерський замок, поїхали далі; по дорозі до

Чернигова напали на їх і пограбували козаки. Так як Вірмени не могли на соїмї показати тої переписки каштелянської ані свідками довести, що він тих козаків на їх напустив, тож їх справи цілковито упала, і каштеляна зовсім оправдано.

Ми звичайно не маємо права приймати цілком на віру оповіданя Вірмен про каштелянську намову, але у всякім разі зостаєть ся цікавий факт, що козаки сіх контрабандистів не зачіпали по дорозі до Київа й до Остра, лише як рушили вони з Остра за литовську границю (Чернигов належав вже до Московської держави, і сусідний з Остром Морюск лежав уже в її границях). Козаки ніби розбирають, кого вільно або невільно чипати, і тут власне напали ся на таку ватагу, що стояла по за охороною урядників коронних; може дістали й відомости від кого небудь з адміністрації — хоч не від каштеляна. Думаю, що се ще раз може дійсно втякати на якийсь характерний *modus vivendi* між козацтвом і урядниками, „яко на України“.

Декретъ межи урожоним Павлом Сопегою, кашталюном киевськимъ, старостою любецкимъ и перевалским¹⁾, и межи купцовъ цесара его мшти турецкого Ормянъ о погромене и розбите коровану их, яко жалоба их учинена была против кашталюна киевського.

Жикгимонт Август, Божею млстю корол польскій, великий княз литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомойтскій. Ознаймуемы тым листом нашим всим вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, иж што позван был мандатомъ нашим перед нас гдра урожоний Павел Иванович Сопега, кашталюн brasлавскій, староста нашъ любецкій и перевалскій на жалобу купцовъ цесара его мшти турецкого Ормянъ, на имя Мано(н)ла караван баши и иншихъ товаришов его о погромене и розбите каравану их, што ширей на мандате нашомъ описано. За котрым мандатом нашим урожоний Павел Сопега, кашталюн киевскій на теперешнем вълном соїне Варшавскомъ кгда перед нами и перед паны радами нашими коронными стал, помененые купцы цесара его мшти турецкого Мано(н)ло караванъ баша с товаришми своими водлугъ мандату нашего скаржили на папа киевского, якобы он мел дат имъ лист добровольный, абы с Каменца шли до Києва с купями и товарьми своими, а с Києва до земли Московское, и якобы пан киевскій мел их упевнити

¹⁾ Двір і волость Перевалка — тепер с. Переволока в повіті і губернії Городненській, в XVI в. держав її особний намісник або державця — див. Любавського Областное дѣленіе etc. в. кн Литовскаго с. 155.

о тую дорогу и дат имъ комягу¹⁾ и проводников своих, с которими ехати мели; гдеж их в той дорозе за замкомъ нашим Остръским козацы погромили и их самих колко члка потопили и товары их побрали, — менючи на пана киевского, ижби тот погром за ведомостю и порозуменемъ албо за росказанемъ его там се имъ стал, яко то ширей на мандате нашом, от них пану киевскому даномъ, описано. Панъ киевский напротивко тое скарги и мандату нашего, от них ему даного, чинячи одмову и отпор, не толко жебы се до то[го] зна(ти) мел, але указал лист нашъ, до него писаный, которым листом нашимъ росказалисмѣ ему, абы он тых купцовъ под таковым часом валечным до земли то(го) неприятели нашего Московского не пропущаль. По которую науку до нас пан киевский, скоро оные купцы без жадного позволеня и листу его до Киева были пришли, присылать. И с тым листом нашимъ везавши до себе ротмистров наших замку Киевского: урожоних Каспра а Яна Стужинских, наместника тамошнего князя воеводи киевского Василя Рая, ротмистра замку нашего Остръского Станислава Клопоцкого, городничого киевского Михайла Девочку, войта места нашего киевского Станислава Соколовского и некоторых мещан, ехаль де до церкви светое Софеи и казал до себе тымъ Ормяномъ быт. Там ще перед тыми поменеными особами поведил тым Ормяном, абы они не мели надее, ижбы мели ити с товары своими до земли Московское, и росказал им именемъ нашимъ кролевским, абы се зас вернули до Каменца або до Вилна ехали. Они де(и) с тым отшелши, ехали с Киева зо всеми товарми своими. И показаль пан киевский рекоквицыю то тых всех вишей менованых особъ, урядниковъ наших, под печатми и с подписомъ рукъ их, якож тутже стоячи перед нами обличне урожоний Лавринъ Ратомский, староста нашъ остръский, тыми словы везналъ: „Иж де(й) кгда тые купцы приехали с Киева до Остра рекою Десною, я-м их пыталъ, естли бы они мели дозволене от уряду киевского, жебым вас пропустил до земли Московское, они де(й) поведили, иж не мамы позволеня ани листов жадных але тебе просимы, абыс нас пропустил, яко убогих купцов; я-м ишъ поведил, иж я того учинити не могу, бо то не ест звыклы обычай, а не толко вас чужоземцовъ але и подданных короля его млтн без позволеня уряду киевского мне пропускати не годится; а так вернитесь назад. Они де(й) вернувшисе якобы назад, в ночи обехали замокъ Остръски(й) водою, кгдаж в тот час повод великая была и удали се до земли Московское; тамже де(й) их межи замкомъ нашим Остръскимъ и межи замкомъ московским Черниговъским козаки по-

¹⁾ Комяга — великий човен, для перевозу тягарів; такими комягами возили Дніпром напр. рибу.

громилъ“. Потымъ пытано тих Ормянъ, естли же мают листъ позволеный пана киевского албо якесъ свидѣцтво на то, ижбы тотъ погромъ ихъ за ведомостю его было; они ани жадного листу пана киевского позволеного, ани которого свидѣцтва не показали. А иж панъ киевскій то достаточне и ясне передъ нами и передъ пани радами нашими оказалъ, иж кгда они приехали до Киева, не будучи отъ него в томъ убезпечены, до насъ по науку, естли бы ихъ мелъ пустити до земли Московское албо ни, посылае и засе лѣ(ст) нашъ до него о томъ писаный имъ оказалъ и именемъ нашихъ росказалъ, абы се албо до Каменца вернули албо до панствъ нашихъ, а не до земли Московское обротили, такъ тежъ и вознанне обличного старости нашего остръского значило, иж они здоровы, в целости съ Киева до Остра пришли, своволне, не маючи жадного позволеня ани листу пана киевского, што се тежъ добре значило з рекогноцицы(й) преречоныхъ урядниковъ нашихъ киевскихъ, а они яко листу позволеного пана киевского и упевеня имъ в томъ ехаютъ своемъ в себѣ не мелы, ани показали, такъ тежъ ани жадного слушнаго доводу на то, иж бы тотъ погромъ ихъ за ведомостю пана киевского, яко на жалобы своей менили, бы(ти) мелъ, не учинили.

Мы, намовившисе в томъ с паны радами нашими, на томъ сойме при насъ будучими, дознавши в томъ невинностъ пана киевского, черезъ декретъ албо вырокъ нашъ грескій учинили есмо пана киевского отъ тих Ормянъ и отъ того обжалованя ихъ и мандату нашего волнымъ, якожъ и тымъ листомъ декретомъ нашимъ вызволяемъ и волнымъ чинимъ, такъ ижъ вже в той речѣ повторе и николи на потомъ жадными причинами ани выналезками отъ оныхъ Ормянъ обжалованъ и позыванъ быти не маеть. И на то есмо дали пану Павлу Ивановичу Сопезѣ, кашталюнови киевскому, старосте нашому любецкому и перевалскому, готъ нашъ декретъ, до которого на свидѣцтво и печать нашу коронную притиснути есмо росказали. Данъ въ Варшавѣ на со(й)ме валномъ коронномъ, дня — —¹⁾ року отъ нароженя Сына Божего тысячь пятъ сотъ семдесятыхъ, а панованя нашего чтырдестого перъвшого. Valety Debusky г. Р. сан. т. р. Реляция велможного(го) Валенто(го) Дебицского, канцлера коронного²⁾.

Литовська Метрика, Записи В. (т. зв. Метрика Руська) N. 2 f. 30 — 33.

М. Грушевскій.

¹⁾ Не написано.

²⁾ В () взяті букви з деякихъ скорочень що надъ лінією, в [] — букви, якихъ нема зовсімъ в оригіналі.

Слобода Полтава в 1630 р.

Полтава між старими українськими містами, можна сказати, homo novus. Вона стає виднішим пунктом адміністративним вже за Хмельниччини і лише в новітні часи — культурним центром, почавши з полтавського дяківенка, що писаннями своїми вєславив і „Вореклу річку — невеличку“ і „славну Полтаву“.

Правда, в предки Полтаві подають Лтаву на Вореклі, згадачу в оповіданню літописи що похід на Половців 1111 р., а в московських родословних книгах в генеалогії кн. Глинських значить ся, що їх предок Татарин Лексада, вступивши в службу до кн. Витовта, мав „отчини Глинєскъ до Глиннища да Полтава“, але окрім сих „порожніх звуків“ ми з давніших часів про Полтаву нічого не маємо, а в XVI в. ті краї лежали „яловими полями“, де перебували лише часами „на входах“ рибалки, пасічники, та стрільці. В своїй розвідці про Полтавщину в XVII в. д. О. Лазаревський наводить уривок з акту 1681 р., де один дід, „подейшлий барво в лѣтах“, свідчить з свого віку за часи, „як Полтава засѣдала слободою“¹⁾. Се свідoctво ледви чи могло сягнути далі 20 — 30-х рр. XVII в., і воно тепер зтверджує ся актом з р. 1630, що трапивсь мині перед кількома роками, під час роботи в Головнім Архиві варшавським. Є то паданє королівське шл. Бартоломею Обалковському, секретарю королівському, за заслуги „слободи пустої званої Пултава“, на р. Вореклі, над шляхами Муравськими, в воеводстві Кнївським, з усіма полями, луками, ґрунтами, лісами, озерами, ріками і иньшими приналежностями, з правом закладаня сел і місточок і держаня до волі королівської, з тим одначе, що державець не має права в місцевих пушчах і лісах робити поташу, попілу, кленок і всяких виробів лісових, также селитри, солі і металів, якби показались, не має права здобувати без осібноґо дозволу королівського.

Як бачимо з сего, Полтава виступає в тім акті цілковитою пустинню, згадуєть ся лише про ліси та ріки, експлуатація ліса виступає в першій лінії як джерело доходу і лише на будучність говорять ся про села і місточка. Хоч не раз трапляло ся так, що за пустині випрошували ся вже в певній, а навіть значній мірі залюднені землі, одначе порівнюючи з сим актом згадану відомість про осажене Полтавської слободи, прийдець ся признати, що таки дійсно в 1630 р. Полтава була пустинню, без осілої людности. Чи Обалковський заходив ся її залюдняти, то годі сказати. Від р. 1641 Полтава виступає вже як „город“ в руках Калинов-

¹⁾ Акты южной и Западной России III с. 54.

ського, що навколо її осаджує слободи¹⁾; чи він продовжував лише колонізаційну діяльність попереднього державця, чи почав осаджувати людей на „суровим кореню“, і коли і як він Полтаву від нього набув, не знаю. А поки що по тій недужо певній згадці про „отчини“ Глинських, грамота 1630 р. дає першу, скільки знаю, документальну звістку про Полтаву.

Danina slobody pusteі Puntawa (sic) nazwaneу, do dispositieі Krola J. M. przypadłej, urodzonemu Barthłomieіowi Obalkowskiemu conferowana.

Zygmunt III Oznamiuemy etc., iz my, mając miłosciу wzgląd na zasługi urodzonego Barthłomieіa Obalkowskiego, sekretarza naszego, ktore nam y Rpteу, y przy dworze naszym y gdziekolwiek od nas w powaznych i wielkich sprawach zesłany był, wiernie oddawał, y terras z całą wiarą y zyczliwoscią oddaie, chcąc mu tedy za to znak łaski naszej krolewskieу pokazac, dalismy mu y tym listem naszym dаемy slobodę pustą, do dispositieі naszej należąca, Pułtawa nazwana, nad rzeką Worskłem pod slakami Murawskimi w woiewodztwie Kiіowskiм leżąca, którą pomieniony Obalkowski ze wszystkimi rolami, łąkami, gruntami, lasami, jeziorami, rzekami y inszemi przynależnosciami, do teу Pułtawy należącemi, trzymac y iako na tym, tak na innych miejscach pustych, do osadzenia sposobnych, osadzac wsi al o miasteczka zakładac y one ku pozytkowi naszemu y Rpteу budowac, na pozytek obracac y onych uzywac az do upodobania y woley naszej, takim jednak sposobem, aby z puszcze y lasow łamecznych potaszow, popiołow, klepek y zadnych towarow lesnych, takze saletry, soli y innych kruszcow, iesliby się iakie pokazały, kram (sic) osobliwego naszego na to pozwolenia nie robił, prawa nasze krolewskie, Rpteу y koscioła catholicckiego wcale zachowuiąc. Y na to dalismy ten nasz list z podpisem ręki naszej, do ktoregosmy pieczęc naszą coronną przycisnąc kazali. Dan w Osieczku dnia XX mca marca roku Panskiego MDCXXX, panowania ut supra. Sigismundus rex. Paulus Koludzki.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву кн N 178 f. 29 v.

М. Грушевський.

Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пів. Брідський).

Підчас друкування наших Miscellanea наспіла новинка археологічна, яку тут подаємо — розкопки д-ра Шараневича коло с. Чехів; на прозьбу нашу передав ласкаво нам до рук др. Шараневич справозданє з розкопки, в якій подаємо дальші відомости.

¹⁾ Акты южной и Западной России III. с. 54.

Похоронне поле лежить при дорозі з с. Чехів до Олеська (недалеко залізниці з Бродів до Львова), на невеликім підвищенню, з діаметром 30—40 метрів. При ораню викопано було тут кілька скелетів, глиняних начинь і бронзових річей; властитель ґрунту гр. Кравський заховав кілька таких находок — се широкогорлі глеки, 9. 5, 10. 7 і 12. 6 центим. звшишки і 9. 5, 7. 3, 13. 3 цм. діаметру горла, брансолета з бронзового дрота, чотири рази спирально обвинуеного, знайдена на руці, бронзова фібула, шпилька завдовжки 8 цм., знайдена під головою скелета, і каблучка, заширока на палець, мабуть з голови, з далеко розведеними кінцями. Брансолета цілком пригадує знайдену коло сусіднього Висоцька д. Г. Осовським. У селян є маленькі глиняні мисочки і глечики, 2—3 цм. завбільшки: по їх словам вони були при скелеті, вставлені одна в одну, і більші глечики і чарки, коло 5 цм. звшишки, также ножик крем'яний 3.7. цм. вздовжки. У місцевого пароха є брансолета бронзова спиральна, з головою змії.

Др. Шараневич відкопав п'ять скелетів.

1-ий лежав з головою на північний схід, 1.56 м. довгий, з простягненими руками; з правого боку голови стояв широкогорлий глек, з лівого боку на грудях, на 20 цм. висше поверхні, на присипаній землі лежало 5 маленьких начинь, також широкогорлих, 3—5 цм. звшишки.

4 метри звідти лежав другий скелет, 1.76 довгий, простягнутий; череп знищений; з правого боку черепа миска до гори дном, в діаметрі 19. 9, добре вироблена, очевидно — на колесі. В різних місцях фрагменти крем'яні типа ножиків.

Один 1.1 метр звідти третій скелет, 1.42 довгий, кости знищені; з правого боку черепа начинь, форми кубка, і глек 17 5 цм. звшишки.

10 цм. звідти четвертий скелет, головою відхилений на схід; при ньому акуратно вироблена сгрілка крем'яна.

1. 2 метри звідти п'ятий, більше висунутий на схід, 1.67 ц. вздовжки; руки зложені на череслах, коло правого плеча крем'яний фрагмент — клинок, також пилочка; коло правого бедра розбите начинь.

Всі скелети лежали більш менш о пів метра вглуб; ніде не було сліду обкладання їх деревом або каміннем. Не показало ся й металу; дальші розсліди археологічні повинні показати, чи бронзові речі, подібні до згаданих вище, походять з осібногo похоронногo типу, чи, що й правдоподібніше, приходять в молодших могилах камяного віку.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

Поруч бібліографічного відділу, де мають подаватись справоздання й оцінки про новинки наукової літератури з різних фахів про Україну-Русь, переважно ті, що з'являють ся окремими виданнями і відбитками, вважаємо потрібним подавати надалі огляд наукового материялу, що з'являв ся в часописях, часто не виходячи навіть в передруках і відбитках. Того рода колективні огляди при широкій програмі, яку ми тут ставимо, лише з часом можуть прийти до пожаданої повности і односистемности в укладі, тож і перша проба наша мусить багато ще з різних поглядів мати недостач; пропущене одначе може в певній мірі в дальших оглядах доповнитись.

В сей огляд заводимо місячники, двохмісячники і чвертьмісячники (віймки робимо для українських видавництв) і в них — материял науковий (не популяризацію наукову). Починаючи з видань русько-українських, перейдемо далі до російських; ширше місце, яке займе огляд сїх, залежить від сучасного становища р.-української науки: відомо, що головна маса р.-українських сил наукових працює в російських виданнях, в російській мові; тож не диво, що поруч з ними польські часописі займуть далеко менше місця. Нарешті прийдуть деякі спеціальні не славянські видання, що ближше до нашої науки належать.¹⁾ З перших місяців 1894 р. деякі статі в російських часописях обговорені були в т. IV Записок — до них читача відсилаємо.

Періодична наукова література в мові українсько-руській в минулім році обмежувалась Записками наук. тов. ім. Шевченка і Часописю

¹⁾ Імена осіб, що взяли участь в укладі сього огляду, означені ініціалами; самі ж подані будуть в кінці; означене зіздкою належить редакції.

Правничою. **Записки** минулого року вийшли двома томами; зміст їх доволі розширився, наближаючись до сучасного їх укладу: — поруч відділа розправ заведено наукову хроніку і положено начало бібліографії. В відділі розправ заміщено було вісім статей, з того припадало на історію 1 (і 2 в відділі хроніки), на історію літератури і філологію р.-українську — 4, на природничі і математичні науки 2, на економічні — 1; в відділі рецензій обговорено було 43 видань і заміщених в часописях статей; окрім того подано було кілька наукових новинок.

Часопись Правничча, видавництво для теорії і практики, видаване також науковим тов. ім. Шевченка (4-й рік існування) виходить чвертьрічно; минулого року за другий піврік вийшов один, подвійний випуск. Головним предметом її було сучасне право австрійське, об'ясненя і критика обовязкового права і проєктів законодатних. Так до сеї категорії належали розвідки — дра К. Левицького: Про новий цивільний процес в Австрії, студія критична (іде далі в р. 1895); Про уряди роз'ємні і суди мирові, дра Михайла Зобкова: „Forum solutionis“ в Австрії тепер а в будущині; окрім того дрібніші замітки з поля законодатного австрійського (Справа маєтностей рентових, Справи сервитутів, Новий закон прасовий і т. и.). Також подавано коротенькі звістки про ріжні новинки дотичні з ріжних сфер (про міжнародний конгрес права приватного, ювілей львівського товариства правничого, реформу судівництва в Росії і т. и.). В відділі „літературних заміток“ обговорено сім книжок і розправ — між ними ширші статі присвячені працям: дра Зобкова Die Theilpacht nach römischen und österreichischen Recht (нап. др. К. Левицький) і О. Єфименкової — Народний суд в Зап. Русі (нап. Г. Зацерковний): остання то разом одинока праця, присвячена історії нашого права. Доволі широке місце віддано нарешті відомостям практичним — декретам трибуналів судового найвисшого, адміністраційного й державного, а по часті і міністерияльним розпорядженням.

Переходячи до часописів мішаного — літературно-наукового або політично-літературно-наукового, ми почнемо з видавництва тогож товариства ім. Шевченка:

Зоря, ілюстроване літературно-наукове письмо для родин (рік XV), виходило двічі на місяць, а віддаючи головне місце белетристиці, чимало уміщували статей наукового змісту. Окрім продовження праці небіжч. О. Огоновського, що увійшла в IV т. его Історії літератури (див. рецензію в т. V Записок), подані були розвідки: „Народні музичні струменти на Україні“, підписана „Боян“, дра К. Студийського про лірників, О. Кониського — Шевченко підчас перебування його в академії Художеств, Д. Пісочинця про Сковороду; загального змісту: О. Черняхівського — Нарис сучасного вчення про бактерії. З поміж

них розвідки дра Студинського і О. Кониського вийшли окремими відбитками, і їх буде обговорено в відділі бібліографічній; стаття д. Пісочинця входить в цикл ювілейних статей про Сковороду і дає популярно написану біографію його, головню на основі „Життя“ Ковалінського і біографії Г. Данилевського. Так само має мету популяризаційну стаття д. Черняхівського; тож в цього відділу даємо ширше місце тут лише розправі про музичні інструменти. Опріч того заміщувано дрібніші замітки і матеріали до історії літератури і етнографії українсько-руської, особливо багато місця має тут Шевченко, якому звичайно присвячується ювілейне число. Критичні оцінки подають ся переважно на писання белетристичні, на популярні видання, але є й на наукові — „Описаніє старої Малоросії“ Лазаревського, Т. Шевченко Яковенка, И. Сирко Еварницького. Нарешті подають ся нотатки про події з культурного життя України-Руси і бібліографічний реєстр нових книжок, малюнків і нот, що провадить редактор В. Лукіч.

Боян „Народні музичні струменти на Україні“ (чч.: 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10). Розвідка сеся заслугує на пильну увагу і щире признанє галицької громади вже хоч би ддятого, що спеціальні розправи про нашу народну музику Сокальського, Лисенка, Фамінцина — і других для загалу читачів в Галичині недоступні і ледви одиницям звістні; при тім розвідка Бояна єсть одною з перших праць музичних в українській літературі научній. Важною єсть сеся розвідка іменно через новий напрям, який репрезентує она в освітленю нашої народної музики, томуж і годить ся про веї ширше поговорити.

Народні інструменти музичні характеризують як неможлучше народну музику з єї оригінальними прикметами, якими она ріжнить ся від музики других народів, а навіть і близьких сусідів славянських — Росіян (Лисенко: відчит про пісенний репертоар бандуриста Вересаєя — в „Записках Юго-запад. отдѣла Импер. Русс. географичес. Общества“ I, 1873/4), становлячи про себе окремійший тип. Колиж широко по світі звістна краса і оригінальність нашої пісні народної, то з другого боку треба на жаль признати, що доси не багато ще зроблено в тім напрямі, щоби научним способом прояснити становище нашої музики народної поруч з західно-європейскою і світовою, щоби ввійти гллубше в суть єї, і показати, чим властиво музика наша оригінальна і типова. Головніше, що в тім напрямі написано в Росії (напрямом сей репрезентує найкраще поважна студія П. П. Сокальського: „Народная музыка“, Харків 1888) — у нас в Галичині мало кому звістне, — хоч і все те становить доперва початок великого діла. Ся недостача научного прослідження нашої музики народної дуже шкідливо відбиває ся і на наших утворах

артистичних, особливож на гармонізованю пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341.)

Щасливіша з того погляду великоруска народна пісня. Над нею працював довгий час цілий ряд талановитих музиків (почавши від Серова), що й піднесли народну пісню на висоту артизму, заховуючи притім старанно її оригінальний характер. А то хоч загально признана оригінальність цілого складу, строю і напіву наших пісень народних, що показує ся також із своєродного строю народних інструментів музичних, то і доси так в Галичині як і на Україні виводить ся часто нашу пісню народну в чужосторонних костюмах німецької гармонізації (Порів. збірники українських пісень народних Копицінського, Єдлічки і ин.) Вправді школа німецька високо розвинула теоретичне знанє музики, однакож не треба забувати, що розвинула се знанє на своїм питомім ґрунті західно-європейськім, не зважаючи і не зауважуючи оригінальних типових прикмет в музиці других народів, особливож всхідних.

Хоча ми нині від Німців учимо ся теоретичного знаня музики, то вжеж годі німецьку гармонізацію прикладувати живцем і до наших пісень народних: через те вносимо в них щось зовсім чужого духови наших пісень, змінюємо їх характер майже до непізнаня, затираємо без сліду їх оригінальну красу. Виходить з того, що німецька гармонізація вимагає певного змодифікованя в приложеню до наших пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341) — а се дасть ся зробити лишень на підставі научного прослідження нашої народної музики. До сеї справи однакож ґрунт у нас ще дуже слабо підготовлений. Тим ціннішою та інтереснішою представляєсь для нас статя Бояна про народні музичні струменти: она подає цікаву характеристику нашої музики народної, багато в дечім обяснює історичний її розвій, як також ілюструє сучасний її стан.

В статі своїй обговорює автор ширше лиш інструменти струнні (з винькою скрипки); про иньчі згадує лиш побіжно у вступі (ч. I, ст. 17).

Деякі із тих інструментів струнних, про які автор говорить, давно вже забули ся, як старинні гусли (ч. IX ст. 211, 212), що колись широко були розповсюджені по землі славянській, о чім свідчить ще поезія народна. Пережив ся також і торбан (ч. IV ст. 89, ч. V ст. 112—113), що в XV. в. прийшов до Польщі з італіянськими музиками і розширив ся скрізь по панських дворах на Україні; та не був він ніколи інструментом народним, на що вказує і стрій его. Кобза-бандура (ч. I ст. 17—19, IV 87—89), оден з найстарших і найлюбиміших інструментів народних, по упадку епосу героїчного щораз то більше виходить з уживаня — а в нинішних часах тип сліпця-кобзаря уступає вже зовсім лірникови. Тому що кобза інструмент щиро народний і звязаний тісно з найкращою добою в розвою нашої пісні народної — а стрій ін-

струменту єсть нам докладно знавий, автор обговорює єго ширше. Подавши цїнні історичні замітки про походженє і назву кобзи-бандури, описує автор докладно цїлий склад інструменту, причім подає цікаву номенклатуру народну. Характеристичний стрій приструнків на кобзі дає окремішний звукоряд з надмірною квартою, тотожний з гіполідским ладом давних Греків. „Мельодії, засновані на цьому звуковому ході — каже автор — повинні відрізняти ся від мельодій не народнього штибу“. І дійсно: „старі наші пісні засновані суть не на гармонічній октавній системі, в якій утворена вся сучасна європейска музика, з її уводним тоном (Leitton = $1\frac{1}{3}$), пориваючим і заводячим в октаву (в скалі с dur єсть тим тоном h) — а на одноголосній (гомофонній) квінтовій системі“, — причім характеризує нашу пісню хроматизация тонів [кварти, уводного тону в тоніку (в гамі a moll: gis) в терції, в ході до доміанти і в переходних тонах]. Хроматизация українських пісень покрєвнює їх з народними піснями Сербів, Болгар, Греків, Арабів, Перзів, взагалі з піснями азійського вєходу. Через хроматизацию і витворенє уводного боку виринули з старинних ладів диятонічних два типи гам: мажорна (dur) і мінорна (moll). Автор відріжняє в наших піснях три відміни гам мінорної: 1) a, h, c, d, e, f, gis, a, 2) a, h, c, dis, e, fis, gis, a, 3) a, h, c, dis, e, f, gis, a (малярський тетрахорд). Богато наших пісень засновано на ґрунті чистого диятонізму а також на квартовому і квінтовому устрою мельодії. Автор висказує свій здогад, що ся хроматизация (офарбованє інтервалів) з'явила ся в наших піснях під впливами вєходу, разом з інструментами музичними, котрі, як кобза, торбан, ліра, цимбали — дуже покрєвнені зі стародавними перзо-арабськими інструментами.

Характеристика нашої пісні народної, яку подано в сій статі, майже цілковито згоджує ся з вислідами, висловлєними на підставі докладної аналізи богатого матеріялу пісенного, записаного від бандуриста Вересая (в розвідці про Вересая в Записках „юго-западн. отдѣла географич. общ.“ т. I.). Однакож вискази Бояна в обговорюваній статі мають більше характер апіорного твердження, хотяй, хто знає близше нашу народну музику, певно не буде їм перечити. Автор не вдає ся тут в научну аналізу ориґінальних прикмет в нашій народній музиці тому, що се задалєко відвело би єго від поставленої теми. Було би то однакож дуже користне і пожаданє, щоби такої роботи підняв ся автор в осібній розвідці.

Згадані вискази автора про типові прикмети нашої мельодії народної знаходять підставу і потвердженє також в розкладі тонів на лірі, що дає ріжні лади старо-грецкі (гіпофріґійський, гіподорійський, мікролідійський), часом офарбовані хроматизмом, навіть арабський ціфер-

кинець виходить з під клявішів ліри, — лиш не дає вона західно-європейської мажорної ґами (протез і не зрозуміло для нас, як міг лірник на поданім у автора звукоряді виграти 2 послідні такти пісні під числом 2, що обертають ся в тонації чистого d dur.). Стрій цимбалів був спершу диятонічний, аж відтак став хроматичний. Інструмент сей прийшов до нас також із всходу, так би можна догадувати ся із старинної колядки:

„Там на горонці, в новій коршмонці
Там грали Вірмяне
На золотії цимбали.“

Шкода лишень, що автор в своїй студії не сказав також дещо і про скрипку: сеж інструмент зі всіх може найбільше розновсюджений між нашим людом. На скрипці вигравають ся також мелодії в ориґинальних ладах, властивих лишень нашій народній музиці (Порів.: Kolberg: „Рокусіє“ Т. I — пригравки при ладканю весільнім); з того погляду схарактеризувати репертоар скрипки булоб вельми интересно.

Мало вяжуть ся з цілостію розвідки приміри пісень лірницьких, які впрочім під взглядом музикальним жадних характеристичних черт не показують, і нічим не підтверджують виводів автора про своєродний стрій ліри. Ще менче звязи з розвідкою маюгь пісні торбаніста Відорта, що й дуже мало що маюгь спільного з народною музикою, так як взагалі торбан ніколи небув інструментом народним в правдивім того слова значіно. Схарактеризованє репертоару Відорта з боку музикального вяже ся з цілостію студії о стілько, о скілько західно-європейскій торбан, розповсюджений по паньских дворах, міг впливати по части своїм строем і на пісню народну. В кождім разі довгі і интересні впрочім з боку літературного тексти пісень лірницьких і Відортових малиб своє значіне хіба між збірками материялів.

Ми вже висше вказали на значіне, яке має особливо для нас Галичан розвідка Бояна, що репрезентує голос науки в справі аналізи нашой мелодики на підставі окремішного строю інструментів народних. Докладне знанє нашой народної музики, яке показує ся із статі автора, каже нам висловити бажанє, щоби автор недовго дав ждати і на дальші свої спеціяльні студії, якими познаємлював би галицку громаду із тим напрямом в розуміно і освітленю нашой пісні народної, якій надав науці остатними часами П. Сокальскій своїм важним ділом.

Ф. К.

Правда, місячник політики, науки і письменства, умістив за рік 1894 такі статі і розвідки наукового змісту:

Чуб — Народня освіта по Київщині, історично-статистичний огляд (жовтень і падолист 1893, січень і mareць 1894). Автор подає короткий нарис історичного розвою народного, себ то маломіського і сільського шкільництва по Київщині, так як оно розвивалось від знесеня крeпaцтвa т. є. від р. 1861 по нині, — відтак датами статистичними за рік 1890 показує стан шкільництва в Київщині за послідні літа. Автор знаходить теперішній стан шкільництва в київській губернії зовсім невтішним, мимо, що після справедливої думки автора, повинно бути противно, бо Київщина перед всіма иньшими губерніями посідає всі добрі обставини до розвитку школи, а то історичну традицію освіченої країни, густість і однородність населеня, відтак два висні заведеня наукові (універзитет і академію духовну).

Яко причини того лихого стану школи народної подає автор 1) ворогованє висших властей духовних а за тим і всього духовеньства против сьвітських шкіл; 2) брак земства. Що до першої причини, підносить автор, що по Київщині боресь до ниї школа приходська, зістаюча під виключною управою духовеньства, зі школою сьвітською, удержуваною переважно урядом. Школи приходські під кожним взглядом мізерні: сили учительські в них нефахові, наука віддана нераз полуграмотним вислуженим салдатам, а подавана декуди ще і до нинька по давній системі, в якій вся премудрість шкільна кінчить ся на прочитавю граматки, часословця і псалтиря.

Що брак земства причиняєсь до застою школи в Київщині, виказує автор докладно статистичними даними, прирівнюючи губернію Херсонську (з земством), до губернії Київської, де земства нема. Хоч шкіл в Херсонщині числом менше (1099), як в Київщині (1584), они в Херсонщині з кожного погляду красні: будинки шкільні просторі і добре утримані, при кожній школі находить ся хороша бібліотека до визичуваня книжок, на школи видаєть ся рікрічно значне більша підмога, — а в системі науки введено в послідні часи напярм реальний т. є. вчать садівництва, огородництва і ремесла. Все те в переважній части з живої ініціативи земства. Школа в Київщині стоїть хіба висше наукою церковного сьпіву, про який дбає більше духовеньство, тай замітна хіба тим, що менше шкідлива з боку національного, т. є. менше обрусительна, ніж в губерніях земських.

Статя д. Чуб-а інтересна особливе для Галичан з того боку, що підносить справу, про яку у нас дуже мало відомо і доповняє в деталях відому Галичанам а задля наукової вартости признану працю д. К. О. „Освіта в Західно-Південній Україні“, друковану в Зорі за рік 1887.

Жалувати тільки треба, що автор не подав докладнішого матеріалу про сю справу і не вияснив її з тих боків, які особливо були б для нас інтересні. Так цікаво-б нам знати, як відносить ся нарід до російської школи, який вплив она має на молодше покоління, чи допускають ся до бібліотек книжки українські і т. ин., — все річи для нас важні, про які однак автор не говорить.

В. О. — Російський банк селянський і єго вага на Україні (січень, марець, цвітень) — статья ся подає статистичні дати про діяльність сільського банку державного в українських землях і критику її; виводи, до яких автор на основі статистичного матеріалу приходить, дуже сумні — на єго думку банк не послужив масам народним навіть економічним наліятивом, а то ставить він в вину українській інтелігенції, що не поклонотала ся в сій справі народом покермувати.

Проф. Д-ра Смаля-Стоцкого — „Наука рускої мови в школах середних на Буковині“ (май, червень і липень 1894), тож „Літературне Товариство „Руска Бесіда“ в Чернівцях, історія 25-літної діяльності“ (серпень і вересень 1894). Немалу заслугу поклав проф. Др. Смаль Стоцкий публікуючи наведені дві історично-культурні праці, бо в них, хоч титулом на се не вказують, містять ся по правді коротка історія цілого національного руху і духового розвитку Буковинської Руси за час конституційної ери т. є. від р. 1848.

Навязуючи до історії науки рускої мови в школах середних, далі до історії одинокого буковинського літературного товариства „Руска Бесіда“, виказує автор, які фази і степені переходило жите інтелігентної громади і свідомий національний рух на Буковині, підносить ті обставини, які помагали або перешкоджували народному розвитку, зазначаючи заслуги будь шкідливість тих діячів, які стоючи на чолі чи то в школі чи в товаристві, повинні були встоювати за права національні.

Суцільної праці про розвиток і поступ народної справи на Буковині від часу, коли тамки пробудився свідомо національний дух, ми досі не маємо, бо тоті звістки, що про се проскакували деколи в історію рускої літератури при життєписях буковинських письменників, як Федьковича, Млаки і Наума Шрама, — і спорадичні звістки в часописах галицких а в послідні часи в буковинських занадто уривкові і не вистарчають, що би з них можна було собі виробити якийсь ясний образ і перегляд.

Тоту недостачу виповняють в часті наведені дві розвідки проф. Стоцкого, в яких тутки подаємо коротенький зміст.

Опіраючись передовсім на річних справозданнях гімназійних, вказує автор в статі першій, які фази переходила наука рускої мови в гімназії черновецькій, де її заведено від р. 1851, далі на подібних жерелах подає історію науки тоїж мови в висшій школі реальній і семінарній учительській в Чернівцях, де її заведено пізніше. У всіх трох школах мусила боротись наука рускої мови з тими самими перешкодами і недостачами, а то ворогованем Волохів, браком відповідних учебників, а ще більше з невідповідним підготованем або навіть злою волею учителів. Як шкіл народних з рускою мовою викладовою, або деби учено бодай рускої мови, через довгі часи на Буковині майже не було, тож в початках треба було в школах середних вчити тої мови просто від азбуки. Та заледві вивчив ся ученик читати і писати по руски, почато морочити єго майже через всі 5 висших клас наукою язика старослов'янського і староруского, бо на нещасте наука рускої мови аж до послідних часів (1890 р.) спочивала в руках учителів, що просто ігнорували народну мову і літературу а признавали тільки староруску будь церковну мертвечину і „общерусский літературний язик“. Доперва від р. 1883 до 1891 за старанем деяких народовців введено помалу у всіх згаданих трох школах тоті учебники до науки рускої мови, що тепер прийняті в школах середних Галичини і від того доперва часу поставлена наука рускої мови в школах тих так, як їй слушно належить ся. Рівнож зайшла в послідних часах користна зміна що до сил учительських, бо від р. 1890 обняли науку рускої мови в згаданих школах люде відповідно укваліфіковані, а до того щирі народовці.

Історія літер. тов. „Руска Бесіда“, яку шан. автор подає на підставі протоколів загальних зборів і засідань виділу, а по части з иньших жерел, доповняє першу статю про школи і показує змаганя старшої рускої громади, підняті за руску справу і самостійне істнованє народности рускої на Буковині.

Покликана до життя в р. 1869 православним єпископом Гакманом, котрий в Русинах хотів собі знайти противвагу і опору супротив неприязним єму агітаціям Волохів, громадить вона поволи майже всю інтелігенцію руску на Буковині під свої крила, гасить піддуваний Волохами антагонізм між православними Русинами і унітами, зроджує самопочуте єдности національної з Галичанами і Україною, словом стає заборолом против змаганям волоских шовіністів.

Мимо назви товариства „літературного“ віддаєсь Бесіда в перших роках свого істнованя переважно иньшим культурним справам і потребам народним: домагає ся заведеня рускої мови для викладу православної релігії в школах середних, добиває ся основаня руских шкіл народних і середних, заведеня нових учебників, протестує против виключеня

рускої мови з сойму буковинського, вносить петиції про заснування кафедри рускої мови і літератури на університеті, будить жите товариске даючи відчити і аматорскі представлення, устроює вечерниці на ріжні рускі ціли гуманітарні (на буреу) і т. и., словом заявляє як на ті часи досять живу діяльність.

Багато тих змагань мали тоді вже свій успіх а булиб безпечно принесли ще більше добра, еслиб поміж самими членами було більше солідарности, якби не кипіла межі ними цілі десятки літ занесена з Галичини сварня за фонетику, за народну мову, за „историческія начала“, що слаббла енергію і знеохочувала багато. Тим поясняєсь, для чого „Руска Бесіда“ на поли літературнім була в початках дуже неплідна; доперва, коли в р. 1884 взяв там перевагу напрям щиро народний, про-являє Бесіда більше жита на тім поли, починаючи від р. 1885 видавати постійно політичну часопись „Буковина“, а также дуже популярну „Бібліотеку для молодежи“.

В році 1888 обмежила „Руска Бесіда“ свою діяльність виключно нивою літературною, полишаючи иньші задачі товариствам, що вийшли з єї лона, як „Народний Дім“, „Руска школа“ „Руска Рада“ і иньшим, а в році 1894 змінила свої статуты на взір нових статутів „Просьвіти“, віддаючись тепер живо роботі економічно-просьвітній.

Обидві статі Дра Стоцкого хочь не широкі, але богаті змістом — притім живо і тепло написані, становлять безперечно цінний причинок до історії нашого культурного розвитку.

Володимир Герасимович: „Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові Жовківського повіту“ (май, червень, липень, серпень, вересень 1893 р., січень, марець, червень, липень 1894).

Хоч матеріялів по етнографії, власне про звичаї і обряди народні зібрано в Галичині доволі багато (гл. Головацкий, Кольберг, виданя академії наук в Кракові, Лепкий, Франко і ин.) всеж народний запас так багатий і невичерпаний, що нові збіркі з тої ниви віддають нашій науці немалу прислугу, меж иньшим, коли вони обіймають докладну і повну монографію про звичаї і обряди народні в данім селі будь околици. Заслуга їх в тім, що лишень на підставі таких докладних і на ширшу скалю переведених монографій можна буде колись установити точний, територіяльний поділ розширення певних звичаїв і обрядів народних по поодиноким областям, відтак опираючись на тих монографіях відзначити докладно поодинокі типи льокальні мешканців, на котрі поза усталеними групами (Подоляки, Бойки, Гуцули, Лемки) підподілює ся наш нарід в Галичині. Таке установленє льокальних типів буде безперечно важне і для історика, бо оно подасть томуж немалу підмогу до означеня,

в яких напрямках і з яких осередків посувалась давнішим часом колонізація, які центри належить вважати за такі, що виявили свій вплив на цілу околицю, розширюючи туди свої обряди і звичаї і для чого певні околиці почувались до якоїсь тіснішої звязи і спорідненя. Публіковане таких монографій тим конечнійше, що тепер під впливом розвитку і легкої комунікації, свободи переселюваня таї цілого новожитного порядку тоті типові ріжницї затирають ся і не в довгїм часї їх не мож буде запримітити.

Тож в повним признанєм належить повитати працю д. В. Герасимовича, в якїй докладно і повно передані звичаї і обряди в селї Крехові, Жовківського повіту. Автор подавши на початку деякі топографічні звістки про Крехів (назви хуторів і присілкїв), описує далі коротко одяг і поживу Крехівцїв, потім переходить обширно в порядку календарнім за святами і празниками всі дорічні обряди і звичаї тамошного народу а вкінци подає осібні обряди і звичаї при важних нагодах родинних як родини, сватанє, похорони і т. д.

Працю д. Герасимовича можнаб що до обрядів і звичаїв признати справді пильною і повною; притім зладжена вона з живим захованєм місцевих прикмет і виговору. Закінутиб їй можно одно, — а то пропущене деяких побічних обстанов, котрі для характеристики села і мешканцїв дуже важні. Так описує шан. автор одяг і страву Крехівцїв, не споминає однак нічо про вигляд хат і будинків господарских, про росклад обістя і огородів, про домашну посуду і хатне урядженє, про ремесла і занятя, яким найбільше віддають ся Крехівцї, — і другі характерні зверхні прикмети. Хоч тїї речі виходять може поза рамки звичаїв і обрядів, всеж они дуже важні для повної характеристики села, не належалоб їх проте поминати.

I. К.

Розвідка Чотири кари, написана для 34-их роковин Шевченка, обговорює кару, якїй підупав Шевченко і детально розберає сю справу, що відома читачам нашим з розправи, заміщенї в V т. Записок. Тут годить ся згадати также про Записки Т. Шевченка в перекладї д. О. Кониського, що так значну працю положив останїми часами коло біографії й писань Шевченка, — вони друковали ся в р. 1893 і 4 в Правді і виїшли окремою книжкою. Студия про Пересторогу дра Студинського увїйшла в цілости в єго розправу про єю памятку, видану осібно, тож і не будемо также коло неї спинятись. Доволї широка розвідка д. Лаврецького про Сковороду належить до цикла ювілейної літератури, як і розвідка д. Пісочинця; взагалї треба сказати, що сей ювілей знайшов собі відгомон по видавництвах, як не завше то з славними покійниками буває. Кілька дрібніших статей загального змісту на теми, що здебільшого стоять в звязку з національним питанєм (про

французенне Кельтів, про грузинську літературу) закінчують відділ розвідок.

Далі уміщено було кілька рецензій і справоздань — огляд часописей російських за р. 1893 (Русская Мысль, Р. Архивъ, Р. Богатство, Р. Вѣстникъ, Историческій Вѣстникъ, Р. Обзоръніе, Недѣля, Живая Старина і ин.), рецензії книжок — дра Гринцевича про українське лікарство народне, дра О. Колесси — про Шевченка і Мицкевича, дра Франка Charakterystyka literatury ruskiej і ин. декотрих. На рещті кілька справоздань — про з'їзди природничий і лікарський в Москві, і деякі листи Шевченка і В. Барвінського. *

Жите і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, почав виходити лише з початку 1894 р., книжками що два місяці (2 томи). Відповідно до цілі вістник поділяється на такі розділи: белетристика, статі наукові, материяли історичні, літературні, етнографічні, а вкінці критика й бібліографія.

В відділі науковим можна розрізнити статії загального наукового змісту і статії, що дотичать українсько-русского народа. До перших належить: статя Гастона Парі про: Пісню про Ролянда, як вступі до видрукованої тутже пісні про Ролянда в перекладі В. Щурата; Леона Фері — Будда і Буддизм; дра Генрика Бітєнйїзена — Нові напрями в дослідях мітольоґічних; дальше біографію М. Тіхонравова, владжену др. Ів. Франком; надто розправа Ол. Колесси п. з. Слідивпливу Жуковського в поезиях В. Залеского, в якій автор виказав, як Залеский живцем наслідував Жуковського, мимо того, що завсїгди категорично заявляв всюди, що язика російського добре нерзуміє і йогож літературою не користується.

До другого роду статей наукових, що дотичать нашого народа, належать:

1. Літературні стремління галицьких Русинів від 1772—1872. (Т. I ст. 207—215, 358—370; т. II ст. 69—80, 198—204, 428—451) написав Іван Заневич (псевдонім.) Єстьто статя дуже цікава, бо кидає багато світла на наше духове відродженє в послїднім столїтї, ще так мало вислїджене. На вступі констатує автор, що Русини за послїдних сто лїт поступили значно наперед, що однакж мимо того поступу стоять они позаду всїх иньших культурних народів. Опізненє се духового розвою приписує автор розчарованям і пєудачам, які Русинів на кождому кроці подибали: їм майже все уривало ся, майже нічо не удавало ся. Щоби се опізненє наглядно пояснити, написав автор характеристику літературних стремлінь галицьких Русинів, а в нїй подав причини того опізненя.

До витворення літератури, каже автор, треба інтелігенції; звідкиж она взялась в Галичині? До прилученя Галичини до Австрії ніхто не знав нічого про Русинів; доперва гофрат Коранда відкрив їх, але інтелігенції і він не знайшов. Про єпископа Шептицького знав він тільки, що Шептицький єсть „der hiesige Bischof“. Були вправді коло єпископа висші духовні, але ополячені, ледви з імени звали себе Русинами; було духовенство сільське, але оно було темне, не могло інтересуватись народними справами, ані вести за собою народ. Були тоді отже омужичені міщани і селяни, інтелігенції не було. Під впливом реформ Йосифа II, почали Русини підноситись. Умер Йосиф, упали і его реформи. Реакція, яка тоді наступила, убила всі надії на відродженє Русинів. Настав отже час застою, що тревав аж до року 1848. Польські феодалі підтримували застій, з'єднуючи собі польське духовенство і національний шовінізм. Борби Русинів, меморіяли митрополитів, не помагали нічого; за впливом феодалів польських ряд видавав шкідливі розпорядженя для Русинів. Серед таких відносин стала зростати руска інтелігенція з омужиченого повітства зовсім молода, нова. Але нездоровий розвиток тодішньої політики відорвав сю молоду інтелігенцію від народа, убив в ній живу звязь з народним інтересом, віру у власні сили, в животність народа і спосібність ініціятиви в публичних справах. Звідти виробилась податливість руських публичних діячів для кожного уряду, той бездушний урядовий патріотизм, що в публичнім житю проявляєсь лиш в сліпій послушности для уряду, що можна назвати патріотизмом лиш в казармах. Іноді появлялись енергічні люди, як Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Кирило Блонський, Іван Лавровський — але їх змаганя не могли переломити перегороди, що відділяла духовенство від народа; в своїй патріотичній роботі вони остали ся чужими народови, бо роботи, до якої брали ся, не розуміли і при тодішних обставинах розуміти не могли.

Такий стан річий тревав до 1830 року. Нарав обізвав ся посеред глухого спокою свѣжий, здоровий голос Маркіяна Шашкевича і товаришів. Звідкиж взяла ся та сила оживленя, що заріла тих людей до живого діла? З публичного житя західної Европи. Дивна іронія судьби зробила так, що посередником між західною Европою і Русинами були самі Поляки. Они розпалили молодіж руску огнистими брошурами, друкованими в вільнодумній Франції, они впоїли в ню засади демократизму, бажаючи її звербувати для своїх цілій. Та змаганя ті на щастя звернули руску молодіж в иньший бік. Повстає трійця (підготовлена до національної роботи самостійними студиями над історією і етнографією Славянщини), починає ся переписка, починають ся праці літературні в народній мові, молодих людей гонить уряд, консисторія, митрополит, що й найбільше причинив ся до упадку Шашкевича і товаришів его. Та

політично-церковна реакція зробила з руської молодіжи моральних калік: тому ж то рік 1848 встав молодіж семинаричку знов ополячену, хоть вона по тридцятих роках так хапала ся до всього свого!

На тім кінчить ся одна часть тої широкої статі, що правдоподібно і в році 1895 не скінчить ся. Другою науковою статією, що відноситься ся безпосереднодо Русинів, є статія д-ра Ів. Франка:

Шевченко-героєм польської революційної легенди (Т. I ст. 378—402) У вступі констатує автор сей факт, що дотепер біографії Шевченка опирали ся головню на материялах, що достарчили люде, прихильні до поета; щоб однакож біографія така була повна, оперта на тлі культурно-історичнім, належить вислухати й голосів сторін неприхильних поетови — російського чиновництва і польської шляхти на Руси. Неприхильність польської шляхти до Шевченка показуєсь з того вже, що по виході „Граматики“ Куліша, домагалась она від тодішнього генерал-губернатора заборони не тільки „Граматики“ але всіх письм Куліша і Шевченка. Генерал-губернатор заборонив лиш „Граматику“ і більше нічого — і то лиш для ужитку шкільного. Дальшим доказом такої неприхильности єсть допись до „Przeglądu rzeczy polskich“, де автор причіпляє до Шевченка легенду, що підбурює мужиків до різні панів. „Dla przekonania słuchaczów o potędze zbiorowej ludu, dobywał (Шевченко) z kieszeni garść pszenicy i biorąc z niej ziarnko po ziarnku, układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i generałem... a gdy tak ułożył całą starszyznę, brał w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: Oto jest starszyzna. a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie generał. No, patrzcie, gdzie oni teraz? I to rzekłszy, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyzny“.

З тої легенди заключає автор, що Шевченко любив при собі носити якесь зерно,¹⁾ яким закусував після чарки — але більше нічого. По сім слідуєть варіянти сеї легенди, подані Брон. Залеским і Т. Лебединцевим, які автор уважає безпідставними, видуманими.

Звідкиж взялась та легенда? Щоби на се питанє відповісти, автор переходить коротко повстане польске 1846 року, подає ту саму легенду з Сахера — батька (Polnische Revolutionen), який вложив її в уста Сікорському, що заохочував в Горожані селян до повстаня, виказує її недоладність і неправдоподібність, щоби так промовляв коли Сікорский; оповідає про Касира Ценглевича і его діяльність, про его бурливі письма і наводить з пятого его листу (Listy ruskie, бібл. Оссолінських) ту саму легенду в змінєній формі: „Виставмо собі“ так писав Ценглевич, „царя на троні, а вколо него міністри, князі, урядники і иньшиї слуги, ко-

¹⁾ просо.

трі запродали правду, і шпігуни і декотрі пани, слуги і приятелі царські, а докола всіх ми братя, ми мир, ми люди угнетені, з приятелями, братами, апостолами нашими. Якбиśmy всі крикнули: до меча! до коси! і до ножа! якбиśmy ся всі стиснули до купи, щоби їм там було в середині? О братя, ми страшійші як саме пекло!“ Сі слова Ценгілевича уважає автор першовзором легенди, що через мандрівку дісталась на Україну і дивоглядно вістала причіплена до Шевченка.

На сю статью др. Франка написав М. Драгоманов рецензію (Житє і Слово, т. II. ст. 159—160), де справляє думки автора про заборону „Граматки“ Куліша, та про її популярність на Україні.

Статья А. Кримського Про Румянцівський Музей у Москві має подати читачеві, особливо галицкому, відомости про те, що є там цікавого такого, що належить до України. Статья не докінчена. Треба згадати, що і в вишгадана статья М. Драгоманова Стари хартії вільности, оглядаючи устрій державний у народів славянських Чехів, Поляків, говорить і про удільно-вічевий порядок у Русинів, а при тій нагоді наводить також бібліографію до того відділа. Нарешті потужно біографію самого М. Драгоманова, написану дром Франком.

На тім кінчить ся відділ науковий. Слідує відділ третій, де зібрані материяли історичні, літературні і етнографічні, відділ багатий і різнородний. Годить ся піднести головно вариянти апокрифу: Вандрівка Богородиці по пеклі та вперше публіковані українські апокрифи: Соломон і чорти в бочці і Апокриф про дїтство Ісусово, всі оброблені др. Франком, що подає при них замітки і дотичну літературу. Дальше звертають на себе увагу пісні про „Кошута і Кошутську війну“ др. Франка з вариянтами Осипа Роздільського; Драгоманова: материяли до історії українських віршів (вірші про речі церковні, на Рождество Христово і на Великдень); рівнож поодинокі пісні і казки різних збирачів. Цікавий причинок для історії нашої літератури становлять вперше опубліковані листи: Качали, Федьковича, Вол. Шашкевича і дневник Волод. Навроцького. До історії нашого суспільного життя подає цікаві причинки в урядових документах М. Зубрицький — Панщина в Мшанци в XVIII в., Спомини про конфедералів, Про панщину коло Старого міста; Др. Франко: Бунт аграрний в Якубовій Волі 1819 р., Урицькі князі при кінці XVIII в., Інтердикт в селі Кудині.

Крім тих трох відділів находить ся ще в „Житю і Слові“ відділ критики й бібліографії, де з українського обговорені — розвідка Сумцова про думу за Олексія Поповича, Ястребова про херсонські призвища, Житецького про думи, Колеси про Федьковича, Вробля Русекій Соловей, Христоматію Сабова и брош. Ганкевича про климарство. Нарешті є невеликий відділ хроніки.

В. Г.

Двохтижневник **Народ**, руско-українська радикальна часопись (Пятий рік, Коломия і Львів) замінив кілька наукових статей; головною з них була студія В. Будзиновського: Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання; вона вийшла осібною книжкою і про неї буде мова в відділі бібліографічнім, деякі хибі сеї розпрази були піднесені в самім „Народі“, в статях: „Не в пору патос“ дра Івана Франка і „В важній справі“ П. Т.

Невелика стаття дра І. Франка: Професор Омелян Огоновський подає коротеньку біографію покійника, обговорює его діяльність літературну, що об'явилась в творах наукових, популярних, драмі, малює невсипучу его роботу на становищі голови Просвіти, за ддя якої Просвіта значно піднеслась. Наводить яко доказ его цивільної відваги і патріотизму протест з 1884 р. проти занятя василянських монастирів єзуїтами, що завіз покійник до Відня ставши на чолі депутації. Характеризує его вчительську діяльність, що особливо в перших початках була для него при браку всяких помічних жерел і книг незвичайно утруднена, підносить велику вартість его твору: „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache“ і оповідає широко про его універзитетські виклади. По сім обговорює его критично-літературні праці, але не приписує їм великої вартости, найбільше місця посв'ячує „Історії літератури“. По при всі хибі, які в ній находить, каже автор так про неї: „Обширна, 6-томова історія літератури рускої, фундаментальне діло покійника, котре помимо всіх его недостач довго ще лишить ся найвиднійшим пам'ятником его невтомимої і совісної праці, а для вчених спеціалістів буде богатим магазином відомостів про нашу літературу, особливо новішу“, а далі, „діло се дало навіть нетямущим пізнати богатство та головні фазиси розвою нашої нової літератури і таким робом для галицьких Русинів було справді величезним розширенєм круга знання, було значним ступнем наперед і довго ще не перестане бути вельми пожиточним учебником.“ Кінчить же свою статю так: „Він робив, що міг і можемо додати, зробив, що міг. А се трохи чи не найвисша похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих то з нас потомки будуть могли се сказати?“

Етімологія і фонетика в южнорускій літературі, нап. др. Іван Франко; розправа ся вийшла осібною брошурою і обговорена в відділі бібліографічнім.

Невеличка статейка: Леонід Іванович Глібов, нап. А. подає дещо до характеристики нашого поета, іменно що до его поглядів і переконань; наведені тут слова поета, які мав би він сказати: „що ему нічого не заборонено ніколи цензурою“, — стоять в суперечности

з відомостю, що Чернігівський Листок власне заборонено єму видавати, а навіть за те прогнано єго з служби (пор. Огоновский, Іст. р. літ. ч. II від. I ст. 293—294).

Занотуємо ще статю: Два учителі, спомини М. Драгоманова, де змалював автор портрети двох своїх учителів, Полевича і Строніна, що характеризують своїми особами ті інтересні часи.

З оригінальних статей загального змісту годить ся ще тут згадати про статю: М. Драгоманова „Про рай і посту“.

В. Г.

Двохтижневник **Учитель**, орган руского товариства педагогічного, розпочав з кінцем року 1894 друкувати Виїмки з жерел до історії України-Руси М. Грушевського, що тягли ся потім і в р. 1895.

Діло, часопись щоденна політична, від часу до часу заміщувало в своїх фейлетонах окрім статей белетристичних також статі популярно-наукові, полемічні і чисто наукові. До остатніх можна почислити такі статі:

Вступний відчит з історії Руси проф. М. Грушевського (передрук з Записок), Замітки до поеми Т. Шевченка „Чернець“, В. Щурата (вийшла відбитка, див. рецензію в відділі бібліографії).

Звістки о стариннім Ярославі і єго церквах, написав Василь Черненко, парох з Сілця белзкого. Тут застановлюєсь автор над первістним положенем гóрода Ярослава, основанем єго, згадує про дворазовний побут Мадяр під ним, про єго значіне торговельне, про цехи, про розвій міста, про упадок ярмарків і торгovelі, вкінци подає записки літописні, що відносять ся до міста. З причини частих непокоїв воєнних попалились акти старинні міста, що далиби докладний погляд на первістні рускі церкви. Слїди деякі остались однакож, а про церкву міську, ікону чудотворну М. Б., про братство при тій церкві згадує автор дещо більше. При кінци вичислює парохів ярославських.

Між пр. Верхратським і пр. Партицьким вивязав ся був горячий спір що до походження назви Бойків; сему спорови посвячено цілий ряд фейлетонів. Пр. Верхратський виводить назву Бойко від слова „бойе“, покликуючись притім на аналогію иньших назв подібних, між ними і Лемків, бо й виводу сих від слова „лем“ довго не узнавано, а прецінь тепер виводу тому не можна заперечити. Пр. Партицький виводить назву Бойків від назви народу Бої, Боїки, котрий то нарід мав мешкати колись в Галичині і був прародичом иньших Бойків; притім покликуюсь на свідощтва старинні грецькі і римські.

В. Г.

Переходячи до видавництв періодичних, що виходили мовою російською, почнемо з тих, що виходили на території українсько-руській, тим самим повинні були природно більш менш значне місце давати студиям коло річей, які спеціально до цієї території й її народа належать. Перше місце з того погляду займає місячник **Київська Старина**, спеціально присвячена українсько-руській історії в ширшій значинні слова історія. Головним чином матеріял її можна поділити на дві частини — чисто історичну і історично-літературну, тож про кожду часть з окрема подасть ся тут справозданне.

Серед статей історичних оригінальних обсягом своїм видають ся: А. Стороженко — Кієвъ триста лѣтъ назадъ (лютий, март, ст. 204—230, 403—425) — статья має своїм предметом трактат Йосифа Верещинського, від 1589—1599 р. латинського єпископа в Київі. — Сумний стан колишньої столиці князівства руского, думка про піднесенє своєї єпископської резиденції та стратегічна вага міста сповукали єго в р. 1595 видати книжку: „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszelakiego“. Д. А. Стороженко, подавши тутечки переклад сєго твору, попереджує єго цікавою розвідкою про рід Верещинських взагалі, а дрібнїйше — про Йосифа та єго становиско в літературі польській; історія переходу руського роду Верещинських на латиньство звертає на себе увагу, як обяв типовий в відносинах руско-польських в періоді по Люблинській унії, що були зародком соціально-релігійної борби XVIII віку на Україні. — Сама розправа Верещинського писана в тенденції політичній, представляє образ Київа в загальних лиш чертах, більше має інтересу за для висказаних у ній національно-релігійних поглядів автора на пів-Русина а на пів Поляка, та змалюваня невідрадного положеня населеня України під новим польским панованєм.

Л. Падалка — По вопросу о существовании Запорожской Січи въ первыя времена запорожскаго козачества (май, червень, ст. 258—276, 439—461).

Д. Падалка вже довгий час займає ся спеціально історією козацтва запорозского, а Київська Старина в році 1893 помістила вже цікаву єго розвідку про Токмаковску Січ. Теперішня праця єго є лиш продовженєм дослідів над питанєм про істнованю Запорозської Січи у першій добі розвою Запорозского козацтва до Богдана Хмельницького. В роботі своїй автор не подає нових матеріялів а лиш давні вже знані зіставляє та аналізує і збиває тим робом ріжні гіпогези про істнованє ріжних Січей. — Чи істнувала Січ Хортицька, Базавлуцька та Микитинська? то питання, на які відповісти — се мета єго роботи, і він над кождим з них з окрема задержуєсь. — На підставі совістних географіч-

них студій він доказує, що Лясоту Малу Хортицю годі ідентифікувати з островцем Канцеровским, як се чинить Еварницький, раз для того, що Лясота у своєму дневнику виразно зазначає, що Мала Хортиця лежить висше Великої, а далі, що ідучи головним руслом Дніпра, Лясота не мігби був навіть бачити Канцеровського островця, закритого далеко більшим та висшим островом Велика Хортиця. Натомість висказує певними аргументами підпертий здогад, що Малу Хортицю годить ся віднести до нинішнього „степика“ кольонії Кичкас, що знаходить ся на нагілм закруті Дніпра повисше Великої Хортиці. Сучасники Бельський та Лясота не згадують зовсім про існуванє Січи на Хортиці, хоча вони добре ознаємлені з відносинами запорозкими та подають детальні відомости про тодішний устрій запорозкого козацтва. Укріпленя на Малій Хортиці, поставлені Дмитром Вишневецким, годі ідентифікувати з Січею; характер їх відмінний, вони ту стояли всего один рік, а що найважнійше — козаки Вишневецкого не мають ще тої сильної суцільної організації січевої і власне тога слабонька первісна організація козацтва доказує найбільше, що у ті часи не було ще жадної не то Хортицької Січи.

У тім часі, що ділить Бельського від Лясоти, себ то в часі від 1574—1594 Запорозьке козацтво перевело у себе знатну організацію. Лясота згадує про кола старшини та черни, про охотників та хазяїв човнів. Але відомість про Базавлуцку Січ оперта на хибнім толкованю Лясоти Бруном, бо Лясота згадує, що на Базавлуці був укріплений табір козаків а не Січ, як се читає Брун.

Поділ Запорозців на городових та низовців викликали постанови Стефана Баторія. Городові Запорозці — се легальне, реєстрове козацтво, се тих 6000 родин, виділених яко вольний стан з офіційальною назвою „войска Запорозького“. Низові Запорозці — се нереєстрове, нелегальне козацтво, що не хотіло ся піддати новому суспільному ладови на Україні та йшло на Низ Дніпра. На Низу були они независимі, та з'являючись на Україні вони мусли або покорятись власти польській, а ні — то підносять повстаня як Лобода та Наливайко. Загальний той поділ автора має безперечно логічну підставу, однак ледви чи обіймає він всі прояви козацкого життя; справа же реєстрових та низових Запорозців поки що темна, вимагає ще багато пояснень, а власне реформа Баторія, її існуванє й зміст та вплив єї на відносини козацкі цілком не розсліджені і з'являють ся „каменем преткповенія“ в історії Запорожя.

Більш конкретні відомости маємо про Микитинську Січ, засновану, як каже Дзівович, по відновленю Кодака 1638 р. — та знану з звісної історії про утечу Богдана Хмельницького на Низ. Але й існуваню сеї Січи перечить автор, покликуючись на ту обставину, що у сівчасних жередах жадної не находимо відомости про єї існуванє, та на неяснігь

і суперечність пізнійших літописей, навіть так авторитетних як Самовидця або Львівської. Та й топографічне положення Микитинога рога не надавалось для укріплення Січі такої, якою ми її бачимо над Чертомликом або Підпильною. Січі отже запорозькі, на думку автора, в'являють ся доперва в другій половині XVII віка.

Під кінець своєї розвідки автор поясняє значіне слова Січ. Він не годить ся на гадку Костошарова та Антоновича, що про Запорозьку Січ говорили яко про товариство, корпус воєнний, але беручи слово се в значіню буквальнім, яко засік, Запорозьку Січ вважає за укріплену оселю, постійний укріплений табір. В кождім разі цікава річ, що ми в історичних пам'ятках скорше надібуємо слово січовик як Січ.

Орловській Петро — Харитатыва (март ст. 382—402.) На підставі актів архівальних Київської консисторії віставив нам автор під згаданим заголовком один епізод борби унії з православієм у послідних днях життя самостійної Річи Посполитої. Уніятські делегати на Варшавськім конгресі 4 цвітня 1776 р. обложили ціле православне духовенство біле і чорне налогами званими „*subsidium charitativum*“. Акт сей був безправним задля заведеної 1768 р. умови Польщі з Росією; справа оперлась в св'ятійшим синоді, до якого посипались жалі на гнет та нелюдське поводжене з православними уніятських езекуторів. — Граф Стакельбергт запротестував у Варшаві 1782 р. в тій справі, і польське правительство увільнило православних від сеї кривди.

Окрім того розпочали ся друком три ширші статті — Ол. Ефименкової — Очерки Правобережної України, по І. Ролле, Ол. Лазаревського — Превжіє изслѣдователи малорусской старины, М. Василенка — Къ истории малорусской историографии и малорусскихъ общественныхъ отношеній, але перейшли на р. 1895, тому тут про їх не будемо говорити, натомість зупинимось коло переложеної з польского (Biblioteka Warsz., 1893) розправи пок. Дра Ролле — *Kobiety przy dworze Czehryńskim w drugiej połowie XVII wieku* (січень, лютий, март, ст. 107—126, 282—304, 512—529), бо в відділі бібліографічнім вона не була обговорена.

Праця тота, писана популярно, як взагалі всі твори сего автора, виглядає радше на оповідане історичне, чим на властиво наукову працю. Тут зібрав автор всі досі знані відомости про сімю Богдана Хмельницького, не приносить вправді жадних нових історичних здобутків, та віставивши їх прагматично, дає нам цікаву картину життя родинного гетьмана, змалює вдатно характери женьщин, їх долю, а навіязавши тоті свої картини до певних історичних моментів, поясняє нам їх становиско, їх відносини до певних подій і їх вплив на політику чигиринської рези-

денції. Автор ділить її на сім розділів, з них кождий для себе є невеличкою картиною біографічною.

В самім вже виборі теми, видить ся нам, лежить почасти змаганне автора приписати женьщинам Богданової родини велике значіне та вплив у політичному житю України, хотяй автор не все може доказати его фактами. В звістнім романі Богдана з Ляшкою Оленою бачить автор оден з важних чинників, що викликали повстанє України та не звертає належної уваги на важнійші, як суспільно-економічну експлоатацію народу українського, а також релігійний гнет, несправедливу адміністрацію і судівництво. Але самі відносини Богдана до „Ляшки“ змальовує автор гарно. Пристрастна любов Богдана до Олени, яку показував до неї ще будучи в Чигирині, остигає скоро, як лиш київський митрополит поблагословив оригінальний сей шлюб. Олена не принесла Богданови щастя, се особа апатична, пасивна: вона не зуміла впливати на вдачу мужа, сама лиш віддалась впливу свого обкруження; завязавши любовні зносини з молодим годинникарем, хоче вже з ним втікати, та підгледів, зрадив ті заміри коханків Тимош, і Олена зі своїм любком гинуть з руки ката за розказом Богдана.

Більший інтерес мають для нас: Филипіха, трета жінка Богдана, Катря Хмельницка, жінка Данила Виговского та Олена зі Стеткевичів Іванова Виговска. — То женьщини, що навіть серед бурливих тогочасних обставин України своїми індивідуальностями зуміли собі вибороти поважанє та значіне. Коли в осени 1651 р. Филипіха стала гетьманською, настали на дворі чигиринським великі переміни. Не стало шуму, пиятик, не стало і ворожок, і обстановка стала більш відповідною гетьмана України; автор приписує її також великий вплив в політиці: вона вплинула на Богдана, що він звернув ся на сторону Москви — вона спонукала его, що в літах 1653 і 54 чинно підпомагає Москалів в борбі з Польщею, виславши 25.000-чну армію козаків під проводом Золотаренка воювати Білорусь. — З другої сторони Катря, улюблена дочка Богдана, віддана за Данила Виговского, стає поплечницею сторонництва польского на Україні. Тоті два напрями спирають ся зі собою та викликають іноді нерішучість та застою в політиці молодой Гетьманщини. — Та все те лише здогади автора та фактично не мають реальної підстави. На доказ великого значія Филипіхи автор має всего два факти, себ то, що королева польска Марія Людвика звертає ся до неї о посередництво в переговорах з Богданом, та те, що Филипіха у власнім імені видає універзал. По році 1657 не маємо у літописях більше про неї вістей.

Роля обох Виговских з'являє ся чималою головню по смерти Богдана Хмельницкого в часі „Руїни“. Подавши короткий огляд гетманованя Івана Виговского, згадавши про зріст Чигирина та про нові змаганя,

що заворушили Україною, автор звертаєсь до жінок. Горда гетьманьша з сенаторської фамілії не може звикнути до повелінок козацких — до гамору гетьманьської резиденції; її місце займає Катря Виговська, що по батьковині одідичила енергію та змісл політичний. Коли на Переяславській раді відобрано Виговському булаву гетьманьську, а всіх Виговських та їх партію проклято, настала усобиця, „Руйна“. — Виговским не вело ся, та як вони немов то голови потратили, їх жінки Олена та Катря сьміло заступають інтереси чоловіків. В Чигирині боронила ся Олена, у Сьмилі Катря. Іван Виговський втік до Конєцпольского; Данило поспішав ратувати жінку та побитий сам попав в полон і згинув у Москві. Юрас іде воювати з „бабами“, здобув Сьмілу, відтак Чигирин, й обитві жінки попали в полон. — По році (1660) випустив Юрій Олену на волю, і та поїхала за чоловіком своїм. Катря віддаєсь вдруге за Тетерю. Позбавлений гетьманьської булави Іван Виговський став сенатором польским і дістав два староства, Любомль в Холмщині та Бар в воеводстві Подільским. Резиденцію побудував собі в Руді Жидачівского повіта, і тут перебувала стало его жінка, знеможена перебутими пригодами. Сам однак Виговський не залишив справ українських. Коли в 1663 р. Юрій Хмельницький зрік ся гетьманьства, а на его місце станув Тетера, заворушилась ще більш Україна. — Виговський павязує зносини з опозицією, як автор догадує ся — за дтя личної урази на Тетерю, що загарбав ціле майно по Данилі Виговским виключно для себе. У темній тій історії сеї послідної діяльності Івана Виговского автор поводить ся особистим поглядом, наводить народну пословицю: „Продам Бар і Руду а заграю Ляхам в дуду“, що видавці вложили в уста Виговского, та тим висказує погляд, що нібито Виговський справді перекинув ся до ворогів Польщі; справа тога дуже темна та навряд чи буде можна колись про неї рішуче висказати слово. Дату трагічної смерти Виговского подає автор хібно 9 марта, бо не знав про завіщанє передсмертне Виговского з датою 15 марта, значить ся его розстріляли 16 або 17 марта 1664 р. (гляди Акты Барского староства XVII и XVIII в. ст. 204—206 і розправу М. Грушевського ст. 206.) — Коли прийшла вість до Бару про сумний кінець Виговского, кинулась доокольна шляхта грабити его добра. Вдова, що аби бути блисше свого мужа, була перенеслась до Бару, сама ледви уратувалась від смерти утечею. Кілька день вона крилась в доокольних лісах перед розюшеною шляхтою. Пригода сеся підкопала ще більше і так слабе її здоровє, і она умирає в маю або червни 1664 р. записуючи ціле своє майно на добродійні ціли.

Катря, видавшись за Тетерю, стає ему вірною подругою в доли і недоли — товаришить мужевини у всіх его пригодах, зносить енергічно всякі непринємости таборно-воєнного житя. В р. 1665 Тетера, кинувши

Україну, переносить ся до Варшави та переймає инше назвиско. Катря умерла 1668 р. не лишивши жадного потомства. — Молодша дочка Богдана Олена (Степаніда), що в половині 1650 р. видалась за Івана Нічая, полковника черкаского, та Розанда Лупулівна, жінка Тимоша, старшого Богданового сина — то женьщини прості, симпатичні, та без ширшого съвітогляду, слабосильні, типи не трагічні. — Олена, щаслива у своїм подружю, не відгриває жадної історичної ролі, вона і чоловіка свого відтягає від ширшої політичної діяльності; з туги за чоловіком, що згинув при облозі Бихова, сама скоро опісля умирає. — Розанда — се жертва тяжких обставин, доля єї нагадує Гальшку Острожську. Політичні взгляди примушують єю віддатись за Тимоша. Повдовівши скоро, вона живе в Суботіві у нудьві-тузі, усунувшись від востогидженого єї оточеня козацкого. Дальше історія єї темна. Автор згадує Михайла Ів. Антоновского, що вважав себе потомком Розанди. Після родоводу Антоновских — Розанда мала видатись в 1660 р. в друге за Андре де Бюї, що яко придворний маршалок Яна Казимира прибув до Польщі, опісля в Гетьманщину. Із того подружя родив ся Петро Антоновский, прадід Михайла. Як будь ми бачимо скоро опісля Розанду у Рашкові подільскім, дарованім єї Конецьпольскім — де і далі живе осторонь. — Ходили слухи між козацтвом, що вона криє у себе великі батьківські скарби. В р. 1666 козаки під проводом Дрозденка напали замок шукати скарбів та вбили Розанду, за те мабуть, що не хотіла поділитись своїм богацтвом.

Крім сих картин поодиноких жінок, дає автор ще короткий загальний погляд на становиско женьщини в тогочасній Гетьманщині. — Неустанні борби, зносини з Татарвою і Туреччиною, сам устрій козащини — все те, на думку автора, склалось на більше лиш горе та недолю жінок. Поминувши тото, що Татарва у щорічних своїх походах цілими громадами забирала у полон нещасні свої жертви по цілій Україні, Волини та Галицкій Руси, під нездарним правлінням Польщи хорошо розвинулась торгівля „живим товаром“. Вона спочивала виключно в руках жидів, що тішились протекціями вельможних панів та під їх ослоною безкарно закладали по більших містах центральні склади сего дорогоцінного товару. Не диво, що і серед самого козацтва вважано часто женьщину за предмет роскоші, за одаліску, що і тут лучались випадки гаремного життя. — Під управою Богдана Хмельницького доля женьщин була ще невідрадіішою; він призволяв своїм союзникам Татарам забирати з України що найкрасших дівок та молодиць та тим придбав собі у народу ганьбу, що за те прокляв го у думі: „Бодай тебе, Хмельниченку, перша куля не минула“.

Про другий переклад з польського — Краусгара про посольство Смяровського не будемо тут говорити, бо то ще до бібліографії прийде.

Окрім того в тім відділі розправ подано ще кілька дрібніших:

Архивная справка о составѣ Кіевскаго „общества“ въ 1782—1797 годахъ — А. Андрієвскаго (лютий, ст. 192—203). Се архивальний витяг про склад тогочасної київської бюрокрації. У тім періоді (1782—1797) коли Київ став центральним містом лівобережної України, вся чиновнича верства рекрутовалась із Лівобережя, себто найчистішого елементу українського, от тому і Київ в тім часі і в верхах свого населеня має характер чисто руско-український. В 1797 р. Київ стає губерніяльним городом Правобережя, від него відділено лівобережні уїзди, наслідком того до него напливає чужий польський елемент, і він змінє скоро свій український характер.

Записка о послѣднихъ годахъ жизни гр. Ал. К. Разумовскаго въ Малороссіи — его кончинѣ и похоронахъ (1818—1822) А. Л. (март ст. 426—439.) Записка сеся, написана головним писарем адміністрації дібр Почепских, подана з деякими випустками, має другорядне значінє, як материял для характеристики української аристократії, до верхів якої належав гетьманич Разумовський. Кінець її належить вже до наслідників Разумовскаго, на яких автор записки жалить ся, що не випустили єго з крѣпацтва, як се було завіщєне тестаментом покійного графа.

В. Пискорскій — Изъ прошлыхъ лѣтъ кіевскаго университета (замѣтка о студенческихъ сочиненіяхъ въ 30-е года) (квітень, 49—60).

У тій невеличкій замітці подає нам автор зразки праць учеників покійного професора М. А. Максимовича з перших літ істнованя університету Кієвскаго, себ то зр. 1834—1839. Проф. Максимович чимало мав труду в викладах російської словесности з першими своїми учениками, для яких мова російська була чужою, не знаюю, тож окрім звичайних лекцій мусів М. осібно вчити своїх слухачів читати та писати мовою російскою. Праці ті не визначають ся змістом; звертає на себе увагу одна, преінята розумінєм важности етнографії, та вірши звісного Д. Пільчикова, тоді студента, присвячені українському минулому й написані в тоні елегійнім.

P. 3.

Какой юбилей имѣетъ право праздновать г. Переяславъ Полтавской г. А. С. (квітень, ст. 61—73).

З поводу того, що підніс ся був голос в пресі російській за обходом в 1893 р. 900 літнього ювелею істнованя Переяслава, автор пригадує, що Переяслав згадуєть ся ще в 1-й умові Олега з Візантією,

що легенда про заложенє Переяслава Володимиром з поводу побіди Кожемяки над велетнем Печенігом є казка, яка хіба основана на факті будованя за Володимира фортифікацій вздовж Трубежа. Як відомо, про фрагменти 1-ої умови з Візантією є певна література, що до їх автентичности, одначе автор обмежуєть ся тим, що наводить тези з розправи Ламбина в оборону автентичности походу 907 р.; тим часом треба було застановитись над питанєм і приймаючи автентичність фрагментів з р. 907, чї повинні ми прийняти готовим грошем і імя Переяслава? чи не є воно пізнійшим додатком? (в умові 944 р. воно не приходить). Так само автор безпотрібно пішов за Карамзином в датованю комети 911 р. роком 905, бо в аналах західних приходить комета коло р. 911, як на то звернув увагу і Срезневський (Чтенія), тож нема потреби переносити для того дату походу на р. 904.

Голомбіевскій — Греческіє єпископы — самозванцы в ть Россіи в XVIII в. (май, ст. 333—341). Тут оповідано ширше про такого авантюрика Степана з Димотики, ареною якого була Польща й Біларусь, а при кінци пригадує з „Описанія Кієво-Софійского собора“ Євгенія двох подібних єпископів, що пробували на Україні.

З поводу заміщених портретів подав д. Лазаревський дві біографії двох визнач-них гетьманців (Танского і Борковского), з звичайною докладністю уложені. Нарешті деякі цікаві згадки і всказівки знаходимо в подорожній замітці д. Шугурова — Батурина (жовтень).

Переходячи до матеріалів, почнемо з просторої колекції поданих в сїм річнику мемуарів:

- I. Воспоминанія Іосифа Самчевского 1800—1886 (продовженє з 1893 р.)
- II. Отрывки изъ записокъ Автонома Акимовича Солтановского (продовженє з 1893 р.)
- III. Воспоминанія Егора Феодоровича Тимковского.
- IV. Автобіографія Степана Лукича Геєвского 1813—1862 (продовженє з р. 1893.)
- V. Воспоминанія М. К. Чалого (продовженє з 1893 р.)
- VI. Черниговская гимназія начала 40-хъ годовъ Л. Рудановского.
- VII. Богуславское духовное училище (по школьнымъ воспоминаніямъ), П. Клебановского.
- VIII. Нѣсколько страничекъ изъ моихъ воспоминаній Зосима Недоборовского.
- IX. Воспоминанія — картинка изъ временъ польскаго востанія 1863 года, Р. Семенцової.

То вже за багато місяця лишено в сегорічнику „Київської Старини“ воспоминанням, з яких деякі до неможливості довгі, тягнуть ся в сім річнику яко продовження з попередного року. То в більшій часті спогади педагогів - учителів гімназіяльних, льоаятних чиновників російських, що змістом своїм крутять ся около вузких льокальних відносин провінціональних міст. Спеціально же воспоминання про відносини шкільництва українського подібні змістом до себе як дві каплі води. Всюда у них найдено стереотипне „пореве різгами“, характеристики учителів, як учителя французского языка, екс-мародера великої наполеоньскої армії, „учителя панствующого“, всякого рода моральної погани, як особисті інтриги, підлоту, сибартизм, рідко де яку додатну черту. В додатку вони тенденційні та інколи кидають неправдиве світло на певні події або особи; на приклад най послужить опис відносин в Черниговській гімназії в воспоминаннях Самчевского та Рудановского. Коли Самчевский каже про тодішнього інспектора сеї гімназії, Китченка, що „его единственный труд на педагогическомъ поприщѣ было съченіе учениковъ“, то Рудановский уважає Китченка добрим педагогом, справедливим батьком учеників. — Цікавійші воспоминання Зосима Недоборовского та Р. Семенцової — може бути тому, що се уривки більших мемуарів. Вони обидва відносять ся до цікавої а доси ще критично не обробленої історії польского повстаня 1863 р. Перший з них згадає деякі епізоди сего повстаня, що відогрались в околици Бродів і Радзивилова, друга про подібні епізоди в містечку Тараша, про становиско люду руско-українського до сих подвигів відбудовати Польщу в давних її границях. При незвичайній тенденціозности змагань польских письменників звеличати то повстанє до неможливої границі, укрити єго авреолею незаслуженої слави, критичний розбір тих подій лише вискає, коли *audiatur et altera pars*, в кождім разі більш об'єктивна. — З прочих згаданих годилось спогади Тимковского, писані бодай з гумором і не так вузкі як иньчі. Бесперечно всі спогади мають свою вагу для історії культури певного періоду, подібують ся в них подекуди характеристичні епізоди, але они вимагають спеціального оброблення, подавати ж другорядні мемуари *in crudo* і в такім великім числі не годилось би Київській Старині.

З иньших материялів заміщених того року, кореспонденція Полетик тягнеть ся ще 1895 р., а заміщені в додатках дневник Маркевича і словник Ломиковского виїшли окремо, і про них буде мова.

В багатім відділі „Документів, відомостей і заміток“ подано значне число заміток і дрібних материялів етнографічних, літературних і історичних, меж ними чимало цікавого; визначимо дещо важнійше.

Д. Стороженко, поміщуючи акт фундаційний Вука Сербина, полковника переяславського (1675—1682), який ціле своє майно записує сьвятоиколаєвському монастиреви у Києві, подає деякі подробиці з життя сего цілком не визначного чоловіка.

Д. Н. С. подає витяги з Записок полтавського маршала С. М. Кочубея (1778—1835) і замітку. Сей визначний заступник задніпрянської аристократії був про него великим українофобом і свої погляди висловив в написаній для князя Н. Г. Репнина „Записці о прошлих і настоящих судьбах Малороссиі.“ Між иньшою висловляє він оригінальну гадку: причиною ліни малороснян, їх нужди і темноти — сьвященники, що запиваючись безустанно з мужиками, деруть їх неімовірно за все і так за вінчанє беруть по 100 рублів і більше.

Д. В. Мякотин подав два гетьманських універсали з XVIII в. в справі безпеки від голоду, а д. Ковалевський — зменьшеня панства.

Проф. І. Лучицький (Къ исторіи торгівли въ Малороссиі) подав просьбу купців полтавських до князя Потемкина, якої оригінал находить ся в московскім архиві. Просьба ся писана з поводу отвореня Херсонської торгової пристани. Сам факт мав велику вагу для торгівлі української, бо з отворенєм нової торгової дороги — визволилась торгівля українська від монополю північної Німеччини, власно Гданьска. — З другої однак сторони купці українські не мали доволі способів, щоб покористуватись тою дорогою, не було ні кораблів мореплавних, ні матрозів. Се й було причиною написаної полтавськими купцями просьби до кн. Потемкина, сей попер просьбу, але на жаль не знати, яка судьба постигла єї.

Д. П. (Къ исторіи обителей П. Величковскаго) подав цікавий документ про зносини Січи з Драгомирнянським монастирем.

Д. Лазаревський (Изъ отношеній Печерской Лавры къ Кіевской митрополіи въ XVIII в.) подав секретний лист кієвського митрополита Варлаама Ясінського до гетьмана Скоропадського, писаний 1728 р. 13 лютого. Він цікаве кидає сьвітло на тогдішні відносини Лаври до митрополії; — бачимо з него ривалізацію тих двох духових огнищ на Руси: архимандрит Лаври Копа старає ся в Москві Гамалієвський монастир висвободити з під інгеренції митрополита а піддати єго Лаврі.

Д. Миколайчик (Цѣны на сукна, матеріи, сафьянъ, жемчугъ и пр. въ городѣ Стародубѣ въ началѣ XVIII в.) подав виписку з актів магістрата стародубського, цікаву не лиш тим, що ми дізнаємо ся про ціну деяких товарів, але він і містить у собі деякі характерні назви.

Д. С. Ківицький подав цікаву замітку про танцюристих українців та українок, посланих за жаданєм імператриці Анни до Петербургу

для участі в „весіллі в Ледянім домі“, що гарно ілюструє культурне життя XVIII в.

Д. В. Щербина подав універсал Хмельницького (на жаль — в перекладі) в справі шляхетских маєтностей, а О. Левицький — протестацію на Павла Тетерю, з якої довідуємось, що перед Хмельничиною був він реєнтом городської канцелярії в Володимирі.

Д. Лазаревський подав цікаву змістом сторінку (справа йде про мотиви повстання Бруховецького) з літописи Грабянки, пропущену в друкованім виданні, а разом підносить непевність авторства его.

Нарешті годить ся занотувати тут некрольог І. Ролле (лютий).

Р. 3.¹⁾

Переходячи до огляду історично-літературної частини К. Старини, почну з розслідувань усної словесности; на першім місці покласти належить статті професора Н. О. Сумцова про думу за Олексія Поповича і про пісні і казки о живім мерці, але про них буде мова в відділі бібліографічнім. З пісень народних помічених і обговорених в Київ. Стар. згадаю про отсі: В. Н. Ястребов подав 8 колядок з елісаветградського і александрійського уїздів херсонської губернії, до того 3. щедрівки і одну пісню посівальну (лютий); А. Малинка 2 вірші колядників зі звїздою на Різдво Христове з міста Носівки ніжинського уїзда і одну легенду про Спасителя і св. Петра, записану в Мрині сього-ж уїзда (*ibid*): Св. Петро випросив у Спасителя, щоби жінки мали власть над чоловіками. Прийшла ніч — впросились они обидва до якогось газди. Прийшла жінка домів і тяжко побила двічі св. Петра. Побитий заявив св. Петро Спасителю, що оно таки розумнійше, як мужчини мають верх над жінками; легенда заправлена народним українським юмором (пор. збірник Ястребова). В додаток до збірки колядок Ястребова дає В. Штепенко дві колядки, дуже давнього здаєсь походження, як судити по персоналізовану і обожану природи (вересень). 9 колискових, 5 літочих, 36 весільних з ріжних місць херсонського краю подав В. Ястребов (март). В. Храчевич записав знова від лірника з міста Шепетовки заславського уїзда жартовливу народню пісню про женитьбу щогла з синицею, невірною пташкою, що вже в 2 тижні по весіллі кинула свого мужа (липень). Піснь про весіллі щогла з синицею має ціхи епосу звїриного і була відай широко розповсюжена по українсько-руських землях, скоро один варіант удалось і мені читати в збірці у одного міщанина яворівського в Галичині.

¹⁾ Сей огляд історичної частини Київської Старини був першою і на жаль — останньою участію одного з молодших співробітників „Записок“, Романа Заремби, слухача філософії IV року; перед кількома днями ми его поховали († 1 (13) черв.); був то пильний і здібний студент, солідний і честний характер; пером ему земля!

Пісні записані від лірника Евдокима Микитовича Мокровоза (всіх 12) подав А. Малинка (вересень). Є то самі пісні набожні, з вїткою останньої, що відносить ся до суспільного побуту наших селян (пісн „про панщину“). Варіянти сих пісень мож почути також у галицких лірників.

Кінчаючи отсим справу про народні пісні, поміщені в Київській Старині годить ся ще згадати про погляди новітші на генезу пісні „Грицю, Грицю до роботи!“ Она не є народним твором, а штучним та перейшла тільки в народ; — творцем єї Г. Квітка-Основяненко. Сю думку висказав в-перве Г. П. Данилевський (див. стат. В. Науменка в Київ. Стар. 1893, VIII, стор. 163). П. Вс. С. подає в потверженє зголаду п. Данилевського стих Гр. Квітки з автографу, але авторство Квітки бачить лише в другій части пісні (від слів: „Пішов Гриць, зажурился...“ якої нема ніде в збірниках народних пісень і в якій пробиваєсь гумор Основяненка (лютий).

Попри пісні народні знаходимо в Київ. Стар. балляди, казки і легенди. І так О. Кудринський поміщає (март) балляду, записану Жемчужниковим в селі Яблуновіі про бідного Кирика, що викопав скарб. Лакомий піп за порадою жінки, перебравшись за чортяку і налякавши сим підступом Кирика, відобрав у нього сей знайдений скарб. Та Кирик прокляв грабежника, щоби він до смерти носив сей убір, який на йому був тоді, як гроші у нього відбирав. Шкіра і роги приросли попови до тіла і ледви Кирикови удалось за просьбами попа, висвободити його в такої халепи, під умовою звороту забраного скарбу. Кудринський звіщає, що насміливі оповідава проті лихих „попів і дяків“ розширені по українських землях далеко і широко, тільки записано їх досє не багато; їх пізнанє принесло-б побіч етнографічного інтересу ще сю користь, що нам стала-би ясною неодна дійсна причина ширявля і живучости южно-руського (релігійного) сектарства.

А. Малинка подав казку про відьми, що нагадує дуже зміст Гоголевого „Вія“. Казка записана від одної старої в Черкасах (март). Сюди-ж належить переказ, записаний В. Ястребовим про те, як баба замирала (в Гладоссах елисаветграл. уїзда) і що она на тім світі бачила (груден), вкінци переказ про п'ярубка в овкулаку, записаний в М. Веркїєвці, ніжинського уїзда, що заворожений дівчиною скитав ся сім літ з вовками (червень). Часами буває й таке, що хтось до смерти остане вовкулакою. Про таку подію розповідаєсь в переказі, поданім п. Ів. Біньковским, а записанім в Нагорянах каменецького уїзда подільської губернії (грудень). Сев. Линденберг подав замови знахарок, записані в м. Шполі, на хороби зубів, укушенє змії і недуги очий. Є се

дивна мішанина понять і слів з письма сьвятого і буденньої мови (грудень).

На границі устної й книжної словесности, стоїть тема статті проф. Н. Θ. Сумцова про легенду „о благочестивомъ живописцѣ“ (жовтень). Навівши сучасні (записані Івановим в Етнограф. Обзор. 1892 і Драгомановим в Малор. предан. и рассказ.) і старші малоруські версії (в Галатовського „Небі новім“) про маляря, що на ньому чорт мстив ся за збев'ображуванє його особи на образах і поневірку тих-же образів, приводять схожі версії німецькі (Hagen, Gesammtabenteuer, III стор. 474—476) і французські (Шенелевичъ, Очеркъъ изъ истор. среднев. литер. 24—25) та судить, що легенда про маляря витворилась в монастирських кругах в глухі середні віки. В Україну принесла її відай схолястична література. Признати належить, що сей здогад пр. Сумцова має дуже багато імовірности за собою, більше ніж його здогади, висказані при обговорі думп про Алексія Поповича.

Споріднені з легендами апокрифічні „сказанія“ найшли собі знавця в особі дра Ів. Франка (Мирона). Він помістив в т. XLVII стор. 425—444 статтю: „Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній“, в якій по вступних замітках за праці дотеперішні про апокрифи знаходимо просторий спис апокрифів (всіх числом 68) в рукописного збірника о. Яремецкого, зладжено частю в буковиньскім монастири в Путні, частю в сусідних селах між р. 1743—1752. Текст пяти апокрифів подає автор статті.

З старинної писаної словесности згадаю далі про малоруські інтермедії в польській драмі: „Comunia duchowna ss. Borysa y Hleba na akt dana przez młodz Collegium Polockiego Societatis Jesu. Вже Тихонравов (Отчетъ о 19 присужденіи ст. 100) сказав про інтермедії польські, що в них переходять ся дорогоцінні матеріали до історії народнього побуту і ті, що интересують ся розборамь народньої культури, можуть лише бажати, щоби сї цікаві образи народньої минувшини зібрано і випечатано. П. М. Марковський лишень подає вище згадані інтермедії, найдені в польскім учебнику реторики кінця XVII в. Драму представляно 1693 р. В інтермедиях виступають: хлоп, гарбар, що говорять по руськи, два ученики, що говорять по польски і відносять ся до попередних з презирством і грубостю, 2 „драгуни“ (говорять по руськи), жид (говорить ломаною русчиною з примішкою слів польских), козак і диявол (говорять по польски). Язык інтермедій — білоруський, тільки без „дзеканя“, що в білоруськім диялекті появляєся вже в XVI в. і без „аканя“, якого сліди стрічають ся вже в XIV в. Часто и = ѣ — характеристична поява фонетична малорусчини; з сього приймати можна, що автором драми і інтермедій був який-то Українець,

що учив ся в колегії єзуїтів в Полоцку. На жаль інтермедія видрукована з переміною транскрипції і значним числом пропусків.

Про другий пам'ятник — промову Івана Мелешка — подає статтю проф. Н. Θ. Сумцов в кн. за май — Рѣчь Івана Мелешка, какъ литературный памятникъ (стор. 195 — 213). „Рѣчь Івана Мелешка, каштеляна смоленскаго, произнесенная имъ на варшавскомъ сеймѣ 1589 года въ присутствіи короля Сигизмунда III“, що погала мовби документ історичний в 2 том „Актовъ Юж. и Запад. Россіи“ (під №. 158) і що послужила М. Костомарову для характеристики південно-руської громади кінця XVI в. уважає проф. Сумцов чисто-літературним пам'ятником — політичним памфлетом і побутовою сатирою кінця XVI в. з видуманим іменем Мелешка, або історично-політичним апокріфом, приписаним смоленському каштеляну Мелешці. „Само імя Мелешко — каже проф. Сумцов — і нині часто стрічає ся в фамілійних іменах і уличних призвищах в знаменю пустомельства“. Привівши відтак в доказ свого здогаду аргументи історичні, літературні і язикові, порівнявши моменти піднесені в речі Мелешка з моментами, які знаходимо в піснях побутових XVI віку та в письмах Ів Вишеньського, проф. Сумцов гадає, що реч Мелешка по своему змісту і язику повинна зайняти місце в історії українсько-руської літератури XVI в.

Тепер переходжу до тих численних статей в Київ Старній, що містять в собі чимало вістей біографічних про наших письменників, причинків до нашої письменної найновішої літератури, нашого шкільництва і игуки друкарської на Руси.

Важним причинком до поясненя генези „Москаля Чарівника“ Ів. Котляревського, є поданий Ясгребовим новий варіант казки про невірну жену, записаний Янковским в с. Арнатівці коло Єлисаветгр. херсонської губернії. Дурний Іван, що при всій своїй глупоті увів мудрих людей хитро обманювати, стає раз на своїй вандрівці мимовольним сьвідком любовців газдині з попом під неприсутність єї чоловіка. Вертає чоловік з дороги — він ховаєсь в коморі в кадь; чоловік і дурний Іван поживились стравами призначеними для попа; місце їх сховку вказувала чудна „шкіра-ворожка“ — ся шкіра навела їх і на криівку попа в коморі; жінка мусить на приказ мужа ляти кипяток в кадь — він вискакує опарений а мужик січе його батогами (квітень). Подібну казку зі зміною осіб (замість попа: пан, економ і писар) і способу ворожбитства (замість „шкіри“ — крук-ворожбит) подає К. Боцяновский з Луки волинської житомирського уїзда (жовтень). — П. Вл. Перетц наводить в кн. за март казку грузинську, якої зміст однак має мало схожості з темою „Москаля Чарівника.“ Пригадуємо читачеві, що сю справу генези „Москаля-Чарівника“ викликала гадка проф. Дашкевича,

що добачає у Котляревського запозичене теми з французького жарту: „Le soldat magicien“, а рівночасно нотуємо думки проф. Грушевського, що хоч не збиває цілком здогаду пр. Дашкевича, то все таки видить головне жерело для Котляревського в „Простаку“ Гоголя (Гл. Записки наук. тов. ім. Шевч. т. IV ст. 188.)

Т. Шевченкови присвятила Київск. Стар. в р. 1894 майже цілу книжку за місяць лютий. Стрічаємо в ній статтю Н. Біляшевського: „Разказы крестьянъ с. Пекарей о. Т. Г. Шевченкѣ, де автор приводить розкази селян про доброту Тараса до простого народа (як він прим. за дрібні прислуги платив по карбованцеві селянам), — про його пошану до народньої нощі (в Прохорівці радив бабам поскидати чорні хустки і запаски а носити білі намітки та плахти) — Ш. записував собі на весіллях народні пісні та робив собі рисунки типів. — Народ глядять на Шевченка-чоловіка; Шевченко-поет і маляр-артист цілком не займає народа. І не дурно то писав Максимович до Ш-а (6/X 1859 р.): „А на правій стороні Дніпра ви стали лицем мітичним, о яким ходять вже басні і легенди, на рівні з переказами давних часів“. Шевченко по світогляду народньому був „великий лицар“ з надприродними ознаками, як у героїв в народних казках; він був навіть якимсь „характерником“ і мав силу перемінюватись: „оце він такий був лицем, зараз через час міста, він і перемінив ся.“ Ш-о „мудрицей був великий“, „був великий начальник“, „він в Каневі в казначействі брав грошей, скільки хотів.“ До молодости Ш-а навізують також чимало переказів; був незвичайно талановитий: „він пас гуси а панські діти учились в школі, а Тарас підійшов під вікно, да так і научив ся; дотепний був: він то мав поради селянинови, що рубав дерево над кручею, щоби привязав дерево до коня: „так він такі штуки скрізь перевозосив.“

Ш-о був борець за волю: їздив по світу і отбирив у панів „разні листи“; по його смерті „труна“, в якій він мав лежати, показала ся повною „різних списів-бумаг“, його ж самого не було. Селяни з Пекарів кажуть також, що в могилі закопано ножі. Народ вказує також різні місця, де ніби то Ш-о має бути похоронений.

З статті О. Левичького: „Археологическія экскурсиі Т. Гр. Шевченка въ 1845—1846 гг. довідуємось, що Ш-о був членом-сотрудником київської археографічної комісії, хоч дуже короткий час. Знаний на Україні не лише даровитим поетом, але й малярем (1844 р. появил ся перший випуск розпочатого ним видавництва: „Живописна Украина“, де були види храмів, кріпостей, курганів і інших замітних пам'яток старини) став Ш-о в листопаді 1845 р. трудитись в Полтавській губернії по порученню Д. Г. Бибікова над вислідженем місць курганів і їх якости, розвалин і урочищ, замітних по істо-

ричним подіям; збирав народні перекази, казки і легенди; допитувався за рукописними ділами, актами, літописями по історії України для з'ужиткованя і напечатаня їх в Київї. — В р. 1846 виправляють Ш-а в ріжні міста подільської і волницької губерній з таким самим порученєм як і в р. 1845. Спеціальне-ж поручене дістав він: поїхати в Почаївську Лавру і там змалювати: загальний зверхний вид Лаври, внутре храма і вид на около з тераси. Тільки Ш-о, звичайно поет, не міг довго оставати в невольно-казьонній службі: — він не зміг уживати свого талану „по указам“. За те, що виїхав ся без призову з Київа і не займав ся порученнями комісії, звільнено його дня 1 марта 1847 р. з обовязків члена сотрудника комісії і віднято йому побирану пенсію по 12 50 руб в місяць (инше об'яснене див. в студії Кониського в т. V Записок).

Про рисунки, виконані Ш-ом з порученя археогр. комісії, подає близькі вїсти Н. Шугуров. Чотири аквареллі представляють види почаївської Лаври: дві — зверхний вид, одна внутре церкви, одна — вид з тераси. Крім того є ще кілька ілюстрацій тушом.

В сїм самім томї опубліковано з письма Т. Ш-а: в першім з них просить він з Ореської кріпости (16/VII 1847) прислати йому види Київа, що він нарисовав. Про цілу колекцію рисунків Т. Ш-а згадує А. Русов. Колекція ся находить ся в Харкові і містить в собі 281 чисел окремих рисунків, шкіців і т. д. олівцем і тушом на різноцвітних паперах.

Вїсти про літературні праці Ш-а знаходимо в письмі Ш-а до І. Г. Бецького (що видав в Харкові 1843 р. „Молодіка“). Ш-о згадує в нїм про роботу свою над двома драмами: „Невіста“ (перерїбка з трагедїї „Никита Гайдай“) та „Сліная Красавиця“. Письмо має дату 8/XII 1841 р.

Н. І. Стороженко подає звістку про стих „Свячена вода“ панни А. І. Пьсол, що його Ш-о помістив в передмові (доси непечатаній) до II части „Кобзаря“, яка мала появитись 1847 р. В сїй передмові, загриваючи земляків до писаня на рідній мові, оповіщує, що стих „Св. вода“ „написаний панночкою, та ще й хорошою, тільки ще молодою та боязливою.“ Є тут також згадка про се, що кн. В. Н. Репніна незадовго до смерти своєї говорила, що стих „До сестри“ („Не питай ти моїх пісень“...) належить панні Пьсол, а не Ш-у.

В. Щербина помістив (липень, ст. 115—122) два довші стихотвори одного з перших, та мало визного поета українського, Є. П. Рудаковського: байку і казку віршом, найдені в паперах М. А. Максимовича. Байка: „Бондар на верх дзвіниці“ датована днем 12 червня 1841 р.; казка: „Жнива на гроші або Заворожений клад (скарб)“ — 26 червня 1841 р. В згаданім збірнику находить ся ще крім сих двох

7 інших творів, помічених в Київ. Стар. 1893 кн. 5—7. Стих: „Об Наталці-Полтавці мої думки“, датований 1825 р. доказує, що Рудиківського належить причислити до найраніших заступників українського письменства. — Його мова досить чиста з виїмкою деяких архаїзмів, вірш гладкий, сюжети займав а перекладене добре.

Два незвісні досі стихотвори іншого нашого поета К. Дмитрашка, автора „Жабомишодраківки“ подає М. Комаров. Поезії ті жартовливого змісту: „Юда на Великдень або Агликанці у чорта в гостях“ 1854 р. і „Щигол“ (червень).

З переписки між А. А. Краєвським, редактором „Отечественныхъ Записокъ“ а Квіткою маємо (май ст. 350 — 353) два письма Краєвського до першого українського повістяря. Дуже цікаві письма Квітки до Краєвського напечатано в двох останніх книжках Київ. Стар. за р. 1893. Краєвський в письмі своїм до Квітки, датованим дня 30 жовтня 1842 р. жалуєсь, що українські писателі пишуть лише на малоруським язичі для тих клас народа, що вправді говорять тим язиком, але творів українських писателів не розуміють. Чому-б Харківцям не писати по великоруськи для великоруської публіки! — Нас не здивують думки Краєвського про у.-русський язик і літературу, наколи возьмем на увагу голоси тодішних критиків і письменників російських (прим. Виссаріона Белиньского) про перших у.-русських писателів.

Кілька звісток з життя семейного Оп. В. Марковича, подає Чалий в кн. за червень. Є там мова про його відносини до жінки Марії („Марко Вовчок“), про його горюване і житє від сього часу, як жінка, кинувши мужа, виїхала до Парижа.

В кінці знаходимо в Київській Старині спомини про людей, що біля заслуг для нашого письменства мають заслуги за-для нашої суспільности: маю тут на думці Григорія Савича Сковороду і ученого Омеяна Огоновского. З нагоди ювілею столітнього Григ. Сав. Сковороди в Харкові 1894 р. помічено в кн. за грудень три промови, виголошені на торжестві. Проф. О. А. Зеленогорський величає Сковороду-філософа, що ловив птицю і истину, зве його філософом-оптимістом, що не попадав в розчарованє за даремними ловами істини, згадує за його науку про вічність Божого розуму, вічність свѣта, про його боротьбу з забобонами і атеїзмом. — Проф. А. С. Лебедев характеризує Сковороду-богослова, що був глибоко переконаний про се, „що диге всюди оживляючий всіх Дух Господень“; що признавав людському розумови широке право участи в справах віри, поясненя релігійних питань і св. письма. — Проф. Д. І. Багалій в річи своїй про науку, житє і значіне Сковороди розбирає філософичний свѣтогляд Сковороди в справах віри, моралі (його теорія щастя), вихованя (перша річ вислідити природні

склонности індивідуума і взяти їх за основу до умислого, фізичного і естетичного його образования), підносить його самосвідомість в справах і змаганнях житєвих, його самовиреченнє і перехоже житє. Зібравши в одво змаганя Сквороди побачимо, що головними складовими частями їх були: змаганє до морального відролженя одиниці; безперестаннє шуканє правди; ширенє принципу широкої релігійної толєранції, боротьба з забобонами; демократизм, що вививсь в його бажаню, дати просьвіту й нижшим класам суспільности; повна згода між словом а ділом.

Про значіне невіджалованого галицького ученого, профєсора руської мови і літератури у Львівськїм університетї і широго громадянина-патріота Омеляна Огоновского, згадав тепшим словом в некрольогу В. Н—ко (грудень). Подано було також коротенький некрольоґ В. Александрова (лютий).

Привівши всі ті статті, в яких находимо вісти про наших письменників та їх твори, остає менї ще згадати про статті, в яких находимо вісти про науку в наших школах.

В першій лїнії належить сюди дуже цікава замітка Ө. Кудринського про „Риторик у двадцятихъ годовъ въ Волинской семинаріи“ (грудень). Підручник реторики — се один великий збірник всіх енциклопедичних відомостей літературно-стилістичних, біо- і бібліографічних від Орфея аж до Ломоносова; один великий збірник пильних компіляцій з найріжнорідніших діл, зроблений без годячої розваги. Цікаву находимо там характеристику наших народних пісень. Автор реторики видить в геройських руських повістях „дивну мішанину правдивого і ложного, благородного і низького, сьмішного і карикатурного. Зложені они людьми необразованими. Плян майже всіх дуже невдачний: нема там ні звязи подій, ні страстей, ні характерів, склад сухий, оповіданя розтягнені і наповнені часто повтаряннями одного і того-же. Словом грубий смак і невіжа — отсе характеристика сих повістий“.

Одначе автор не відмовляє їм „деяких хороших порівнань, вдатних видумок і щасливих виражень“. Цікаво, що ся думка висказана саме тоді, як збиранє народних пісень в Росїї ставало чим раз живїйше і як студії етнографічні находили собі чим раз більше прозелитів. Певні вісти про се маємо в статті про університет кїївський в 30 роках, де студенти під проводом Максимовича вибирали собі часом теми до домашних робіт етнографічні, а відтак вістці до біографії О. О. Котляревського, славіста і профєсора кїївського університету (помер 29 вересня 1881 р.), в якїй находимо його школярську тему: „Древняя Малороссія въ ея пїсняхъ“ написану гарним стилем, тепло і досить уміло зложену (квітень). Подібну письменну школярську вправу М. В. Гоголя про поселеня Славян подає В. Науменко (сїчень).

Тут належать згадати також про замітку (серпень) д. Титова про інструкцію київській академії з р. 1763, видану в київських єпархіальних відомостях р. 1893.

До історії наших печатень в давнині є всього одна замітка Ів. Каманина: „Къ історіи Києво-печерскої лаврскої типографіи“ (май). Каманин, згадавши, що лаврські видання печатані в початках 17 в. стрятинськими і острожськими черенками, догадуєсь, що кн. Януш Острожський, ставши католиком, не міг стерпіти, щоби в його добрах печатались православні книжки, і певно тоді лаврська друкарня набула письмена острожські.

Київская Старина призначає що-року чимало місце етнографічним статтям. Наведу цікавіші з них, В. Щербина (серпень) в замітці: „Къ історіи малорусскихъ фамилійныхъ прозваній“ доповняє статтю Н. О. Сумцова: „Малорусскія фамилійныя прозванія“ (Києв. Стар. 1885, кн. 2) кількома увагами про фамилійні клички XVIII в., що своїм повстанем різнять ся від тих, про які писав Сумцов. Д. Щербина говорить про імена козаків і міщан-переселенців з лівого берега Дніпра на правий, переіменованих звичайно по місцям їх нового осідку або походження; про імена шляхтичів, що оселились на Україні під кінець XVIII в. і про імена вихрестів-жидів. Шляхтичі діставали нерідко від народа клички згідні по хибам фізичним або імена виведені від назви батьків (Ковтун, Безносченко; Марченко, Захаренко(в)). Жиди-вихрести приймали звичайно імена панські на — ський (характеристично!), як: Крижановські, Добровольські, Цибульські.

Д. А. Синицький (вересень) згадує про звичай похорону на саях в Балтських уїзді Подольскої губернії і уважає його дуже спорадичним. Я замічу, що сей звичай існує ще доси в Галичині декуди на долах і в горах бескидських.

В. М. подає одну картину сільського сватаня, в якій танці в домі весільним визначають ся війковими рухами, а пісні вже надто свободні. Взагалі однак є се гарна картина весільного свята з деякими церемоніями (грудень).

На останку огляду годить ся ще згадати про кілька статтей, що відносять ся до образів з малоруської історії і побуту. П. Н. Шугуров в статті: „Андріолли й Матейко, какъ авторы рисунковъ и картинъ изъ малорусскаго быта“ характеризує добре Андріоллого і Матейка. М. Ельвіро Андріоллі — Італіянець з матери Польки. В його ілюстраціях до „повісти української“ А. Мальчевського „Магуа“ з'ображене жите-буте давньої України, тільки-ж головне місце не відведено там властивій людности України і в ілюстраціях нема вірности в з'ображеню типів і побутових умов. Ян Альбейн

Матейко — маляр-патріот аж до тенденційности, старавсь зобразити минувність Поляків в найприпаднійших для них красках і тому вибирав лише найсвітліїші події з їх минувности. До історії України відносять ся отсі його образи: 1) *Hold Bohdana Chmielnickiego przed Janem Kazimierzem pod Zbarażem* — аквареля виконана 1859 р. 2) *Hetman Zaporoża Eustachy Daszkiewicz*, образ виставлений в Кракові 1874 р. 3) *Bohdan Chmielnicki*, рисунок з 1875 р. 4) *Wieszczba ukraińskiego lirnika*, картина, списана олійними красками 1875 р. 5) *Wernyhora, prorok ukraiński*, картина олійними красками, виставлена у Львові 1884 р. В його картинах нема вірности в зображеню українського побуту, бо на Україні він ніколи не був. Але-ж в його образах по українській історії не слідно ані антипатії ані посьміху в відношеню до Українців ним зображуваних: і Богд. Хмельницький і Дашкевич і Вернигора вийшли з під кисти героями, в них втілена красота, міць фізична і духовна (січень).

Н. Ш. в рефераті: „Картини изъ малорусскаго быта на кievскихъ выставкахъ“ (март) розказує про образи, по-найбільше пейзажі з малоруського побуту, що находились на виставах „Київського товариства артистичних вистав“, перетвореного в р. 1894 з давнішого Київського товариства заохоти до шук, основаного 15 листопада 1890 р., — та Товариства мандрівних вистав.

В. Горленко подав (жовтень) кілька вістей про Боровиковського славного маляря руського; його церковні роботи в с. Тишанці Остроґожського уїзда, звідки Боров. був родом, мають бути дуже красні.

Годить ся замітити, що й белетристика К. Ст. (сего року займає вопа чимало місця) дає нераз цікаві етнографічні і історично-побутові вскавівки — таке ширше оповіданє Познанського „Попок“ з побуту лонських українців, етнографічне оповіданє Ф. Кудринського — „Утоплення“; д. Добровольський подав історичне оповіданє з запорозького побуту (Ярема), а оповіданє Ракитина „Академическій комисер“ подає деякі цікаві згадки з життя київських шкіл середини сего віку.

Нарешті треба згадати про бібліографічний відділ К. Старини — він доволі значний обсягом (містить окрім часописів яких книжок з 80) і ріжнородний змістом, але на жаль має якийсь припадковий характер.

О. М.

(Далі буде).

Перед виходом цього тому „Записок“ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько-українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Уроджений р. 1841 в Гадячі, 1859 р. вступив він до історично-філологічного відділу Київського університету, а по скінченню габілітувавсь р. 1864 доцентом всесвітної історії тогож університету, де викладав до р. 1875. Від р. 1889 займав катедру всесвітної історії в вищій школі в Софії. Здорове вже від кількох років було підкопане тяжкою хворобою (аневризм аорти), від якої він і вмер 20 н. ст. червня в Софії. Передчасна смерть его задала болячу утрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє імя довговічною славою.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Тебенъковъ М. М. Происхождение Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа, ч. I. Древне Россы, Тифлисъ, 1894, стор. 196+2.

Книжка ся, скільки знаю, не звернула на себе уваги: незнане імя автора і глухий що до наукового розвою кут, де вийшла книжка (з якого її й добути не легко буває), були тому причиною. Та треба признати, що заслугує вона більшої уваги, і перша половина її — огляд і критика справи про початок Руси, хоч не визначають ся оригінальністю, можуть на початок доволі добре з сею справою познаємити.

Висловивши на початку жаль, що справа початку Руси тепер мало цікавить учених, автор, як кажу починає з огляду історії справи, ширше застановляєть ся над норманською теорією (яку хоче називати германською), подає її головні аргументи і відповіді на їх антинорманістів (ст. 20—44). головну увагу звернувши на аргументи історичні і дуже коротко перейшовши філологічні, хоч вони для тієї теорії дуже важні. З теорій антинорманських коротко застановляєть ся він над балтійсько-славянською і литовською і згадавши про різні етимологічні виводи руського імени (с. 44—66), застановляєть ся знову над виводами -- як він зве — скептиків, себ то групи учених, що скептично приймають літописну традицію (в історіографії імя скептиків прикладаєть ся звичайно, як термин, до гіперскептицизму школи Каченовського з 1-ої полов. сего віку). Тут подає він аргументи про існуванє руського імення на нашій території раніш літописної дати з короткою їх критичною оцінкою (зауважило тут, що автор встоєє за руські хеладні 773. р., а життя Георгія Амастридського і Стефана Сурожського помилкою поставив віком пізнійше); потім

переходить до аналізу початкового зводу літописного, робить се одначе побіжно; головна мета его — довести, що в справі початку Руси автор зводу міг дуже мало користати з публичних жерел писаних. Далі спившись на виводі руського імени від Роксолан у Іловайського, автор виступає взагалі супроти погляда, що імя Руси належало з початку одному народу, що передав его иньшим, підбивши їх під себе: на думку автора (с. 126 і далі), імя Руси з початку належало всім народам, які влічує літописець в своїм трактаті етнографичнім; в сю категорію не ввійс він одначе з народів русько-славянських — Хорватів Дулібів, Улучів, Тиверців, Кривичів, Радимичів і Вятичів, перших чотирох тому мабуть; на думку автора, що вони втратили звязок з иншою Русію (Дуліби?), три ж останніх — тому, що вони належали до иньших культів: Кривичи до литовского культа Криве (догадка давня, прийнята ще не що недавно Гедеоновим), Радимичи і Вятичи — Радегаста і Святовита. Відповідно тому і Русь мала значіше релігійне і соїть в звязку з русаліями, культом води — роси, що стояв в звязку хліборобским побутом; автор нагадує антитезу Руси і Християн в умові 911 р., згадку Гербертрейни про вивод слова Русь з корня арамейського Resissaia або Ressaia — кропити¹⁾.

Сї останні догадки автора, звичайно, особливої цїни мати не можуть. Але перша частина — огляд справи про начаток Руси для читача, що не має часу забратись сам до головніших праць сеї справи, як кажу, може дати користні відомости.

М. Грушевський.

Паматники древне-русской церковно-учительной литературы, вып. I, содержащий поучения Луки Жидяты, м. Иллариона, Θεодосія Вед. и Кирила Туровск. изд. журнала Странникъ, под ред. проф. А. И. Пономарева, Спб., 1894, стор. V + 198.

Зазначуючи недавно головні потреби українсько-русської археографії, між ними поставив я зібранне намяток давнього (до пол. XIV в.) нашого письменства — розкидані по десятках видань; часто видруковані в додатках до різних праць історичних або теологічних, часом — в часописах давніх, лише з превеликим клопотам в великих бібліотеках можуть вони до купи зібратись. А таке збиранне тим часом доконче потрібне при студійованню історії і історії літератури давньої Руси.

¹⁾ Мусимо, на жаль, завотувати охоту автора до нещасливих екскурсів в сфері фільольогії, напр. такий вивод слова браць — боронити ся — оточати себе бором (с. 121).

Зазначену потребу відчула редакція церковної часописи російської „Странник“ (виходить в Петербурзі), і наслідком сього була думка видавати „Памятники“: перша книжка їх тепер перед нами. Ба, помагає вона в сій потребі не багато.

Почати з того, що редакція не схотіла видавати всю давню літературу духовного й морального змісту (того-б властиве й треба, бо пам'ятки історичні й правні існують в більш приступних виданнях), а віділити з неї відділ церковної науки.

Однак границі сеї категорії зазначені дуже невизначено. „В нього ввійдуть як властиво давні руські церковні слова і казання наших найзнаменитших церковних пастирів та учителів (границею давнього періоду редакція кладе кінець XVII в.) та і церковно-паренетичні твори, однородні з ними що до форми, змісту і напрямку, хоч би анонімні, перекладені або такі, що не призначались просто для церковного ужитку (напр. багато церковно паренетичних статей і розправ в різних давніх руських збірниках), але запевно мали й мають більш менш важне значіння з погляду церковного, релігійної освіти і морального виховання“. Ба під цю характеристику підійде все наше давнє письменство ще й не тільки оригінальне, але й перекладане, бо ж оригінальне майже все може уважатись однородним що до змісту з перекладами византийськими й перенесеними до нас утворами південно словянськими. А як не друкувати всього — то зоставть ся цілковита довільність в виборі того, що має вийти в сей збірник і що не має. Переглядаючи зміст першого випуска, ми бачимо, що з писань Θεοδοσία і Кирила увійшли тільки казаня ex cathedra; не увійшли паренетичні послання Θεοδοσία, аскетична наука Кирила і т. и. Далі, писання, признані що до авторства за непевні, не заведені сюди (правда про одно сказано, що буде в одному з дальших випусків), так що з писань Θεοδοσία вийшло тільки п'ять слів до братії, а з слів Кирила вісім автентичних, до яких видавець додав два непевних (на п'ятидесятницю й про вчашанне до перк и), мотивуючи тим, що як вони писані й не Кирилом, та можуть бути прикладом відмінного від его слів напрямку в приповіді. Я думаю, що й взагалі б можна писання непевні, авторів яких не можна вислідити, видавати при певних утворах їх традиційних авторів (як то робить ся напр. з княсичними авторами), тільки тоді треба не обмежуватись на деяких, а всі такі писання замістити, зазначивши їх непевність.

Окрім неясного плану видання що до вибору писань, редакція, здаєть ся, не здала собі справи, якому читачу і яким вимогам має се видавництво відповідати. З одного боку ми бачимо змагання до задоволення наукових потреб — окрім порівняння попередних видань взяті в основу рукописні тексти, (так з Іларіоном, Θεοδοσιєм, Ки-

рилѣм) часом неужиті ще, так що збірник має дати поправнішу рецензію текста, але разом з тим видавництво оглядаєть ся й на иньшу аудиторію: в передмові сказано, що памятки видаватимуть ся або в оригіналі, „або в перекладі, як давня руська мова утруднює зрозумінне для сучасних читачів“. В сему збірнику видрукована в перекладі коротка версія слова про кривого й сліпого, але в нотатках, і на- даліше обіцяно виданне ширшої версії — може в оригіналі. Потреби тієї-ж аудиторії — „потреби школи і руської осьвіти взагалі“ мабуть мала редакція на увазі, коли постановила дати при кождому авторі вступну розправу. Але й тут не могла вона не оглянутись на иньший бік, і незадовольнившись популярними компіляціямц, заходилась коло самостійних розправ, взявши до того „деяких з відомих у нас знавців давньої руської церковної літератури“. Та зібрати серію наукових розправ — се справа не так легка, то-ж редакція тим утруднила свою роботу (з того мабуть вийшов випадковий вибір авторів для першого випуска, що й ідуть не в порядку хронологічнім), занадто побільшила обсяг видання (вступні розправи з нотатками займають трохи не половину книжки) і небагато побільшила наукову важність видання.

Перша розправа — про Луку Жидяту може бути типовим прикладом змагань — а на жаль такі статті трапляють ся не дуже рідко — сказати щось про те, про що властиве нічого або майже нічого не відомо; ідуть апріорні викладки, довільні припущення, на яких поверх за поверхом будують ся виводи і заключення; автор таким чином знає, що Лука був з роду значний новгородець, що Ефрем, номіналь-попередник его, був грек, і для того его Ярослав усунув з причин „політичних і просьвітних“, що Лука заходив ся коло ширення книжньої осьвіти — бо мав симпатію у Ярослава, що він проводив боротьбу з византийським впливом і т. и і т. и. Трохи подібне вражінє робить і розправа про особу Кирила, хоч далеко здержливіше написана — автор ілюструє пизійше проложне життє Кирила, забуваючи, що такі схематичні житія часто бували цілком безвідставні, як то й для руського письменства добре показували проф. Ключевський і Голубинський. Краще зробив автор розправи про Ларіона, зоставшись при коротких датах бібліографічних, та й про утвор его дав лише коротку безпретенсійну замітку. Ще коротше вийшов Феодосій. Про писання Кирила заміщена трохи ширша розмова, але мало дає нового. На жаль ніхто з авторів не зауважив осповійше двох питань, які насовують ся самі: одно — питанє автентичности, яке тут порушуєть ся але з чужого голоса, і потім писання без ширшого мотивовання відносять ся до категорії автентичних чи непевних. Друге — про джерела сіх писань і їх відносини до византийського письменства; справа ся, правда, трактуєть ся в нотатках до текстів

Кирила, але занадто коротко і загально; тим часом від знавців церковного письменства найскорше повинні ми ждати виясненя сього важного питання.

Нарешті не можемо проминути ще незвичайно високої ціни видавництва, призначеного для потреби школи й освіти — 2 руб. за книжечку малої вісімки, де тексти займають коло 100 стор. великого письма; тільки того, що предплатники „Странника“ набувають зго за половину.... Се не може не утруднити розповсюднене сего видання, що — як то видно, мусить містити більше число випусків.

Отже — на закінченне наших увах, признаємо користь сього видавництва в тім, що зробило воно приступнійшими декотрі тексти (Θеодосія й Кирида), подало нові рецензії, але воно не усовує зазначеної вгори потреби — наукового, можливо повного видання текстів давнього нашого оригінального письменства. І сю потребу треба-б як скорше погодити — сего вимагає і розвій науки і студії давнього письменства в школах висших.

М. Грушевський.

Никитській А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, Спб., 1894, стор. 48 (відбитка в Журнала Мініст. Освіти 1894, IV).

Ся розправа покійного варшавського професора, видрукована з его брульонів, може ввести в блуд своїм титулом: автор кладе границею „княжого і царського о періодів початок XVII в. і студіює переважно міри XVI—XVII в. північних країв — Московщини і колишніх новгородських земель. Бронюра складаєть ся з двох розвідок — перша про міри хліба, друга — про міри земельні московські. Хоч таким чином річ іде про міри чужі, розвідка може й для нашої метрології стати в пригоді, як про все, що виросло на ґрунті нашого давнього устрою і побуту часів князівських.

М. Г.

Онежскія былины, записання А. Θ. Гильфердингомъ дѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. 1 (Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ), Спб., 1894, XX+62+597.

Великоросійські былины Володимирового цикла являють ся галузію, хоч і змодификованою рішучо, давньої українсько-руської поезії народної, тому в певній мірі входять в сферу українсько-руської науки, хоч досі не висліджено в їх докладно, неважаючи на деякі поважні студії (Веселовського, Халанського, Дашкевича і ин.), те наше початкове зерно.

На жаль, значна частина збірок цих пам'яток давно стала раритетами бібліографічними, для ширшої громади неприступними. Таким раритетом давно вже встигла стати одна з найважніших збірок того рода — небіжчика Ол. Гильфердинга († 1872), видана в двох великих томах р. 1873, зібрана в Оленецькій губернії, в околицях Онежського озера, де ще так живо переховала ся та устна поетична традиція. Щасливою отже була думка петербурської академії дати нове видання сеї збірки. Видання доручене акад. Бестужеву-Рюмину; се перед нами тепер перший том его; цілість має уложитись в три томи; білини подано в порядку географічним, відповідно місцям, де їх записано. До I т. додано окрім короткої біографії Гильфердинга его розвідку про онежських сьнівців білини; до дальших томів мають прийти ще его дневник вандрівки, ноти мотивів, і новозладжений докладний покажчик імяний, реальний і філологічний.

М. Г.

Линниченко И. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., изслѣдованіе, Москва, 1894, стор. VI+240.

Шан. автор в ступнім слові сам каже, що его праця не становить собою нічого цілого, що не мав він заміру писати повної історії внутрішних відносин Галицкої Русі XIV—XV в., лише старав ся прослідити в історії кожного з трьох станів — шляхетського, крестянского і міщанського — процес переходу від старого руського устрою до нового, заснованого за польского правління, та зазначити сліди староруського права, які животіли ще тут в ті віки. Процес той переходу до нових порядків в Галицкій Русі важний тим ще, що в тій частині Русі два віки борше заведено нові порядки, ніж в останній частині України-Русі, — що прото вияснене того процесу в Червоній Русі причинить ся до виясненя такогож процесу в тій останній частині Русі.

Що до методу, якого ужив шан. автор, то він головно описуючий, а рідко порівняючий, що полягає на порівнюваню інститутів галицко-руських з аналогіями в устрою українських земель в. кн. Литовського і московських, боячись, як каже, потрійної роботи, — а шкода, бо власне той метод уживаєсь новітніми часами у всіх науках яко найбільше користний і придатний до позитивних вислідів.

Задачу свою переводить автор в трьох главах, присвячуючи трем станам, ним описуваним, кождому по одній главі. Кожда глава не має окремо значених відділів, лиш ш. автор одним віддихом і без

упину говорить в ній про все і вся. Найширшою, а разом найліпшою вийшла гл. II, про селян; глава про шляхту значно менша. Третя глава дуже коротенька і писана нашвидку, та й не подає она нічого майже нового.

Глава I-ша: Політика польських королев і судьба древне-русского боярства в Галицької Русі XIV и XV віку переважно зводить вже попереду всловлене автором, в его „Критичнім огляді новійшої літератури до історії Галицької Русі (Журналъ Менист. Нар. Просвѣщенія, 1891) і розвідці — Правні форми боярського володіння землею в півд.-зах. Русі (Юридическій Вѣстникъ 1892). Щоби вяснити ті зміни внутрішнього устрою галицько-русского князівства, які ввело опанованє князівства Польшою, розказує шан. автор в коротці долю Червоної Русі з XIV в. і переходить до устрою, запровадженого за польських часів; тут подає він коротку, але цікаву схему адміністративного устрою Русі, де зауважає такі характерні ознаки: змаганє до централізації, одночасне істнуванє деяких давних інституцій руских поруч з польськими і часті переміни в системі адміністрації; признаєсь одначе, що се централістичне змаганє уряду, якому ніби противились децентралістичні змаганя шляхетські, дуже невизначно і слабо виступають в наведеним автором матеріалі.

Саму схему д. Л. представляє більш менш так:

За Казніра на чолі управи Черв. Русі стоїть староста, „capitaneus terrae Russiae generalis“; по при него був староста тільки в Сяноку, в иньчих городах воеводи.

Так само було за Володислава Опольского, тільки що з часом замість воевод заводять ся каштеляни, в Перемишлю староста. За Людвига на ново устанавляють ся воеводи, у Львові каштелян, в Белзі староста. Від р. 1387 росте число старост та воевод по городах.

В перших початках панованя польского вимагав его інтерес сильної централізації, тому то старости, мабуть, мали власть адміністративну, судову і военну. Воеводи, здаєть ся, мали також значну власть, тому то Опольский заступав їх каштелянами, більше зависимими від старостів. Від Ягайла починаєть ся децентралізація, а з заведенєм польского права зменшуєсь значіне старости, бо значна часть судової компетенції переходить на суди земські і шляхетські збори (colloquii, wiesce). Також і власть воеводів упадає з побільшенєм числа старост, они стають підвластними тих послідних. Воеводи до XV в. були начальниками над старими рускими сотниками, заступивши давних тисящких.

Ані компетенція старост до воевод, ані відносини воевод і пізнійших гродських старост до генер. старости до тепер не вяснені добре. Здаєсь, що в початках польского панованя воеводи мали значіне

півнійших старостів городських, мали і самостійну судову власть (при чім генер. старости становили апеляційну інстанцію), але пізніше, як заведено староства на польській лад, втратили вони судову компетенцію; — противно-ж городів старости стреміли, аби увільнити ся від власти генер. старости, уважаючи себе за рівнорядних з ними королівських намісників.

До р. 1434, до запровадження цілковитого польського права, суд старостів був колегіальним: належали до него асессори з шляхти і урядники під проводом старости. Судились так справи права цивільного як і карного, а то після того права материяльного, котрому підлягав заповіаний, обжалований, т. є. русини після руского, вірмени після вірменського, поляки після польського. Асессорами бували в таких разях співплеменники обжалованого або завізаного. Тому то при польським старості в ті часи стрічаємо руских дяків і судіїв. Після р. 1435, з запровадженням польського устрою, суди розділено на земські і городські. В останнім провадить староста або в его заступстві воєвода і має приданого судію (*judex castri*); суд земський становив інституцію самостійну, независиму від старости, а складав ся з судії, підсудка і асессорів — землян. В другій інстанції рішав справи земского і городского суду суд вічевий — *colloquium generale* — загальний з'їзд шляхти (*wielkie poroczki*), що видавав також загальні постанови характеру законодавного, важні тільки в границях тогож земства. До городского суду належав суд (юрисдикція) над населенем, підлягаючим замкови, та в деяких випадках (*articuli castrenses*) над шляхтою і їх підданими. Всі иньші справи належали до земского суду, але все-ж таки з певним обмеженем в справах цивільних (н. пр. до 30 гривен, або не могли робити актів о *resignatio bonorum hereditiorum*).

Віча збирались чотири рази до року в кождім земстві, а складались з висших урядників (*dignitarii majores*) і шляхти земства, а до ухвали (*laudum, statutum*) вимагалась, мабуть, однудушність.

По введеню польського права відбувають ся майже що року загальні соймики рускої шляхти (*conventio generalis terrestris*) в часі, стало неозначенім по кілька день, найперше в Мостисках а опісля в Вишні (Судовій). В склад соймику входили архієпископ, черемиский і каменецкий єпископи, львів. староста і каштелян, каменец. каштелян і иньші *dignitarii et officiales ac terrigenae Leopolienses, terrarum Russiae et Podoliae terrigenae*.

Повні протоколи тих сеймиків не дійши до нас, тільки рішеня прав спірних цивільних, — тому й годі означити, які питання розбирано на сеймиках. З рішень справ спірних видно, що сеймики були апеляційними інстанціями для судів городських і земських, а властиво третьою інстанцією, бо другою інстанцією, видить ся, були сол-

loquia generalia поодиноких земель; хочай і то піднести годить ся, що відносини тих „colloquia“ до „conventio“ до тепер ще не розсліджені добре.

По тому переходить д. Л. до виясненя обовязків, що лежали на галицькій шляхті в перші часи польского владїня і підносить цікавий факт, що зауважив вже був др. Пекосинський — відміни що до сіх обовязків в Польщі і Галицькій Русі.

Тимчасом як в Польщі наданя шляхті виглядали як акт односторонній, що згадує тільки о правах, привілеях обдарованого, при наданях земских на Червоній Русі в тім часі, стрічаєм майже виключно акта обосторонні: не тільки вичисляють ся пільги та привілеї того, кому надано (наділеного), але й его обовязки. А перший обовязок — повинність воєнна з наданого ґрунту. Шляхтич, що посідав на Черв. Русі землю, обовязаний не тільки сам ставитись на перший поклик короля до походу, але поставити з свого ґрунту певне означене число узброєних людей.

Другою важною ріжницею надань на Черв. Русі — се обовязок присутности наділеного шляхтича в Русі. Мотивом до того обовязку мало бути змаганє короля заложити собі на Черв. Русі боеву силу, для охорони тої завойованої области від забабанок сусідів.

В наданях Володислава Оп. виступає для таких надань термин *jus feadale, vasalle*, тож д. Л. уважає се перенесенєм на руский ґрунт західного феодального устрою. Супроти такого погляду виступив проф. Грушевський в своїм начерку галицького устрою (Барское староство, гол. IV), доводячи, що сі обовязки могли зложитись самою практикою без такої рецепції, тільки західне назвище до них було приложене. Зате годі заперечити виводу д. Л., що отже не в інтересах короля, а шляхти галицької лежало цілковите зрівнанє устрою галицького з польским — таке зрівнанє й наступає за Ягайла — для шляхти *in jure polonicali*.

Главу закінчає автор увагами про долю рускої шляхти в Галичині; на думку его, як довго в XIV в. ішла уперта борба про о Русь між Польщю, Литвою і Уграми, як довго королям польским задежало на тім, щоб не дразнити коренного руского населеня, королі старають ся милостями і пільгами прихилити до себе городи і висші верстви, потверджають їм давні наділи земскі, навіть наділяють новими землями, поводять ся милостиво з володарями земских участків, юридично необезпеченими, а суди признають тим послідним право до родових і набутих участків, наколи они доказували свідощтвом „сусідів околничних“ давність свого посіданя (засидженє права власности); — але річ змінилась від часу, як 1430 р. Єдлинскою привілеїєю заведено польське право на

Руси, а р. 1434 зрівняно руску шляхту черв. Руси і Поділя в правах в польскою шляхтою.

При кінці XIV в. польска шляхта утворила вже окремішний замкнений стан, що володів певними правами та привілеґіями.

Цілковитий, родовий шляхтич польський, що посідав *plenum jus militare*, був особою привілеґованою, володів землею на праві абсолютної власности, *jure hereditario*, необовязаний до жадних повинностей, крім служби воєнної, та належав конечно до якогось гербу.

Деякі боярські рускі роди може дістали шляхецтво ще в XIV в., але загальна нобілітація руских бояр мусіла наступити при зрівнанню черв. рускої шляхти з польскою.

Рускі бояре не могли мати грамот на своє боярство, бо в давній Руси боярство не було станом, ані придворним чином (урядом), тільки верствою суспільности, що відрізняла ся своїм матеріяльним положенем. Тож цілковите зрівнане наступило 1434 р., видить ся, тільки що до більших, виднійших родів боярських через адоптацію польськими шляхетськими родами. Далеко більша часть боярських родів мала бути виключеною від шляхотства, однак — після польських прав — той, хто доказав своє родство з признаними шляхтичами, діставав также шляхецтво.

В сорокові літа XV в. часто подібують ся в судових книгах львівської землі процеси між польськими шляхтичами а давними рускими землянами (дрібними боярами), що не посідали жаданих грамот на свою посілість із за посідання участків (*sortes, dzielnicy*). Король Володислав Ягайлончик, потребуєчи помочи шляхти до воєнних виправ, щедро роздає землі, городи, замки на Черв. Руси польській шляхті — як каже Длугош — майже всі записав або заставив. Польска шляхта виганяла з них давних руских володарів, нераз наїздами, узброєним нападом. В більшости випадків удавалось тим давним руским посідачам удержатись при посіданю, доказуючи давність свого посідання (*ab avis et proavis z dziada i pradziada*) та неприналежність майна до короля а крім того часом добитись признання шляхецтва. Вигнані давні рускі властители утікали до Татар і з ними разом пустошили Русь.

Ті бояри, що зістались на своїх дрібних, участках перебували ріжну долю. Як довго не добились польского шляхецтва, не належали до жадного стану, званого польскому праву, себ то ані до шляхти, ані міщан ані кметів закріпощених. Тож попадають в економічну зависимість від старостів або і від сусідних шляхтичів. Сі останні змагають ся їх закріпощити, они же самі уважають себе свободними а навіть „*nobiles*“. Судові процеси із таких спорів кінчать ся ріжно. Одним боярам удаєсь виграти признане шляхецтва, инші попадають в кмети. Ще одна часть стає на службу до замків яко „слуги“, „служки“, яко сторожа, погоня до ви-

конання розказів державці або старости, до розвоження листів і розказів, пізнійше також зв. „путів“ (від слова „путь“) і т. и. Взагалі виконували они дуже різну службу: поліційну, адміністраційну, воєнну при замках, а за те діставали невеликий кусник землі.

Глава II. Судьба крестянського населенія Галицької Руси XIV і XV в. найбільша обсягом (с. 71—209), становить разом, як сказали ми, найціннішу частину праці д. Линниченка. По коротких увагах над становищем селян в давній Русі і в Польщі, автор наводить актові термини, під якими виступає селянство галицьке XIV—XV в. різних категорій:

Що до правного положення поділяють ся на вільних і невільних (*liberi, illiberi*). Невільні -- раби (*servi*), коланні (*kalanny, kalennik, caleny, calenik*), ординці і сотні — всі не мають права розпоряджання своєю особою. Вільні звичайно звують ся *homines, kmethones* і ділять ся на підставі повинностей на данників (*tributarii*) і службних (*servitores*), а ті послідні на конюхів, сокольничих, загородників, корчмарів. (*propinator*), бортників. Що до економічного положення ділять ся на *possessionati (osiadły, locati)* і *impossessionati (podsadek, subses)*, — перші-же після занятого обшару на *arealis, curialis, curista, dwornik, podworzyszczny*. Далі автор переходить різні категорії селянств на основі актового матеріяла, почавши з невільних.

В Гал. Русі довго після заведення польського права, що непризнавало невільництва, існувало ще невільництво (*servi, illiberi, kalanny*), — а повставало або через купно, або віддане в невільництво за недодержане з'обовязань, застав себе, жінки та дітей. Купно могло відбуватись лише поза границями Польщі, а віддане в невільництво за недодержане з'обовязань могло паступити лиш на час. З кількох наведених судових актів виходить, що торгвою невольників займались жида, вірмени, італіяни; — що католиків (християн) не можна було продати в неволю; — що невольник сплатою ціни купна-продажи міг викупитись; — що закон противив ся неволеню свобідного чоловіка. Наколи-ж не вважаючи на те все невільництво все ще існувало і по р. 1435, то причина в тому, що введе польске право належало тільки до тих, що підлягали *jurі Polonico*, а иньша людність судилась кожде на підставі свого права, руского, німецького, вірменського, татарського. Тому то невольники, закуплені за границею можна було відпродувати в границях Гал. Русі, та можна було самого себе, або жінку і діти віддавати в застав і продати в неволю „на підставі руского права“.

Коланні, коланники (значіне слова не ясне) — се також несовбідні, невольники, але не цілковиті. Они привязані до землі, не мають права виходу, але їх свідощтво в суді важне. Могли они; здасть ся, мати

майно, укладати деякі горожанські умови, і вести процеси через повномочників. В XV в., здасть ся, коланні доповнялись не тільки походженням від колянників, але і добровільним вступленням в категорію коланників, — що видить ся в декотрих випадках було для свободних завидним, бо колянники не платили податків, тільки відбували повинности. В Гал. Русі коланні стрічають ся лиш в землях королевських і церковних.

До числа невільних належить і кляса ординців, що знаходили ся в Львівській землі в Солонці, Журавці, Германові і ин., — а в Галицькій землі в Холоневі. До назви „ординців“ часто додавано „*homo regius, servus regalis*“ — що означало зависимість їх від короля та приналежність до него. Ординці були привязані до місця, але володіють майном, стають в суді за свідків, мають самоуправу, підвладні старості. На основі привілеїї з р. 1501, надавої для Солонки і Журавки, людність тих сел мала на потреби короля давати підводи, а зато мала право вольного торгу в тих городах, і володіла землею без оплати данин. Таке положенє ординців (взагалі зовсім зхоже з литовськими „путними боярами“) радше можна уважати за упрівіліговане ніж невольничозависиме, особливо, що королі завсе обстають за ними проти самоволі урядників та старостів. Ординці вибирали собі тіуна (тивуна), котрого потвержає король. Що до походження ординців і їх назви, то ш. автор прихильєть ся до погляду історика Соловєва, що були то рускі невільники, викуплені від орди і поселені на княжих землях. По думці шан. автора службу путну, ординську могли приймати на себе люди з різних верств сусільних, бояр, міщан і селян, а сповняли її не тільки ординці родом, але і иньше населєнє, наколи єго правительство перевело в ту службу н. пр. з служби тяглої.

По нашій неміродайній думці, наколи нема в актах ніде сліду, щоб „ординцями“ були невільники, відбиті або викуплені у Татар, або щоб то були Татари, полонені і поселені на рускій землі, — належало б прийняти, що назва „ординці“ надана випадково тим людям, що мали обовязок, відбувати якусь службу що до орди, чи то їздити з послами або гонцями, чи то пильнувати напад татар на шляхах (так то думав про литовських ординських слуг В. Антонович).

Дальше клясою людей невільних, на думку автора, мали бути люди сотні. Тільки книги судові Саноцької землі заховали слід про „сотню“ та „сотних“ в селах руских, що належали до Саноцького замку. „Сотний“ дістає від старости службу т. є. поле і інвентар, а зато привязуєть віч до землі, або радше до служби, підіймаючись до певної служби вічно, — може однак за себе поставити иньшого чоловіка спосібного. По смерті сотного поле і інвентар вертає до старости, що

може їх надати наслідникам. Сотними можуть бути так селяне як і міщане. Сотня становить громаду, під проводом десятника, а відповідає круговою (солідарною) порукою за кожного свого члена, за его втечу. В звязку з сим висловляє автор гадку, що давня руска організація сотень і тисяч не була земскою, докняжною і всенародною, а штучною, воєнно-фінансовою організацією підзамкового населення княжого періоду; тисячні же були урядниками княжими, що з часом набули значіне земского урядника.

Переходячи до людности вільної, зазначає автор, що вона в XIV і XV в. жила на ріжних правах, а головна маса на рускім праві; з початком польского панованя приходять і иньші права. В половині XV в. майже половина сел Гал. Руси постровна була на німецькім праві. В таких селах судівництво належить вже не до держави а до пана, є домініяльне. Далі з'являють осади на праві волоскім.

До кінця XV віку вільний вихід селян був допущений, бо шляхта, недавно поселивши ся, мала в тім інтерес, щоб стягнути як найбільше поселенців до себе, тільки залежав той вихід від дѳовнення певних умов; вже з другій половині XV в. подибуєть ся в актах судових цілу масу спорів а то в Галицькій землі, і від 1507 королі на просьбу шляхти заводять в Черв. Руси польське право, заборонюче свобідний вихід селян. Але й давнійше вихід свобідного селянского населеня (окрім невольників, кабальних, колянних, ординців і данників) був можливий лиш в те саме право, н. пр. з руского в руске, — а се, видить ся, тому, щоби більші користи другого права не забили більше поселенців, хотяй вже сама „воля“ т. є. новопоселенців на певне число літ від обовязків всяких могла вабити поселенців. Хто визивав селянина до себе, мав то обявити пану або при чужій шляхті або при двох свідках та при визванім селянині та заплатити му за привіл на вихід платню, відповідну до економічних відносин селянина, окрім відробленя всіх обовязків.

Хто сидів на рускім праві, міг виходити лиш на Різдо в день, а плата за вихід („поклон“) виносила за селянина з цілого дворища 1 гривну, а з пів дворища пів гривни. З кожного села на рускім праві могли виходити лиш ті, що перевисшали десятки селян н. пр. при десяти селянах не міг вийти жаден, а при 12-ти могли вийти 2. Шо думці автора — суть се обломки давнійшого устрою части рускої людности на согні, — бо друга значнійша часть жила громадско-родовими дворищами, які, здаєть ся, теж лучились громадскою звязею і спільно відбували повинности. Вихід, *reclinatio*, називаєть ся також „отказ“, а хто визиває — „отказчик“.

Подібні формальности були потрібні і при виході з волоского права; лиш що плата, виносила, здаєть ся, 12 грошей, та не вимагалось означеного речинця до виходу.

Услівя виходу з німецького права значно відрізнялись від тамтих, — були докладнійші, бо кождей селянин на сїм праві відповідав лиш за себе; завівши передше з солтисом окремі умови, міг він вийти в кождім часі, але мусів або продати своє поле або осадити на нему спосібного чоловіка, *locare suum agrum*.

Окрім права виходу червоноруский селянин XIV і XV в. мав право судової оборони в загальних судах (горожанских і карних), право власности до рухомого і нерухомого маєтку, та певну самоуправу. Але в загальнім суді селяне являють ся лиш в справах з шляхтичем, міщанином і селянином другого пана, як не підняв ся вдоволюти позівника на своїм доміняльнім суді.

Першою інстанцією судовою був суд заступника громади а то в селах на рус. праві — атамана і тіуна, в селах на волоскім праві — крайника і князя, в німецьких — солтиса. Там суд той був громадским, судом „*homines obsi*“ „*obzey*“, при солтисах же — лавників (*scabini jurati*). Другою інстанцією був суд самого пана дідича, був він також не одноличний, але складав ся з *judices, homines obszy*, правдоподібно на взір земского суду з судії, підсудка і писаря, а судилось на підставі норм права запізваного. Третою інстанцією були загальні суди, *judicium theutonicum, castrens, generale*.

Селяне Черв. Руси мали також в певних розмірах самоуправу, а то громади на рускім і волоскім праві заховували її з давна, а громади на німецькім праві набували уставними грамотами; та висліджене обсягу єї досить трудне. Обсяг залежав від того, на якім праві жила громада. Та з актив не все можна о тім довідатись, а то, що з виданих а почасти із невиданих судових книг в тім напрямі можна було зібрати, є дуже мало, так що не можна собі виробити сулу про діяльність старорус. селянської громади, навіть про судову компетенцію (про суд вічевий або копний).

Від початку володіння польского в Черв. Руск німецьке і волоске право дуже розповсюднює ся, бо шляхта охоче переводить людність своїх маєтностей з права руского на пригіднійше волоске, а особливо німецьке. В XV в. сліди права руского в актах Саноцької землі вже ледво стрічають ся; в актах Львівської стрічають ся тіуни, а Галицької атамани значно частійше. Польске право відносилося з давна дуже неприхильно до селянских громад, а зріст доміняльної власти теж прикорочував одну з важнійших фракцій селянської громади — а то судову.

Німецька громада суцшно відріжнялась від славянських громад вже що до способу володіння землею членами громади і з погляду участі кожного члена громади в громадських справах. Солтис німецької громади устроював громаду, він нею розпоряджував, він відповідав перед паном (як сам не був паном), та мав владу поліційну, адміністративну і судову. Вибрані присяжні суду німецького цілком різнять ся від суду вічового, а право німецьке, на основі якого судили, зовсім чуже було для населення, при звичаєного до свого звичаєного права.

Руска сільська громада XV в. стратила вже багато своїх характерних особливостей, она має характер переживання припадково захованих слідів давного порядку, загал яких складаєть ся на слабкий образ діяльності давньої рускої громади.

І так з 2 - 3 актів, досить незрозумілих, ш. автор виводить, що в Гал. Руси мусіли (особливо в королевських і церковних маєностях) істнувати з вязки громад, „копи“, подібно як в литовській Руси. Ш. автор хоче добачити те істпованє союзів громадських в частім появленю старців, виключно в спорах о границі земські, і людий обчих, сусідів. Перші звуть ся в актах лат. *starcze, seniores, antiqui homines, sevio proveci*, в рус. часом „свідомі старці“, а другі „*obczci, ignoti, vicini, alieni, homines extranei*“.

В спорах про границі земельні кожда сторона покликаєть ся на кілька старців з окольних сел, а ш. автор добачає в тім відгомон давного часу, коли тоті окольні села могли становити одну цілість.

Так само виразови „обчий“ підсуває автор значіне „общий“. Коли до певних справ вимагалось свідоцтва „обчих“ людий, то після автора мали то бути люди, що давнійше належала до одної цілости, були, „обчі“; вираз „обчий“ мав би слідом за унадком вязку громадского стратити своє первістне значіне, і вже перемінити ся на синонім до „чужий“.

Нам видаєть ся однак, що ті жерела, на котрі покликуєть ся ш. автор, на дають певної підстави до так смілих виводів про істпованє в XV в. в Гал. Руси громадянських союзів, хоч би в розкладі.

Самі громади сільські потерпіли вже багато в своїх старинних правах, каже дальше автор. На основі актів з XV в. він так реставрує права громади в княжім періоді: сільська громада мала значну самоуправу, сама вибирала свою старшину, атамана (від турецького слова *атаман*, у татар начальник пастухів) тіуна, здаєть ся, і свьященика, відповідала солідарною (круговою) порукою за своїх членів, ділила землю і розкладала податки між своїх громадян, судила своїх громадян, заступала в спорах з третими особами.

З тих обширних прав позістало в Гал. Руси в XV в. вже мало що: з актів видно, що вибирала громада собі тіунів, що громаді призна-

валося право віддалити попа, що громада розділювала повинности між громадян відповідно до великості оброблюваного участка; про компетенції судові громади мало є жерел, однак по мимо доміняльної власти, суди громадські не тратять діяльности своєї.

Переходячи до опису внутрішнього устрою волоських сел або радше сел на волоськім праві, автор зазначає, що такі села були заселені не виключно виходцями з Венгрії і Трансильванії, але также місцевим населенем, притягненим різними вигодами того права і по можливости виясняє їх устрій.

Кілька і кільканайцять сел в якійсь околиці становили „країну“, а на чолі її стояв „крайник“. На чолі громади стоїть князь. В чім полягала звязь сіл одної країни, годі знати. З люстрації XVI в. виходить, що всі села одної країни збирались рік-річно 2 рази на збори (віча), де відбувались також суди при участі підстарости (всєводи або каштеляна) і надворного судії або підсудка. В склад суду входять окрім того крайник, князі волоських сіл, попи і представителі громад. Засідання суду називають ся „termini Valachorum“, а рішались на них так справи карні як і цивільні на основі обичаїв волоського права (кара, пеня, побиралась скотом, вівцями). При описі складу того суду шан. автор троха не ясний. Раз каже, що на вічах відбував ся суд в присутности офіціальних урядників, висше наведених, другий раз каже, що „такі засідання відбувались лиш при участі князя і других заступників громад“ яко надзвичайні судові сесії, що відрізнялись від віч. З замітки автора, ще на таких вічах мабуть рішались справи загальні для всеї країни, розбирались взаїмні претенсії різних громад жалоби на князів и т. и. виходилоби, що склад суду вічевого був зовсім иньший, ніж звичайного суду, та що до компетенції обох тих судів належали зовсім иньші справи, та що суди з князів і заступників громад не були „екстраординарні“. Однак ш. автор близше не розяснює нам тої різної компетенції так окремих судів.

Що до компетенції самих волоських громад, то громада заступає ся за своїх членів круговою (солідарною) порукою, свідчить про добру їх моральність, відповідає загалом за різні претенсії, рішає спори граничні. Громада має громадску землю, і нею розпоряжає. Повинности і роботи відбуває загалом. Проступки, сповнені в границях громади, доходить громада. Наколи викритий або посуджений виновник очистить ся перед громадою, она заступає ся за ним перед властїю і присягає за его невинність, в противнім разі князь арештує виновника і віддає в градський суд, до якого належало остаточне рішене карної справи.

Поля розділені були на різні участки помежи селян, і кожний платив відповідну своему участкови плату, а крім того громада платила за-

галою за пусті дворища, за поля перозділені, за окуп від роботи — і то спершу натураліями — сирами, рибою, вівцями, дичиною, опісля грішми (в люстраціях 16 в. всі данини переведені на гроші). Розумієсь, що розклад тих плат довершувала громада.

Про становиско і власть крайників мало що відомо для браку жерел. З люстрацій XVI в. можна лиш те знати, що крайником назначає староста котрогось князя, що єму підлягають князі, що крайники засідають в суді, виконують постанови суду, беруть уділ в розграничуваню сіл їх країни, а за те беруть по справі з кожного, що має, вівці. Однак яка власть крайників над населенем, над князями, чи могли усувати князів, годі знати, і борше ні, бо у всіх привілеях на волоске князівство князі відповідають лиш перед паном або старостою.

Що до власти, роли і дотації князів в волос. звісні жерела дають нам далеко більше відомостей. Роля волоского князя подібна до німецького солтиса так, що часто князь волоского села зветь ся солтисом. Привілегія на князівство, па заложеноє села на волос. праві, надавались так селянам як і шляхті. В XVI в. солтиства і князівства находять ся по більшій части в руках шляхти. Дотація князя складаєть ся так з земельного наділу як і з доходів від селян. Звичайно дістає князь 2—6 дворища або ланів вільних від чиншу та право обробляти ще дворище за оплатою чиншу, дальше мати млини, фолюші, корчми, стави, пасовиська. На своїй землі може князь осадити загородників (чиншівників) та ремісників. Третя часть всіх селянских чиншів і судових податків, колядки і панщини 2—6 день річно становили головну часть князівских доходів.

Князь поперед всего обовязаний до військової служби. В громаді має адміністративно-поліційну власть. Князівства роздавали володарі (пани, часом старости) або за дармо, за певні услуги, або з заміром, щоб пустки приносили дохід, або просто продавали, і то звичайно на власність дідичну. Князі могли потім у королів добувати затвердження при вілегій. А власність та обіймала не всю землю князівства, а лиш право побору чиншів і иньших доходів, дальше землю, виключно для князя призначену.

Головна ріжниця між солтисом німецьким а князем волоским в тім, що солтис підлягає виключно тільки своему панови, а князь крайникови та вічу своєї країни, — а крім того компетенція волоскої громади значно більша від німецьких громад: до суду громадского волоского належить вся громада, а суд німецький складаєсь з солтиса та вибраних лавників.

Характерною властивостию волоских сіл є уплата повинностей худобою, єї продуктами і дичиною, бо головна робота волоских сіл — годівля худоби. В XVI в., як бачимо з люстрацій, повинности ті перемінені вже на гроші, хоч назва ще осталась (за pstraga, за sarne і т. д.)

Так н. пр. в Самбірськiм староствi пересiчно з одного дворища загальна данина виносила 2 зл. 21 гр., а саме „подимне“ виносило 2 гр. Про села нiмецького права каже автор дуже коротко, здаючись на попереднi розправи, особливож розправу проф. Владимирського-Буданова.

Переходячи до важного питання про права селян на володiне землю, зазначає автор, що багато фактiв промавляє за тим, що селяне XV i XVI в. уважали свої участки за власнi i свобiдно ними розпоряжались, але *de jure* не були нiчим забезпеченi, їх право власности було властиво спадщинним ужиткованєм, подiбно як солтиство; але те бувало за-звичай убезпечене правним актом, та з часом шляхта або викуплювала солтиство або впрост вiдбирала особливо вiд нешляхтичiв. Тим лекше приходило шляхтi вiдбирати вiд селян їх участки, необезпеченi правним актом. Найбiльше розповсюдженою формою посiдання землi були в Черв. Руси дворища або двориска (*curia, agra, domus*) т. є. господарска одиниця з полями орними, сiножатями, лугами, лiсами i иньшими вигодами.

Що до повинностей селян на правi рускiм, та волоскiм, з XIV—V в. вiдомості дуже бiдні; бiльше їх є про повинности селян на нiмец. правi, i можна бiльше менше прийняти їх за мiру повинностей на других правах, бо повинности i на других правах поселених мусiли зближатись до повинностей селян на нiмец. правi, наколи дiдичі хотiли удержати населене в своїм селi.

Повинности селян на нiмец. правi складались з таких частей: 1) з грошового чиншу для дiдича бiльше менше вiд 8 грошей до гривни з лану*), 2) з церковної десятини вiд 1 до 6 гр. i 1 *ferto*, 3) з натуральних повинностей вiд 1 до 3 мiр хлiба, часом 2 курки 12 яець, 4) з паньщини, що подибуєть ся аж в XV в., коли то вихiд селян вже обмежено, та шляхта, осiдаючи, сама взялась до управи рiлi i потребувала робучої сили, а то по найбiльшій частинi по 14 день рiчно з лану, — 5) з повинностей для держави i суспiльности — себто подимщини по 2 гр. з лану, военщини, обовязку поправляти замок, мости i т. д. Повинности тi зросли в XV в. а ще бiльше, в XVI в. а особливо паньщина через те, що господарка фольварчна шляхти зросла. Ш. автор обчисляє на грошi всi тi повинности i доходить до того цікавого дослiду, що вся сума повинностей з лану виносила в XV в. i; 1 гривна чиншу + 2 гривни за 4 мiри хлiба + 6 грошей за десятину +

*) Лан бував не однакий. Лан малий, зв. фляндський, хелмінський або шродський = 30 старим польським моргам; лан бiльший, франконський або нiмецький = 43 $\frac{1}{3}$ моргамі, меншi лани були подiлами великих франконських, i так бiльший кметiй обiймав 21 $\frac{1}{2}$ моргiв, а малий кметiй 12 моргiв.

1 гріш за кури + 2 гріші подимного + 1 гріш за яйця + $3\frac{1}{2}$ гривен за паньщину — всего 7 польских гривен або рахуючи міру хліба за $\frac{1}{2}$ гривни = 14 мір хліба т. є. одна третя часть озимого урожаю. Розмір той в порівнянню до повинностей в XVI в. ще дуже уміркований. Які були повинности поселян на рус. праві годі знати, бо не дійшли документи ерекційні, а потому, що видить ся, на рускім праві осель нових вже в XV в. не закладаю. Повинности мусіли бути більші ніж у поселенців на німецкім праві, і тут вся громада загалом обкладалась тими повинностями, по більшій части натуральними. Більше звісні повинности селян на волоскім праві. Они, займаючись ховом товару, сповнювали свої повинности товаром, худобою і єї продуктами, але взагалі розмір тих повинностей в XV в. був ще дуже невеликий, а паньщини, видить ся, не відбувало ся.

Глава III-Міщанство в Галицкій Русі XIV і XV в. найбільшійша що до нових відомостей і дослідів, і автор сам каже, що галицкі міста ждуть ще свого історика, хоч признає, що в богатого матеріялу архівального в послідних часах багато вже видано.

По коротких увагах про городскій устрій в давній Русі, автор застанає ся над впливом німецкого права, що запанувало за часи польскі. Наслідком его було відріженне городів від „землі“, а з ними разом вдирались в давну демократичну руску громаду — виключність та аристократизм. Згодом різко відділились дві класи: повноправних міщан і неповноправних мешканців (передміщан); і між першими знов замітні два розряди: патріціїв (богате купецтво) і плебеїв, хоч правової різниці між ними нема. Нарешті до сего прилучалось виключність національна.

Надаючи городу німецке право, королі не зносили ріжних громад (руских, вірменских, жидівских) лиш з поліційного і адміністративного погляду були они підвладні городскій управі. Що дотичить судової компетенції, то в справах між громадянами ріжних громад судили мішані суди. Декотрі історики Львова (Лозінский) утримують, що Русини в городах становили лиш віроісповідну громаду а не правну, з правильною організацією. На те зазнає автор, що для Русинів стала осілість в городі і доступ до повних горожанских прав були обмежені, що Русини яко неповноправні сиділи по передмістях, де, як довго не сягала юрисдикция міського магістрату, повинні були мати свою організацію, юрисдикцию і право. Але судові акта виказують, що людність передмість підлягала в адмініс. і судовім взгляді замковому урядови. На чолі заряду передмість стояв, видить ся, воевода, під ним сотскі. Людність передмість жила на рус. праві і судилась в замку на основі тогож права.

Замітка та автора троха неясна. Нам видить ся, що висказ, ніби Русини сидіти могли лиш на передмістях — не доказана та не конче правдива і найменше що до Львова, бож всім відомо, що іменно у Львові Русини, Вірмени мали свої улиці серед міста, на що до нині вказує назва улиць.

Але і сам автор, покликаючись на документи і акта судові, в кінцевім уступі згадує кілька разів, що Вірмени були поселені частию за мурами города а частию в городі самім. А Вірмени так само, як Русини, яко іновірці, не мали повних прав.

Кінцевий уступ (стр. 219—238) описує права Вірмен і жидів а головно в городі Львові. Короткий змісл того опису такий, що так Вірмени як і жида мали свою громадску окрему управу, свої суди, свое право. Магістрат Львова з одного боку а старости з другого посягали від часу до часу з ріжним успіхом на ті права, але все-ж Вірмени аж до р. 1784 судились на основі свого права. Жида, вистаравшись ще у короля Казимира о значні привілегія, уміли пізнійше при помочи магнатів обходити королівські рішеня, що обмежували їх надужитя.

На сему кінчимо огляд змісту цікавої розправи д. Линиченка. Головна его заслуга в тому, що він використав велику суму друкованого актового материялу в Акта grodzkie і ziemskie, доповнивши его деякими і невиданими жерелами і на підставі его дав першу картину суспільного устрою Галичини в перші віки польского панованя. Які-б не були при тому помилки і недостачи, се вістаєть ся важного заслугою автора.

A. D.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммисіей для разбора древнихъ актовъ, часть восьмая, т. I: Матеріалы для исторіи мѣстнаго управленія въ связи съ исторіей сословной организаціи, Акты Барскаго староства XV—XVII в. К. 1893, ст. II+126+372+1 табл.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в. К., 1894, ст. 274+495+1 карта.

В IV томі „Записок“ була вже замітка про 1-й том восьмої частини „Архива“, й меж иньшим привитано там було перехід київської Археографічної Комісії до видання юридичних актів, яке розпочато двома томами актів з історії місцевої адміністрації та організації станів по провобічній Україні. Хоча як і у виданих ранійш виданнях Комісії багато документів і навіть цілі відділи мали лише якийсь звязок з означеними тут справами, так в видані тепер томи заведено не тільки документи, що з'ясовують спеціяльно історію уряду й організації станів, але

її інші, що належать до інших сторін життя південно-східної частини колишнього Подільського воеводства, яку частину головним чином обіймала територія Барського староства; особливо багата тут колекція актів що до колонізації сего краю та земельної власности. Такі документи, хоч просто її не відповідають зазначеному в титулі книжки замірові, тут її геть то на місці, бо подають матеріал до обмалювання з усіх боків краю за відому епоху її таким чином докладно з'ясовують ті інституції та відносини верств, які виникали в краю; — тільки так і можна докладно простудійовати відомі загальні питання, фіксуруючи їх у одній якійсь місцевості, а не малюючи їх повішеними десь під небесами. Вибрана-ж для студії місцевість — Барське староство — має великий інтерес через характер своєї історії та її населників, то ще її тим, що до сего часу було видано мало документів, які належать до сего краю. Видані тепер акти містять у собі силу нового матеріалу, що належить не тільки до Барщини, але її до західного Поділя-Камецького староства.

У першому томі видано 181 документів XV—XVI вв. Більшість поданих тут документів XV в. належать до першої половини віку: се переважно грамоти королів Ягайла та Владислава III тубилицям та Полякам на подольські землі, вже ранішні заселені. З другої половини XV в. таких грамот видано тільки три: відомо, що у сей час південно-руські землі дуже спустіли від татарських наїздів та певної байдужости Польщі що до сих земель, от через що її роздача земель на Поділю стає рідшою. Серед виданих документів другої половини XV в. трапляють ся такі, що дотикають ся взагалі Поділя її виясняють деякі непевности, що існували до сего часу у історичній літературі, як от нпр. акт про викуп р. 1464 Каменця від Михайла Бучацького, грамота про маєтности Камецької католицької катедрі 1498 р. З початком XVI в. починаєть ся енергична колонізаційна діяльність що до південно-західного Поділя, її у сей збір заведено багато грамот — надань королів Олександра та Сигизмунда I на різні села. Особливо багата колекція актів починаєть ся з 1537 р., коли королева Бона розпочала на Поділю свою колонізаторську та організаторську діяльність. Тут ми зустрічаємо: привилеї осадникам Бара, що поділяв ся тоді на три юридично відріженні громади — Польський, Руський та Горній Бар, надання магдебурського права як Барови, так її іншим містечкам Барського староства, роздача великому числу місцевої шляхти різних пустинь задля залюднення їх, промін земель в інтересах королевщин, урегулюванне відносин староств до різних осадників Барського староства и т. и. У другій половині XVI в. бачимо вже з актів усе більший та більший натопк у Барщину чужоземців, яким з кінцем сего віку польський уряд охоче роздає грамоти на відібране земель від давних тубилиців-господарів, яко без-

правних. У тому-ж першому томі поміщено дві ілюстрації Барського староства рр. 1552 та 1570. Трапляють ся документи, що характеризують побут барської руської шляхти, от напр., заповіт Герасима Радієвського 1598 р., а також різні розділи, розмежування, суперечки за майно и т. п.

2-й том вище названого „Архива“ містить у собі 160 актів XVII—XVIII вв., й додаток до актів. В сему томови особливо якомсь аж приголомшувач численність королевських грамот першої половини XVII в., виданих Полякам на прилбання ріжних земель від неправних володарів, с. т. місцевої української шляхти. Далі, з виданих тут актів ми бачимо, як ся патентована шляхта, з королівськими „листами“ у руках, наслідєє на місцеву шляхту і на підставі права більшістю відтєєє у свою власність їх „дідини“. Тубильці відступают, але не усі; деякі більш сміливі вдають ся до короля й як коли досягают мети... Хмельницина перерива такий розвій подій. З половини XVII в. видані у 2-м томі акти дуже ріжнородні своїм змістом, дають багатий материял, щоб виобразити собі суд у колишній Барщині, уряд її, відносини верств. Тут цікавий тестамент гетьмана Івана Виговського (1664 р.), що містить у собі оповіданне про обставини осуждення єго та передсмертні розпорядження. Акти XVIII в дають материял не тільки для тієї теми, яка постановлена у заголовку книжки, але й для других сторін тодішнього життя у Барщині; тут ми знаходимо силу вказань на церковно-релігійні відносини, етнографічні ознаки околичної шляхти, її побут родинний та громадський й т. п. У додатку до 2-го тома поміщено 144 NN.: се документи in extenso та реєстри, межі ними має велику вартість реєстр подимного 1493 р., з якого знати, о скільки було залюднене Поділе в кінці XV в. (сим реєстром користовав ся уже й раніш д. Яблоновський для своєї статті під заголовком: „Podole u schyłku wieku XV“ — Ateneum, 1880.)

Видані в двох вище названих томах акти взяті головним чином з актових книг Київського Центрального Архиву, з Коронної Метрики Московського Архиву Міністерства Юстиції та Варшавського Головного Архиву. Подано документи й з приватних рук, але таких дуже мало. Приватні архиви подольських панів, думаємо, були-б дуже користні для історика, але вони і мало відомі й до їх трудно доступись ся. Небіжчик д-р Ролле дуже широко користував ся сим материялом, але через те, що сей материял не видано в оригіналах, то й праці д-ра Ролле багато тратили що-до документальности.

Зібранне яктів виданих у двох томах „Архиву“ й вступна широка студія про Барське староство належить М. С. Грушевському; ся студія виїшла окремими книжками, то ми й поговоримо про неї окремо. До другого тому „Актив Барського староства“ додана карта південно-

східнього Поділя XV—XVIII в., а у кінці книжки акуратно владжений покажчик людських та географічних імен у обох томах.

Ю. С.

Грушевській М. Барское староство, историческіе очерки, 1894, ст. VI + 308 + 1 табл.

Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки“. К. 1894, ст. 309—400 + 1 карта.

Як вже сказано в попередній рецензії, названі тут книжки — є то вступна студія до виданях у першому та другому томах восьмої частини „Архива Юго-западной Россіи“ документів. У передмові до своєї праці автор каже, що, вибираючи тему та спосіб її оброблення, він мав на увазі дві засади: перше — переконання в тім, що багато фактів з українсько-руської історії вимагають непохибного стверження, а сего можно досягнути тільки детальним студійованнем фактів внутрішньої історії меж нього в їх територіяльнім звязку, а друге — він вибрав для такої студії Барське староство, або південно-східній куток колишнього подільського воеводства, тому, що ся місцевість і в історії й у сучасному життю захуває в собі багато цікавого. Оригінальна виключність устрою та побиту сего краю лежить, так сказати, в архаїчності его; тут, на межах Польщи та Литви, дуже довго захувались старосвітські руські риси в устрою адміністрації, організації верствах, побуті людности і т. н. Ще в XVIII в. місцева околична шляхта, з народности українська, захувала багато давніх ознак, і отсе то перш за все приваблювало автора простудіювати сю місцевість, а потім він перейшов й до широкої стулі над історією Барського староства.

Праця д. Грушевського є то вельми пильно оброблена історія південно-східнього Поділя з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Викладаючи історію автор головним чином звернув увагу на історію залюднення сего краю, на форми володіння землею та організацію верств і уряду.

стежучи долю південно-східньої Подолії, не можна не бачити, що з самого початку, як вона виступила на історичну арену, ся країна живе в виключних історичних умовах. Так, уже в XII — XIII в. в сїм краю, що стояв мєжи двома окремими землями Побожєм та Понизєм зустрічають ся дві колонізаційні течії — київська та галицька. Потім, після зполучення Побожя й Понизя під власттю Литовців (тоді виступає й одно ймення — Поліле), тут, на південно-східнім Поділю, знов зустрічають ся дві течії — полонїзм, що йшов з західнього Поділя та Галицької земті, але доволі легко й тільки, як кажуть, по верхам зачіпає східні краї, й тубильний руський елемент, що міцно тримаєть ся своєї

рідної землі, що дає запомогу Свидригайлови в його боротьбі з споляченим Ягайлом, й що видержав стільки нападів культурних й некультурних чужинців. Після прилучення Поділя до Польщі, східна частина її застає ся на межах Польщі, Литви та „диких поль“, де гуляли Татари. Ся погранична країна, багата своєю природою, приманювала до себе Поляків, і польський уряд щедро роздавав землі Полякам, що шукали щастя, але турботне, повне небезпечности та боротьби життя над кордонами не до смаку приходило ся їм приходням, і більшість з них швидко збувала в рук своє майно тубильцям. Міцно держать ся тут тубильці — селяни та шляхта що зпокон віку оселили ся тут, ще перш ніж зайняли край Поляки. Ся тубильна, українська людність вмiла приладитись до тяжких обставин побуту сієї землі, вмiла й обробляти землю своїми мозольними руками й козакувати — бити ся з ворогами; вона ж була й самим певним колонізатором сего краю. Коли р. 1537 королева Бона викупила давну Ровщину, південно-східне Поділе, засновала тут Барське староство, перейменовавши старе місто Ров у Бар, дала організацію сьому краєви й трохи захистила єго від татарського руйновання, то у сій організаторській та колонізаційній діяльності головну участь брала місцева людність, місцева українська шляхта, як вже випробований у тяжких обставинах надкордонного життя елемент. З к. XVI в. в Барщині зміцняєть ся польський елемент поміж господарями земель, а в купі з ним зростають й усї соціальні хороби тодішнього польського суспільного устрою, от через що, коли о половині віку Хмельницький обізвав ся до українського народу, Барська українська шляхта, тай селяни не ухилились від тодішньої війни за волю... З того часу, як Барське староство перейшло до приватних людей (спочатку до екс-гетьмана Виговського, потім до польських магнатів Любомірських), й як заспокоєно край після турбот XVII—XVIII в., тубильна шляхта, зменьшена під натиском польської еміграції, що відбирала на основі правній від споконвічних володарів їх дідівську землю, понижала ся правно, зходячи на службну верству, що своїм станом близько підходила до селянства, а то часом і просто — переходячи в селянство. Але одначе-ж ся шляхта не зникає, як се трапило ся в західнім Поділю, а вістаючись низшою верствою суспільства, вдержує свої етнографічні риси, свою мову, свою віру увесь час, навіть до тепер. Д. Грушевський дуже пильно, по крихті, зібрав у свою книжку відомости про шляхетські тубильні, українські родини Барщини XVI—XVIII в. й таким чином став першим істориком її. Шкода тільки, що про сю шляхту немає відомостей після XVIII в. Дуже б цікаво мати відомость про сегочасний побут сієї страстотерпної шляхти, яка тепер записана то до селянства, то до міщанства, то, нарешті, до шляхти (дворянства). Але се вже праця не історика, а етнографа.

До сего додамо, що за-для повности малюнку минулого життя Барщини у книжці бракує історичного нарису етнографічних ознак тубільної шляхти; правда, се й не було метою Київської археографічної комісії, що видала акти Барського старства, й через те д. Грушевський не за-вів їх у свою студію, та брак сей зповняєть ся надрукованою раніше розвідкою д. Грушевського (у Київській Старині 1892 р. й окремою брошурою) під назвою: „Барская околичная шляхта до к. XVIII в.“ По дорозі зауважимо, що межі надрукованими д. Грушевським у VIII частині „Архива Ю.-В. Россіи“ актами є цікаві відомости про церковно-релігійне життя Барщини XVII—XVIII в. От напр., тут є два документи з 1622 р., що дотикають ся якихсь непорозумінь межі Шаргородськими (тепер містечко Могилівського повіту) православними та уніятськими по-пами, де шаргородський дідич Томаш Замоїський підперає уніятів. З дру-гих документів (виданих проф. С. Т. Голубєвим у V книжці „Чтеній кїевского исторического общества Нестора лѣтописца“) ми довідуємо ся, що у Шаргороді була чимала колотнеча межі православними та уніятами, що тут міщани та козаки навіть вбили одного уніятського попа, що раніш був православним шаргородським протопопом-намісником, й що львів-ський православний єпископ Ієремія Тисаровський писав до шаргород-ських міщан окреме посланіє з приводу розпочатої межі ними унії.

Нарешті ми не можемо не подякувати д. Грушевському за єго ко-штовну працю з історії Поділя, яка до сего часу не дуже то прива-блювала вчених, що працювали над українською історією. Тоді, як Ки-ївщина та Волинь простудійована вже доволі широко на підставі архив-нього та археологічного матеріалу, Поділе не може похвалитись кількістю присвячених її минувшости книжок. Тепер західне Поділе та Бра-славщина дожидають таких наукових та безтенденційних студій, як праця д. Грушевського з історії Барщини.

Ю. С.

Іловайскій Д. Смутное время Московского госу-дарства (Смутное десятилѣтіе русской исторіи 1603—1613), окончаніе исторіи Россіи при первой династіи, Москва, 1894, стор. 343).

Від р. 1876 др. Д. Іловайський почав видавати свою Історію Росії; своєю метою поставив він задоволити вимаганням не тільки істо-ричної науки, але й штуки, а головну вагу положив на історію полі-тичну, признаючи (в передмові I-го тома), що „народня маса є тільки етнографічним ґрунтом, яка з себе виводить діяльні особи“, тому „істо-рія переважно має справу з особами, що стоять на чолі народа, і вза-

галі з тими діячами, через яких вона виявляє себе в різних сферах історичного розвитку". Таким чином д. Іловайський став на той же ґрунт державної переважно історії, на якій стояли Карамзін і Соловєв, в протинність тому напрямку, який так ясно виставив в де-котрих студіях Костомаров і новіша українська школа, хоч при тім д. Іловайський далеко ширше уділював місця і внутрішньому устрою й культурному життю народа, ніж ті его попередники. Пильно студиюючи новішу історичну літературу, він надавав в значній мірі і наукову вагу своїй праці, яка з огляду на ті вимагання історичної штуки мусіла наближати ся до форми популярно-наукової. Маючи на меті „заховати історичну перспективу, себто виставити на перший плян важне і основне“, він оповідав плавно і легко, в гарній і приступній формі, не застановляючись над суперечними питаннями, уділяючи їм місця хіба в „увагах“, при кінці тома, й то не дуже. Таким чином перейшов автор почавши від кінця IX в. (справу про початок Русі автор розсліжував в своїх окремих „Разысканіях“) аж до початку XVII в., в чотирох чи краще п'ятьох томах (бо I складаєть ся з двох окремих книжок — київський і володимирський період), що містять до півтреті тисячі сторін. Галицькі читачи могли ближше познаємити ся з его працею з частин, заміщених в III, IV і VI томах Історичної Бібліотеки; треба признати, що найдавніша історія, росліжена автором з точки федеративної чи краще — краюї, на яку став він ще в давніших працях своїх, може найліпше ему удала ся. В дальшій оповідаю автор оглядав паралельно московську і литовську державу, в окремих начерках, сполучених механічно, як то й мусіло бути і доводило лише потребу студійовання окремого, як окремих тїл політично громадських. Та не вважаючи на приступну форму, на цікавість і свіжість наукову деяких частин, історія д. Іловайського не знайшла, здаєть ся, широкого вступу в громаду; вивожу з того, що I т. і досі не діждав нового видаця. Наукова критика також не дуже симпатично їх приймала, а проти III т. в деяких часописах більш поступових навіть з'явили ся й дуже гострі рецензії; публіцистична діяльність автора в ultra державнім і національнім напрямі мусіла вплинути на такі не дуже симпатичні відносини.

Останній том цілковито належить до історії московської, обіймаючи виключно зверхню політичну історію московського царства в період т. зв. Смутного времени, себто від Димитрія Самозванця до обрання царя Михайла; таким чином том сей не зачіпає безпосередно нашої історії, як попередні, хоч міг би, бо українські контингенти брали значно участь в цілій тій боротьбі, а Сіверщина відограла дуже важну ролю — ба внутрішньої, громадської історії того часу автор не дотикаєть ся, хіба в побіжних, випадкових згадках. А то шкода. Власне, „смутний час“ вибив Московщину з звичайної колеї державної, в громадськнм життю

пробудились давні, притиснені реміішценці, жите громадське виявило ся в формах надзвичайно характерних і цікавих; на то звертали вже увагу (пригадаю хоч би давню монографію небіж. Щапова -- Великорусскія области и смутное время), але й досі ся сторона докладно не вистудійована. Без поясненя внутрішнього житя не може бути добре зрозумілою ціла та „смута“, то хвилюване мас народних, на то не вистарчить самої династичної причини.

Автор своїм звичаєм не входить в аналізу джерел, суперечних відомостей, даючи скрізь виглажене, красне оповідання, позбуваючи суперечки такими фразами — як „по деяким відомостям“, розвязуючи непевности або категорично, або — зрідка — гипотетично. Такий спосіб особливо трудно перепровадити з „Смутним часом“, що має масу трудних, непорішених, хоч дуже детально з'аналізованих питань; деякі уваги над ними (при кінці книги ледви чи можуть задовольнити, і для наукової свідомости в сему часі користнійшою зостаєть розправа д. Бестужева Рюмина, заміщена в журналі Мин. Нар. Просв'щ. 1887).

Для публичности праця д. Іловайського буде цікавою; він пильно розглянув ся в науковій літературі й подає свьжі відомости, а написано то все дуже легко і приступно. Уважаючи на сю аудиторію, одначе занотуємо деякі ознаки оповідання, що здають ся нам не відповідними. Книжка починаєть ся в таких виразів як „адскій замысел“, „гнусная польская интрига“, і їх можна подибувати й потім („гнусное д'бло“, „плут“ — самозванець, „задубенная польская голова“, „коварные интриганы“ etc.); такий спосіб оповідання не помагає й трохи розумінню цілої справи і надають оповіданю букет не такий, якого вимагає повага наукова. Не уважаємо за добру манеру й покликуванє до причин провиденціальных (напр. 161, 215, 246); найревіційший християнин не буде покликуватись до них, виводячи який небуть закон математичний — думаємо, що теж належить і до історика. Обидві манери пагадують часи Карамзина — *sit eis terra levis!* Що до поглядів автора занотуємо, що він признає Самозванця І за особу окрему від Гр. Огрепева, за свідомого обманника, родом в Україні, тільки ініціативу цілої справи не знає кому надати, навяжуючи її разом і Мнишкам і Л. Сопізі; признає в якійсь мірі популярність Самозванця в масах, індеферентизм его в справі пропаганди латинства, але відкидає відомість про его плян походу на Польщу. Тушинського Самозванця уважає за поповича з Білоруси, і его виступленє навязує тимже особам, що виставили першого (Мнишкам, Вишневецьким, Сопізі). Признає боротьбу партій при виборі царя Михайла (хоч і часто виступає проти погляди Ервина Бауера — с. 322) і істнованне умов при виборі, а головну ролю подає в справі виборчій митр. Фідарету і Шере-

метеву. В двох додаткових главах дає загальний погляд на той час і застановляє ся над особою Самозванця І-го.

М. Грушевський.

Полтавская битва и ея памятники, составили: преподаватель Петровскаго Полтавскаго кадетскаго корпуса И. Фр. Павловскій и офицеръ-воспитатель капитанъ В. Мих. Старковскій, Полтава, 1894, ст. 124+24+III.

Після загального начерка війни Петра з Карлом XII описуєть ся облога Полтави, сама полтавська битва і характеризуєть ся коротко її значіння для Росії. На сему кінчаєть ся властиво — історична частина книжки (до 57 стор.). Історичний начерк — популярний, навіть поверховий, і написаний трохи піднесеним, торжественним тоном, в російсько-патриотичному напрямі.

Далі подана історія тих памяток, що стоять тепер на місці полтавської битви. Кілька памяток єсть у самому місті. Першу памятку спорудив 1778 р. П. Руденко, приватна особа, на спомин того, що батько єго вибавив ся з шведського полону. З початку сего віку були поставлені колони на тому місці, де Келлин витав Петра, коли той в'їхав у Полтаву і на місці, де одпочивав Петро після битви. Заховалась ще до сего часу й церква (власне один приділ її), в якій молив ся Петро. На самому місці битви ще Петро звелів насипати могилу і поставити хреста. 1828 р. поставлено нового хреста. 1856-го збудовано церкву в византийському стилі, чотироконечну з 5 банями. 1890 р. положено поширити сю церкву. Окрім того на „Шведській могилі“ збудовано сегочасним полтавським архиєреви Іларіоном школу, заведено парку, садок та город.

До книжки додано скільки десятків усяких віршів, що писались коли з приводу полтавської битви, „реляція“ про сю битву, два листи Петра, медалі, що звелів зробити Петро на сей випадок, та показані джерела, якими користувались автори.

О. Л.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, т. 93, спб. 1894.

Сей том історичного збірнику є уже 8-м томом матеріалів законодатної комісії Катерини II. Ся цариця, як відомо, своїм указом 14 грудня 1766 р. звернулась до всіх верств суспільства імперії, щоб вони вибрали своїх депутатів в „коміссію Уложенія“, і дали їм свої „накази“

(французські cahiers), в яких би висловили свої нужди та бажання. Такі накази і були надіслані. Сей том містить кінець наказів від шляхетства — накази шляхетства Оренбурської губ. та накази шляхетства Новоросійської губ. — і початок наказів від міст — накази міст московської губ. Для нас більш цікаві накази шляхетства Новоросійської губ. Таких наказів — 12, от шляхетства осажених тут гусарських та пікінерних полків. Накази ці в більшості невеличкі і висловляють вони бажання майже однакові. Є скільки наказів, що цілком — навіть в виразах — нагадують один одного (Наказ СLIII та СLVII). (Мабуть автор був один, бо і в тому, і в тому на першому місці підписався — подкоморій Павло Кочубей).

Характерна ознака усіх наказів -- се є не прохання чого-небудь нового, а лиш затвердження та виконання попередних законів, та скарги, що ці закони не виконують ся, як слід. Більш всього цікавить шляхетство Новорос. губ. питання про шляхетський титул, „дворянство“, та шляхетські ґрунти. Всі накази на першому місці мають ці бажання. Вони просять царицю, щоб за новоросійським шляхтичем були признані права однакові з шляхетством великоросійським. Се зовсім зрозуміло, коли ми пригадаємо, що давніх шляхетських родів в Новоросійській губ. майже зовсім не було, і грамот, чи то польських, чи російських, на своє „званіє“ ся нова шляхта не мала жадних. Вона лише своїм становищем *de facto* належала до „шляхетського стану людей“. А тим часом, не маючи затвердження в свому шляхетстві, новоросійське шляхетство не тільки своїми послугами не здобуло особливої оцінки державної власті, а навіть од великоросійських урядників терпіло зневагу.

Цікаво те, що й шляхетство Новоросійської губ. прилучалось в своїх наказах до тієї антицентралізаційної течії, яка проходить виразно через усі накази від українських мешканців. Воно дуже часто нагадує урядови про „права та вольности, які на основі пунктів Богдана Хмельницького російська держава присягалась виконувати“; тільки се своє покликуння новоросійське шляхетство обмежає економічними потребами, правом володіння своїми ґрунтами та податками, не простягаючи його до адміністративного та судового устрою країни, отже ся автономічна тенденція виявляєть ся без порівняння слабше як в Гетьманщині.

Питання про ґрунти для новорос. шляхетства є самим пекучим питанням. Ґрунти свої шляхетство одержувало чи то на основі гетманських грамот, чи через купно у козаків, чи просто займанщиною. Через се документів на свої ґрунти більшість шляхетства не мала. Окрім того се молоде шляхетство накупило собі землі після указу 1736 р., яким заборонено купувати ґрунти у козаків і, таким чином, воно володіло

землею не по закону. З заснованнем Новосербії чимало шляхетських ґрунтів з пограничних полків відійшло до Новосербії, і вже де-які ґрунти було відібрано, а деякі призначено до відібрання. На скарги шляхетства, „провінційальна канцелярія“ одсилала його до указу 1736 р., на основі якого воно не мало права володіти сими ґрунтами. Друге пекуче питанє для шляхти новоросійської — питанє поспільства. Посполиті не були затвержені за землею і мали вільний перехід від одного пана до другого, і через те часто траплялось, що шляхтич володів лиш ґрунтом, не маючи жадного посполитого. Вважаючи на таке сумне економічне становище своєї верстви, шляхетство прохало царицю: затвердити за ним ґрунти в тих межах, які воно мало попередю; дозволити куплю ґрунтів, як то воно було за гетьманів; затвердити посполитих за землею, щоб вони не мали права вільного переходу до другого пана (бажання, як ми бачимо, не дуже симпатичні).

До сього спеціяльно-шляхетського вимагання прилучаєть ся ще бажаннє більш загального характеру. Великим злом на Україні того часу були так звані салдаські постої великоросійського війська. Україна та Новоросія з поводу турецьких війн була ніби постійним військовим станом. Військо пробувало тут і в літку, і зимою по кватирах, і мешканці повинні були утримувати його на своїй шиї, не одержуючи від уряду жалної плати. Коли додати до сього ще тяжкі податки, „рублевий оклад“, та чималі „недоїмки“ (залежності податкові), побачимо, що житє мешканців, особливо посполитих, було досить важким. Через се шляхта в наказах вимагає, щоб їх посполиті були зовсім вільні від постою, щоби „недоїмки“ були подаровані, а податки або теж скасовані або поменьшені хоч би в половину. В сьому вимаганню шляхетство теж звертаєть ся до всіх „вільностей, прав та привілегій, на яких прилучив ся Б. Х. з військом запорозьким та всім народом українським до Російської держави“. Коли ми додамо вимаганнє вільного робленя горівки на шляхетських ґрунтах та проханнє декотрих полків, щоб плату ґрунтами за службу уряд перемінив на грошеву плату, що перелічимо, здасться, всі потреби та бажання шляхетства Новоросійської ґубернії.

С. Лаврецький.

Ludwik Finkel Historia uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, Льв., 1894, 344+XVI.

Рік 1894 становить в історії львівського університету епоху: сьогож бо року відкрито при нім виділ медичний. З сеї причини, як і з нагоди вистави краєвої, поручено проф. Л. Фінкелеви і С. Старжинському написанє історії університету.

Книжка, що єї маємо перед собою, є першою частею сего ювілейного діла і виїшла з під пера проф. д-ра Фінкля; обіймає події з давніших часів по р. 1869.

Перший розділ сеї книжки розказує історію шкіл львівських по р. 1771.

Перші звістки є з р. 1400 — про школу парохіяльну, переіменув р. 1412 в школу метрополітальну; кінець XVI в. приносить дві школи: греко-славянську православну Ставропігійського братства і єзуїтську колегію, що спровадив латинський архієпископ Дмитро Соліковський — си мала бути противвагою впливови школи православної.

Отгій колегії надав король Ян Казимір 20 січня 1661 титул академії зрівнюючи єї в правах з академією краківською і замойською; була се справа єзуїтів, вони боялись, щоб у Львові не засновано академії православної; угодою гадачкою р. 1639 запоручено православним право заснованя двох академії з тим, що де они будуть, не буде вільно засновувати иньших шкіл. Єзуїти боялись, щоб сеї другої академії не засновано у Львові, де вже так успішно розвивалась школа ставропігійська і постановили випередити Русинів. Щоби однак акт фундації став правосильним, треба було на се ухвали сойму. Виступили проти сеї фундації академії краківська і замойська, виступила і суспільність польська, між иньшим подаючи яко мотив се, що не треба дразнити Русинів, передаючи академію в руки єзуїтів; сойм не прийняв дилітому поміж свої конституції. Справа осталась нерішеною аж до р. 1758, в яким Август поновив акт фундації; другого року пиши відбулось відкрите єзуїтського університету; та пішли протести, і король казав замкнути академію. Рік 1773 приніс удар — скасоване ордену єзуїтів, а з тим перестала істновати і академія у Львові.

Під властію австрійскою, здавалось, справа взяла крацій оборот, почались реформи в шкільництві. Цісар Іосиф II актом з дня 21 жовтня 1784 засновав у Львові університет, зложений з гімназії, чотирох виділів, і наділив єго правом промованя докторів і вибираня ректора; з сим були сполучені обидві духовні семінарії центральні — грецька і латинська, перетворені з давнійших єпархіяльних. Університет поміщено в будинку потринітарским, де нині стоїть Народний Дім і друга мійська церков; на чолі університету стояла консисторія, зложена з ректора, деканів і сеніорів виділів. Але засноване університету не принесло результатів таких, якби можна сподіятись, не піднесло ні поступу науки, ні свободи научуваня. Всі професори під карою мали приказане читати лекції тільки з приписаних „Vorlesebuch-ів“, від яких ніяким способом відступати не було можна.

Як сказано, духовних семінарій було дві; там і подавалися науки, а не на університеті; лекції йшли в латинським язичі. У Русинів було вельми мало таких кандидатів, щоб були підготовлені до наук університетських, себ-то таких, щоб покінчити гімназію; треба однак було щось зарадити сему бракови, щоб придбати потрібне число душпастирів руських, що з погляду науки стояли-б на рівні з латинськими. Єпископ Петро Білянський подавав всякі проєкти, подавила їх і губернія — і по нещасливих пробах домових кореспонденцій, цісар Йосиф рескриптом з 9 марта 1787 засновав при руській семінарії провізоричний руський інститут підготовчий. В рескрипті тим було сказано, що аби зарадити бракови душпастирів гр. к. обряду, поки не буде досить таких кандидатів, що перейшли школи підготовчі, засновуєсь тимчасовий інститут руський для тих, що не знають языка латинського. Вихованці его мають вчитись всего того, чога вчать ся иньші теологи мовою латинською, в язичі руським; але щоб дати ім ще якесь передвступне образованє, поки приступлять до науки богословія, мають перше вчитись 2 роки філзофії в руським язичі.

Рівночасно звивано священників, щоб своїх дітей посилали до гімназій і таким способом підготовляли їх на кандидатів богословія.

Як низко стояла тоді освіта у Русинів, виразно ілюструє рескрипт з року 1796, що ставляє мінімальне условіє принятя до інститута укінчену четверту „нормальну“ клясу; давніше, видно, вимагано ще менше.

З дат фреквенції сего інститута згадати ще належить, що в році втвореня було 32 вихованців; за час істнованя припадає максимальне число 76 на р. 1803, мінімальне 20 по р. 1795 — впрочім звичайно число вагаєсь між 30 а 40. Знесено його 1805 р.

Перші професори філзофії були Петро Лодій і Ян Земанчик (Огоновський II с. 49 згадує ще Павловича); на виділі теологічнім здібуємо ся з іменами професорів Русинів Ангеловича, Гарасевича, Гриневецкого, Шанковського, Білецького і Скородиньського, що викладав так як і Ангелович по польски; на иньчих виділах не подібujemo ні одного руського назвиска.

Разом з університетом засновано і бібліотеку, куди увійшли книжки колегії єзуїтської, а також з скасованих монастирів — між тими з 11 василіяньських, зі Скиту і т. и.

З смертею цісаря Йосифа II почато усувати його реформи — прийшла черга і на університет. Зразу віддано управу його комісії урядників губерніяльних, далі заведено директоріум, а 1805 знесено зовсім університет а переіменовано в лицей. Так було до р. 1817, коли цісар Франц I дозволив відкрити на ново університет, однак поки-що без видіду медичного. Перетворенє університета *de nomine* не принесло однак

de facto жадної зміни: професори і спосіб викладання осталися ті самі, зміна була хіба лиш така, що на філософії впроваджено язик німецький і заведено надзвичайну катедру язика польского. Рішучу перемену в системі наук приніс сей рух, що потягнув за собою перемену устрою всеї Європи. Рух 1848 р., одбивши ся в цілій Європі, не минув і Львова, а руйнуючи мури старого університету розсадив відразу і запальний апарат шкільний. Домагання свободи науки і научаня не остали ся без наслідків, пішли рішучі реформи на поли шкільництва, університети дістали устрій такий, який і досі удержав ся.

Для Русинів була се доволі щаслива хвиля. 1849 дістали катедру язика і літератури руської, обсажену Головацким, коли Поляки доперва 1856 дістали на катедру язика польского Малецкого. На виділі теологічним викладають по руськи Ціпановський і Костек; бачимо тут і інших Русинів як Черлунчакевича, Сембратовичів Йосифа і Сильвестра, Криніцкого, Делькевича, Сарніцкого. З роком 1862 дістають Русини на виділі правничім дві надзвичайні катедри, коли Поляки ще зовсім не мали польських викладів; аж за Голуховского в наслідок его горячих старань 1867 заведено язик викладовий польский.

Се був би коротенький огляд змісту сего цінного й обширного твору; написаний він на підставі перворядних жерел рукописних і друкованих (автор користував ся також і рускими працями як Головацкого, Огоновского і Барвіньского) з властивою авторови докладністю науковою і об'єктивною. З подробиць замітити хіба належить се, що пишучи про екслюзиву Маркіяна Шашкевича (ст. 286 нота 1), за „nieobyczajne życie“ (в акті директоріяту виділу філос. д. 23. XI 1832 сказано „wegen eines jugendlichen Vergehens“), належало було додати, що сям неморальним вчинком було тільки всего, що прихвачено Маркіяна нічою порою в кофейни Орелього.

Е. Барвіньский.

Starzyński Stanisław. *Historja uniwersytetu Lwowskiego. Część II (1869—1894)*. Льв., 1894, стор. 442.

Продовженем праці Д-ра Л. Фінкля, що написав історію університету Львівського до р. 1869, є згадана праця д-ра С. Старжиньского, професора виділу правничого тогож університету. Хоч ся друга часть історії університету має обнимати час від р. 1869, то однак автор сягнув кілька літ в зад і розповів просторо історію повільного усунування викладів німецьких у Львівськім університеті і заміни їх викладами рускими і польськими. Перші дві суплентури на виділі правничім з руским язиком викладовим установило правительство вже р. 1862 тоді, коли ще викладів

польських, крім викладів історії літератури і польської мови від 1856 р. зовсім не було. В рескрипті міністерияльнім читаємо причину основаня сулентур руских, а то, що правительство має намір „достарчити язку руському на виділі права відповідне поле до наукового розвою, а заравом, щоби вдоволити практичній потребі“. Вже в зимовім півроку р. 1862 став викладати процес цивільний д-р Омелян Лопушанський, концепіст прокураторні скарбу, а процес карний д-р Володислав Сроковський. Д-р Лопушанський викладав процес цивільний з малою перервою (в р. 1864/5) аж до зимового півр. 1873/4, т є. до часу, доки его на службу державну не перенесли зі Львова. Право цивільне став викладати в р. 1870/1 Др. Сроковський, покинувши від 1867/8 криміналістику, що її від 1867/8 обняв доцент права карного д-р Ів. Добрянський. Право цивільне мало відтак знаменитого професора від р. 1873/4 до 1890/1 в особі д-ра Ол. Огоновського, а біля доцента д-ра Добрянського став в р. 1886/7 викладати право карне д-р Стебельський і викладає його до тепер, іменованій 1892 р. надзвичайним професором. Інших викладів руских на виділі права не було і нема.

Перші виклади права римского в язичі польськім зачались доперва в р. 1866/7, отже чотири роки після введеня викладів руских; викладати по польськи зачав професор звичайний права римского д-р Зельонацкій.

Потім обговорює автор дрібно змаганя Поляків в соймі краєвім і у намісника Голуховского виведати у правительства введење польского язика до викладів і урядованя в університеті Львівскім. При таких нагодах вказувано зі сторони Поляків на кривду, яка їм дієсь, що їх язика не допущено ще до викладів, хоч язик руский вже допущений на виділі права від р. 1862. Годить ся піднести, що й сама молодіж університетска польска і руска робила стараня в згаданім напрямі. До сенату університету, ба навіть до сойму внесла була молодіж польска в р. 1866 петицію о введење язика польского, а молодіж руска подала контрпетицію на руки посла о. Пашкевича о введење руского язика. Та коли від р. 1866 польські катедри виділу правничого множать ся руских катедр не утворено вже ніяких, неважаючи на найвисше розпоряджене з дня 4 липня 1871, що „німецькі виклади від сеї хвилі мали устати цілком, а на катедри виділу правничого і філософічного можуть покликувати ся на будуче лише особи, що цілком суть спосібні викладати одним з обох язиків краєвих“. Габілітації доцентів приватних можуть від сеї хвилі відбувати ся без обмеженя по польськи і по руски; рівнож правничі іспити правительственні. На основі-ж найвисшого цісарского розпорядженя з дня 27 цвітня 1879 мають ригороза складатись по польськи, в застереженем можности складати їх по руски або по німецьки, о скільки сі язики знають еґамінатори. Язиком внутрішнім урядовим

на основі розпорядження з дня 4 липня 1871 є язык польський, з застереженням, що на подання внесені по руски може канцелярія відповідати по руски.

Автор оповідає досить дрібно про спори на засіданнях університетського сенату в справі руского языка. Одинокими ревними речниками прав рускої мови на університеті були оба брати Огоновські, Омелян і Олександр, а щирі їх змаганя все попірав Поляк др Зьрудовський, професор римского права. Цісарське розпорядженє з р. 1871 толкував собі сенат ріжнородно, так що міністерство при нагоді іменованя дра Олександра Огоновского звичайним професором цивільного права пояснило 3/4 1882, ч. 5204, що всякі сумніви тіла професорского що до дальшого істнованя осібних катедр руских на львівськім університеті не уважає за оправдані, бо після нинішнього устрою університету львівского всі професори суть обовязані з правила (*in der Regel*) викладати в язичі польськім, винявши такі випадки, в яких ц. к. правительство, маючи все на увазі, що кождий кандидат до катедри мусить виказати цілковитим знанєм одного з язиків краєвих, або инакше постановить або вже инакше постановило, як то приміром сталось тепер зі згаданими катедрами рускими“.

Представивши так справу языка викладового на нашім університеті, переходить автор найважнійші справи і події від р. 1869—1894: стараня добути для університету поодинокі катедри: польської історії і польского права, справа університету нашого в думі державної в 1876 р., коли німецькі послы радили Львівський університет розвязати, згадує про візитациї видійших осіб в університеті, торжества надзвичайні і т. д.

Списавши сухо хроніки всіх трьох виділів: богословского, правничого і філософічного, подав автор просторо даті біо- і бібліографічні професорів по виділах, списав історію довголітних змагань здобути для університету виділ медичний, що довело до успіху донерва в р. 1890, вичислив заведеня і інститути в університеті, подав склад заряду і додациї бібліотеки, семінарії для вправ наукових і стипендії, лабораторії, статистику слухачів від р. 1869/70 і товариства академіні. В останнім розділі застановляєть ся ш. автор над вагою подаваня найвисшої науки в університеті в народнім язичі. „Тепер — каже автор — тяжко було б навіть зрозуміти, аби університет, що повинний бути вінцем дерева, яке вирросло з народного кореня, на народнім ґрунті, міг колись бути вінцем штучно причеуленім, від иньшого організму відтятим і гут насадженим, аби та найвисша школа, яка повинна жити духом і житєм своєї суспільности і навпаки єго надихати своїм духом, задачою якої є — дати імпульс до певних змагань духовних, показувати дорогу иньшим і провадиги їх, иньшим на решті противити ся — могла

колись бути організована інституцією такою, що не мала-б нічого спільного з тим суспільством, якому служила, щоб зложена була з осіб, з змаганнями цілком одмінними. А однак було так довший час". (Стор. 415—416). Читаючи так гарні і справедливі погляди професора університету про вагу викладів на матернім язичі, не можна зрозуміти єго виправи проти руского язика, виправи, болючої для кожного Русина, тим більше, що она стоїть в книжці поважній, де кожда річ, як сам автор сказав, трактує ся „академічно“ (стор. 54). З місяця, що я його зараз приведу, виходить, що руский язик ще за мало зрілий, щоби йому дати місце в школах середних і висших, тож Русини, горожане австрійські, що поносять рівні з иньшими горожанами тягарі, наколи не хочуть учитись в сих школах в польскім язичі викладовім, так можуть цілком не учитись; прецінь до науки в школах середних і висших їх ніхто не приневолює: „примус шкільний“ існує в Австрії лиш для шкіл народніх“. Згадавши про параграф XIX основних законів державних з р. 1867, що по ньому ніякий язик в Австрії не можна виключати від права уділяти на нім науку, твердить, що язик польскій і руский на основі сього параграфу здобули собі вступ на університеті. „Aby jednak — додає проф. Старжинський — jakiś język mógł wejść faktycznie w posiadanie przyznanych mu formalnie praw w całej pełni, potrzeba, by posiadał niezbędną do tego wewnętrzną zdolność“. Хто знає наш язик, той йому сеї спосібности відмовити не може! „Zwłaszcza uniwersyteckie wykłady mają na celu szerzenie i rozwój umiejętności i cywilizacji w najszerszym jej pojęciu, a nie wykształcenie języka, jako takiego; język nie jest tu celem sam dla siebie, tylko środkiem, a wykłady uniwersyteckie nie są pracownią dla jego kształcenia. Do Uniwersytetu wstęp mieć powinien tylko język już gotowy, rozporządzający całą obfitością środków wyrażania myśli. Wreszcie przyjęty konstytucyjnie przez państwo obowiązek dostarczania zakładów naukowych różnojęzycznych w krajach o mieszanej narodowości sięgać może, jako ściśle prawny obowiązek, tylko do zakładów, udzielających tego stopnia nauki, do którego przyswojenia sobie państwo każdego zmusza (w formie przymusu szkolnego), t. j. do szkolnictwa ludowego; poza temi granicami jest on już raczej koniecznością polityczną, rzeczą prostej słuszności, sprawiedliwości i dobrze zrozumianego własnego interesu państwa, ale nie prawną koniecznością; gdyż wyższą naukę wolno każdemu tu pobierać lub jej nie pobierać“ (стор. 20—21). Шевно, що так, але Русини не перестануть ніколи відклькюватись до справедливости і мають надію, що їх оправдані бажаня поспирати будуть „справедливо“ мислячі Поляки. На львівскім університеті є третина слухачів — Русинів; справедливість вимагає ачей-же, щоби і они вступали на пороги almae matris з тим

чутем, що та сьвятина наук є і для них бодай в часті „народньою“. Та-ж се була би (по переконаню автора) найліпша порука, що тоді й між Русинами поступи робити ме цивілізація і культура. А хто є прихильником найвисшої науки, що причиняєсь до поступів цивілізації і культури в народі, той по заключеню проф. Старжиньского мусить бути прихильником викладів університеских в матернім язиці.

М.

Багал'їй Д. И. проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ), томъ 1-й (1802—1815), выпускъ 1-й, Харьків 1894, стор. 202 (передрук з Записок Харківського Університету).

З передмови до поданої праці видко, що пр. Багал'їй розпочав широку студию з исторіи Харківського університету: на исторію університету за царя Олександра I автор покладає два томи. Перший випуск, що вийшов у кінці минулого року, містить у собі тільки исторію засновання університету й таким робом стає ніби передмовою до задуманого твору. Невважаючи на такі узкі рами, ся книжка усе таки має свій великий інтерес, бо исторія відкриття Харківського університету сама в собі є одна з вельми цікавих подій, тієї, взагалі інтересної, епохи.

Уся праця складаєть ся з двох глав. У першій під заголовком: „Культурне становище Харківського краю до засновання університету“ (стор. 12—52), автор зазначає умови, що виробили грунт для університету. Під кінець XVIII в. Харківщина та Новоросія через збільшенне людности та розвиток торгівлі мали вже доволі високу материяльну культуру. У той край людність, що переважно складалась в Українців-переселенців, приносила з собою певні культурні звичаї („черкасскія обыкности“), які виявили ся в організації братств, шпиталів та шкіл (р. 1732 тут одна школа приходилась на 2373 душі, а р. 1884 — на 4270). Вірним заступником ідеалів місцевої громади був „славний український філософ“ Г. Сковорода, що на думку Багал'їя, як і попередних учених, зготовив грунт для Харківського університету й був попередником заснователя університету В. Н. Каразіна. Поруч з Сковородою працювала дїла осьвітна інституція — Харківський колегіум. Нарешті, у другій половині XVIII в. починає впливати на сей край західно-європейська просьвітня течія (проект засновання університету в Сумах, літературний гурток Палицина). Закінчуючи главу, автор каже про засновані за Катерини II „народні школи“ та про проєктовану в початку царювання Олександра I воєнну школу, на заснованє якої збирали ся жертви від шляхти.

В другій главі оповідає автор про засноване харківського університету (стор. 53—202). Ініціатива сего діла належить молодому шляхтичу Харківської губернії В. Н. Каразину, що звернув на себе увагу царя своїми широкими проєктами й був іменованій управителем головного заряду шкіл. Каразин, до якого у той час прихильно відносився молодий цар, бажав прихилити царя до засновання в Харкові університету, „який був би ліпше уряджений як Москвський і вартий бувби звати ся осередком освіти в полуденній Росії“. Маючи згоду царя, Каразин засів за плян організації університету та збір жертв. Каразин вмовив губернїяльного маршала Донець-Захаржевського скликати з'їзд шляхти, щоб в приводу затвердження Олександром I стародавних прав шляхетських подякувати за се Олександрю I, а подяку свою виявити зібраннем жертв на університет в Харкові. На зборі 31 серпня 1802 р. Каразин з великим чутем у промові довів зборови про свій уложений вже плян університету й додав, що він вже казав цареві про можливі жертви від харківських „дворян“. „Тепер від вас залежить, шановний зборе, — так скінчив свою промову Каразин, — виправдити мене, або вкрити соромом та рознукою. Отут перед вами я стою як ваш приятель або злочинець“. Збір, окрім повітового июмського маршала Капустянського-Захаршевича, спочував ідеї Каразина й ухвалив за шість років скласти 400 тисяч карбованців (Каразин завзивав подарувати 1 мільон). Дивлячись на шляхту мійська громада (купецтво) ухвалило виплатити за 10 років стільки, скільки вони платять у казну податків з капіталу, як вираховав Каразин, то се було 50—70 тисяч карбованців; провідирем сієї верстви був приятель Каразина мійський голова (президент) Урюкин. Міщане зазначили співчуття до ідеї засновання університету; але не знайшли можливости пристати до жертв. Нарешті „войсковые обыватели“, себто козаки, подарували університету 125 десятин землі. Запрошено до пожертвовань й иньші сусідні губернії й деякі з них справді обізвали ся на заклик: так дворяне Екатеринославської губернії ухвалили за 10 років виплатити на університет 108260 карб. 12½ коп., Херсонської 40500 карбованців, Харьковської 40 тис. карб. та приватні люди 9650 карб. Обіцяно пожертвувати більш 658000 карб. Але діло так добре розпочате скоро зустрїло ріжні перешкоди й у Петербурзі й дома. У сей час стан самого Каразина так зхивнув ся, що цар перестав давати ему аудїєнцію й він повинен був про усі свої справи давати справоздання „до начальству“. Але питання про засновання університету було затвержено, а посланий попечителем Харківського учебного округа граф Северин Потоцький доручив усю роботу приготування в сім ділі Каразину та проф. Тимковському. Дома діло стрїло перепону з першу в „опозиції“ певної частини дворян, думку яких висловив згаданій ранїш Капустянський-

Захаршевич та харківський губернатор Артаков; а після того, як їх віддалено, доволі недбало відніс ся до університетської справи дворянський збір, який вирік ся від усяких втручань у грошові справи, — навіть не схотів, щоб жертви переходили через его руки.

Самі жертви, що офіційально називали ся „патриотичним приношенням“, збирались надзвичайно повагом, не вважаючи й на те, що довело ся уживати якоїсь принуки: р. 1826 ще було недобору 80000 карбов. Справа про будованнє університетського корпусу на подарованій землі теж загальмовалась й під університет дано помешканнє часове, де він зостав ся й по сей день. Нарешті 17 січня 1805 р. урочисто відкрили університет. Каразин не був на сему празнику: він тоді вже був в неласці царя, й височайший наказ від 18 червня 1804 р. звелів єму „не втручати ся в університетські справи“.

Такий зміст книжки проф. Багалія. Вона містить у собі багато цікавих фактів, примушує пригадати багато дечого. Стан Слобідської України під кінець XVIII та з початку XIX в., стріча ріжних народностей та культур на отсім, ще недавно „дикім поли“, відродженнє громадської самосвідомости, остатки старого військового побиту, супротивленнє впливи й „в'їяннє“ в петербурських урядових сферах, нарешті постать самого заснователя університету Каразина — усе се має великий історичний інтерес та вагу. На жаль, книжка пр. Багалія не зовсім розв'язує знятї питання. Автор користуючись невиданими материялами архівів (Харків. університету та депутатського збору) а також літературою вже готовою, зібрав багато аж геть-то важних фактів, але на нашу думку, зробив важну помилку, групуючи їх. Не бажаючи у друге говорити те, що сказали вже его попередники, проф. Багалій обмежуєть ся на одним тільки натяканню або просто згадкою тоді, як сподіваєш ся знайти умотивоване справозданнє з справи. Наведемо зразки: не дуже ясно з'ясовано відносини найближчих співробітників Каразина: сьв. Фотієва та мійського голови Урюпина до самих перших плянів Каразина (стор. 53 та 75); причини та характер дворянської опозиції (стор. 72 та 97, тоді, як далі на стор. 120, в приводу одногого виключного випадку, подають ся більш повні відомости); немає біографічних відомостей про Каразина, як коли пекуче потрібних, щоб усе було виложено ясно (відносини меж Каразином та царем Олександром-I. стор. 54 а особливо стор. 145); нарешті в книжці немає занадто важних документів — „Предначертаніє о Харьковскомъ университетѣ“, укладене Каразином (на стор. 61 подано тільки короткий зміст его) та „Предварительныя правила и штаты“, на підставі яких й відчинено університет (в книжці немає навіть змісту їх, трапляють ся тільки згадки про них у листах Каразина на стор. 100 та 133). Як би проф. Багалій виправив якось сі хиби, про які ми згадали, то

се б надало его праці ще більшої ваги й надалоб можливість докладніше представити описані події та особи. Окрім того праця придбала б ще одну важну прикмету — зрозумілість для кожного: а питання, які зачіпає ся праця, належать до того гурту питань, які мають свій інтерес не для одних тільки спеціалістів.

В. Г.

Др Франко Іван. Етимологія і фонетика в южно-русській літературі, Коломия, 1894, 30 ст., 16^о (Передрук із „Народа“).

Під тим заголовком появилась цікава книжечка, викликана тою некучою для сучасної Галичини справою. На вступі констатує автор, що найбільшим „елементарним нещастем“, яке могло Русинів спіткати, то є борба про етимологію і фонетику. Задля неї занедбано в нашім письменстві ідею, форму вислову, стиль, мову; задля неї проспано романтизм, реалізм, народництво, розвій наук природничих, історичних і суспільних; задля неї розбили ся на два ворожі, фанатичні табори, ексклюзивні один до одного. Сторонники фонетики аргументували з початку, толкували, вияснювали, а коли се на нічо не додавалось, взялись до діла практично, почали писати і друкувати фонетикою, стараючись рівночасно о заведенє фонетики в урядах і школах. Бажанє їх в кінци сповнилось; се задало такий удар етимологам, що они порушили всі пружини, щоби убити справу в самім зароді, але при тім не повело ся їм. Не помогли нічого покликунаня не 1000 літню традицію, котра ніколи не істнувала, бо всьо, що було переняте духом народним, не держалось етимології; ціла наша новійша література, як доводить автор, почавши від Котляревського, виросла лишень на принципах фонетичних. Всі писателі і поети народні були і суть фонетики. Правопис етимологічна противно удержалась лиш там, де найменше література розвивалась, т. є. в Галичині [таї яка то етимологія!]. Правописи стали питанєм політичним і коли фонетика сталась синонімом національної самостійности, етимологія сталась синонімом обєдниненя, містком, що має нас лучити „въ прочимъ рускимъ міромъ“. Що повстало з того обєдниненя, можна переконатись хоть би звідси, що коли твори Єроніма Аноніма у нас уходили за писані на „общерусскомъ языкѣ“, ті самі твори в Росії треба було переводити на язык російський!

В. Г.

Щурат В. Замѣтки до поемы Тараса Шевченка „Чернець“, Льв., 1894, 16^о, ст. 38 (Передрук з „Дѣла“).

Автор подає насамперед історичний і легендарний підклад Шевченкової поеми, вихіснувавши знані доси материяли, а відтак самий розбір

єї при помочи того підкладу. Безпосередною причиною написання того твору подає автор аналогію між засланням Палія на Сибір і Шевченка в салдати — і се є вельми імовірним. Не розумію лиш такого мотивування психологічного, яке подає д. Щурат: що ось-то „в першій добі арешту пригадали ся Шевченкови єго давні мрії, та надія на їх словення була вже дуже слаба. Шевченка обхопила туга за тими мріями, за тим ідеалом, що він весь вік в своїй душі носив, а виливом тої туги була поема „Чернець“ (стр. 17). Мині здаєсь, що в цілій поемі пробиваєсь далеко сильнійше якась резигнація і пересердя, ніж туга і жаль. І Палій і поет однаково хотіли добра своїй Україні. І де-ж їх те щире серце завело? — одного в Сибір, другого на Урал; а землякам здоровим і про одного і про другого байдуже.

„Захрясли жидом хвастовські гори,
Хвастяне погані на ксьондза орють;
Инколи, инколи ченця згадають,
А де похований? в якому краю?
Вони не знають, може й не чули!
Кияне бачили, та й ті забули.
От-так-то стало ся, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі,
І свою волю і твою славу.“

Не дармо-ж і передтим уже звертаєсь поет до Палія з гіркою порадою:

„Бий поклони
І плоть старечу усмирай!
Сьвяте писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона, —
А серцеві не потурай!
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе ввесь вік дурило;
Присли-ж його і занехай
Свою Борану і Хвастовщину:
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав...“

Такий сьвітогляд автора як раз пристає до того пересердя, яке вилив поет против земляків у своїх думках, що їх написав в перших літах по заслання нпр. „В неволі тяжко“, „Чи то недоля та неволя“, „Хиба самому написати таки посланіє до себе“, „І знов мені не при-

везла нічого почта в України“ і т. д. Той самий світогляд potwierджує, що „Чернець“ справді написаний в заслання і що нема рації не вірити переказаній традицією даті р. 1848, як се робить Др. Франко (Житє і Слово 1894 кн. VI стр. 482). Зазначити також мушу, що д. Щурат представляє Паліївщину дуже голою й нужденною, а то на підставі слів паломника Лукіянова (стр. 22—23). Тимчасом цитовані слова Лукіянова відносять ся лише до одного моменту діяльності Палія, т. є. до р. 1702, коли Палій, готовлячись до борби з Поляками, справді скликував до Хвастова усяку голоту, що Лукіянову так дуже не подобалась. Але той-же Лукіянов вертаючи з Сьвятої землі „по двох літах тішить ся великим числом, військовою зручностію, богатством убраня і зброї Палієвих козаків і оповідає, яко один із приємних спогадів, про гостинність, яку показала в Паволочи переїзжим московським купцям в неприсутности Палія его жінка“ (Архивъ Юг.-Зап. Росс. часть III, том II, 1868 стр. 156). Сї подробиці не уймають важности сеї розвідки; бажати-б лише, щоб кожда поема Шевченка найшла як найскорше таку обробку, як поема „Чернець“ у д. Щурата.

Іван Конач.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавскої губернії, историко-этнографическій очеркъ, Полтава 1894, стор. 131, 12^о.

Розвідка д. Устименка вийшла яко додаток до справозданя Миргородскої повітової земскої управи за рік 1893 і подає добрий приклад живої (на скільки се при даних обставинах можливо) діяльності повітових автономічних інституцій в Росії. Єсть се досить повна і докладна історично-статистична монографія українського села, де автор окрім обстанов зверхних (топографія, відносини гідрографічні і метеорологічні) та звісток історичних доторкає ся майже усіх боків фізичного і духового, особистого і родинного, відтак суспільно-економічного житя мешканців, звістно з певним оглядом на обставини цензурні.

Ціла монографія ділить ся на чотири розділи. З тих перший обіймає часть загальну — про обставини фізичні, санітарно гігієнічні, про освіту мешканців і иньші речі загального значіння. Другій розділ обнимає статистику людности і її руху, третій статистику господарств і відносини аграрні (розділ ґрунтів, управа землі), а четвертий розділ говорить про справи професіональні мешканців (ремесла, промисл домашній, торговлю).

Праця написана живо і інтересно, — показує в авторі совісного робітника і доброго обсерватора житя народного, хоч закинути їй можна деяку несистематичність і перемішанє ріжного предмету без належного порядку, особливо в части загальній.

З праці д. Устименка цікаве для нас те, що автор говорить про малий успіх школи, заведеної в Зуївцях від р. 1886, про неохоту родичів посилати діти до школи та про незначні результати науки шкільної, що кінчить ся звичайно полуграмотністю, а по якімсь часі і та цілковито забуває ся за для того, що діти по виході зі школи звичайно виявляють мало інтересу до читаня книжок. На жаль автор (правдоподібно — за для цензури) не подає властивої причини такої неохоти і малого успіху науки шкільної, що по нашій думці лежить в чужій мові викладовій, непридатній для народної просвіти. Виходить знову на верх потреба заведеня народної мови принайменше в школах народних — справа, яку повинні неустанно підносити люде, прихильні для народної освіти і то так на засіданях земства як і в літературі.

Замітні дальше уваги автора про аграрні відносини в Зуївцях, про все більший брак землі і трудність прожитку, що зневолює Зуївчан до переселеня в далекі сторони, на Чорноморіє (т. зв. „линію“) або навіть в Амурску область („на зелений клин“). Малоземельність і трудність удержаня споводують также, що Зуївчане літом виходять численно на заробітки в полудневі губернії або кидають ся до ремесла і торгівлі. Тут цікаві для нас т. зв. „щетинники“, т. є. вандрівні малі торговці, що в міху на плечах розносять по селах ріжний крам, переважно галантерейний (т. зв. „бакалію“), міняючи его звичайно за щітину, піре, віск, заячі скірки і т. п. (порів. наших „онучкарів“). Гніздом тих вандрівних крамарів вважаєсь містечко Рашевка (Гадяч. уїзду), звідки тотя галузь розносної торгівлі розширилась в поблизкі українські села (8 волостей). Був би се затім (як торгівля наших „Бойків“) замітний примір торгівлі українського народу, якому в загалі — мабуть неслухно — відмавляють змислу і вдачі до купецтва.

Історію розвою щетиницької торгівлі, що сягає еще XVII в., подає автор за студією добр. Василенка. „Кустарные промыслы сельских сословій Полтавской губ.“ і з тої книжки виняті також цікаві дати що до організації і способу веденя щетиницької торгівлі.

Взагалі монографія д. Устименка читає ся з інтересом і може бути, особливе з огляду на всесторонність обсервації, доброю вказівкою для перших проб етнографічних.

Ір. Калитовский.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, Харьков, 1894, ст. 112 (відбитка з Сборника Харьковскаго ист. филологич. общества т. VI.)

Яков Павлович Новицкий, знаний робітник на поли малорускої етнографії, заслужив ся головно призибуванем сирого материялу етно-

графічного в наддніпрянських сел Катеринославської губернії (найбільше в уїзду Александрівського). Вже від початку 70-тих років заміщував він свої збірки казок переказів, повір'їв та пісень українського люду в періодичних журналах („Екатери. Губ. Вѣдом.“ „Екатер. Юбил. Листокъ“, „Двѣпръ“, „Степъ“ і пр.) і в різних виданнях етнографічних матеріалів („Малорусс. народ. преданія и рассказы Югозап. Отдѣла Геогр. Общества“, (1876) і ин.) Докладніший огляд діяльності Новицького подав М. О. Сумцов в статі: „Современная малорусская этнографія“ (Кіевс. Старина XXXIX, ст. 35—50).

В „Сборник-у харьковскаго историко-филологическаго общества“ т. 6. вип. II. (рік 1894 ст. 49—160) появилася широка збірка Новицького: „Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1894 годахъ“. Дещо з поданого тут матеріалу оголосив Новицький уже поперед у „Екатер. Губ. Вѣдом.“ 1888, 1889, 1892 (оповіданє про Семена Палія, козацька вірша з замітками, пісня про Богдана Рожинського, про Овраменка, про набіг орди на Донщину, про Перебийноса, Супруна, Мороза, Голіцина, про утікачів з правобережної України в часи Руїни). Та зведенє тих розкиданих пісень в одно з новим матеріалом не пошкодило, а радше збільшило ще вартість і повність сеї найновшої праці Новицького. Збірка тога, містячи пісні переважно історичні з близьких собі місцевостей одної губернії, представляє досить повну і гарну цілість; обнимаючи визначні варіянти знаних уже пісень і дещо нового матеріалу, особливо в піснях про козачину і гайдамаччину становить она цінний причинок до знаних уже збірок, власне до історичних пісень, виданих Антоновичом і Драгомановим, та до політичних і нових пісень про громадські справи, виданих Драгомановим.

Збірка Новицького представляє попри багатстві матеріалу також досить різнородности. Комісія редакційна (зложена з А. А. Русова, А. В. Ветухина і Н. О. Сумцова) розділила пісні Новицького на три часті. Перша часть обнимає головно пісні історичні і політичні з більше або менше ясним показом часу, до котрого они відносять ся. Тоду часть розділено на кілька розділів: 1) Пісні козацькі з часів боротьби з Татарами, Турками, Ляхами і Шведами, 2) Гайдамацькі і розбійницькі, 3) пісні, що належать до остатних літ XVIII в. і перших XIX в. 4) Чумацькі, 5) Крепацькі, 6) Рєкрутські. Перший розділ визначає ся дуже гарними і повними варіянтами пісень про героїв козацьких: Овраменка (число 9), Богданка (ч. 10), Морозенка (ч. 11), Супруна (ч. 12), Перебийноса (ч. 13), Палія (ч. 15). Тут заміщено також мало-звістні пісні про ватажка запорозького Коржа (ч. 21), про утікачів з правобережної України на лівобережну в часи Руїни (ч. 7), про утечу бурлак

за Дунай (8), про набіг Білгородської орди на Донщину (18). Особливої уваги заслуговують пісні гайдамацькі і рекрутські, тим більше, що не ввійшли вони в видання Антоновича і Драгоманова. Характеристичне світло на гайдамачину кидають пісні про розбишак: Янчура (24), молодого левенця-гайдамаку (23), про Джарменка і Кумпаненка (25) Мережу (26), в супоставленю до пісень про местників кривд народних — Желізняка і Гниду (29), про Засорина (31) і Кармелюка (30), що багатих грабували, та бідних добром наділяли. Одно лишень не ясно, яким способом поміж пісні гайдамацькі і розбійницькі попали пісні про остатні роки Запорожя (33, 34), про те як Запорожці забили зрадника Саву Чалого (28), про зруйноване Січи (35) і остатного кошового Кальниша (36), про кривди Запорожців (38) і перехід їх під Турчина (37), про копанє канав (40—44). Пісні ті, визначні оригінальними варіантами, становлять про себе неначе відрубну цілість і характеризують ясно живі симпатії народу українського до зненавидженої Москвою Січи Запорозької і жаль его по втраті того послідного заборолу вольностей, за чим пішло крпацтво і рекрутчина.

Друга частина збірника містить також пісні козацькі, однакож з характером більше загальним і закраскою ліричною, в піснях тих змальована козаччина із боку семейного і суспільного. Часть тота ділиться також на кілька розділів, як: любов і доля, — удаість, гуляння і завзяте козацьке, — розлука і стріча, — роспука, смерть, — жарт, насмійшка.

На початку третьої части заміщена старинна вірша рожедственська, а відтак ідуть пісні семейно-побутові. Вже з више наведеного короткого огляду збірника видно в угрупованю пісень певну неадапність і брак консеквенції, що сталось може не з вини Новицького, але наслідком поспіху комісії видавничої.

В збірці своїй старав ся Новицький заховати вірно властивости місцевого говору; язык з'являє ся в тих піснях гарний, чистий і ядерний, а лишень з рідка подибають ся легенькі впливи російського говору і то особливо в піснях, що забрели з Донщини на Подніпрове, як пр. пісня про набіг Білгородської орди на Донщину (часть I, ч. 18). Не згадуємо тут пісень про Платова (I. 47), Александра I і Наполеона (I. 48), смерть Александра I (I. 49), що зложені каліченим російським языком; они представляють близьку аналогію до деяких галицьких пісень, особливо рекрутських, що склали ся під впливом польського языка і міського жита.

Найбільше інтересу представляють в збірнику Новицького найчисленніше заступлені там пісні історичні, овіяні духом козацької старовини, і закрашені живою традицією місцевою. Зібрано їх в селах Катерино-

славського, Александрівського і Маріупольського уїзду, що лежать по Дніпру і над Великим Лугом, де по зруйнованю Січи Запорожці дали почин місцевим осадам. Не диво проте, що в згаданих місцевостях живе і досі така велика сила пісень історичних, що в піснях тих так живо переховала ся традиція про криваву історію України, що так виразною а часто вірною з'являєсь в тих піснях характеристика історичних діячів (Мазепи, Палія, Кривоноса), і історичних подій (як: напади татарські, перехід населеня з правого берега Дніпра на лівий в часи Руїни, примушуванє козацтва до земляних робіт, і т. і.).

Старезні діди довговічні (як 100 літний Евдоким Шляховий, 98 літний Книрик, 94 літний Джигирь, 100 літвий Черновол і ин.), ще й тепер багато знають розказувати про славних лицарів-Запорожців, про них то неодно доводилось їм чувати від своїх же батьків та дідів, що й самі було брали участь в рухах козацьких. Нарід сьпіває там пісні з більшим розумінем і з жившою памятею давних подій історичних, як в других місцевостях України, — що доказують і вдатні поясненя сьпіваків народних.

Замітною признакою історичних пісень в збірці Новицького єсть і се, що багато з них нагадує нам живо думи кобзарські так своїм змістом, як також характеристичними зворотами і виразами.

Пісню про смерть Овраменка в битві з Турками під Келебердою (I. 9) можна уважати лиш коротшим пересьпівом думи про Івана Коновченка (Вдовиченка); пісня про те як мати сина з дому виганяє („гомін гомін по діброві“ II. 37) нагадує живо анальогічну думу про виїзд козака вдовиченка з дому.

Взагалі в піснях історичних, зібраних Новицьким, розкидано багато черт, що вказують на близьку покровність сих пісень із кобзарськими думами (II. 39, 41, 52, 56, 57, 58).

Попри деяких піснях історичних, помістив Новицький коротші і довші перекази устні, котрими поясняють сьпіваки свої пісні, і кілька власних заміток історичних.

Таке поясненє пісень народних самим же народом треба уважати дуже користним, бо оно кидає нєраз характеристичне сьвітло на пісні і доводить ясно, що народ думає про дані події, усуваючи всякі фальшиві і тенденційні коментарі учених.

Годить ся одначе те зазримітити, що в великім числі пісень, зібраних Новицьким, показує ся дуже неправильна будова стиха пісенного (I. 15, 51, 54, 55, II. 2, 25, 46 і ин.). Часом то й годі якого небудь розміру ритмічного дошукати ся (I. 15, 20, 23, 64 (А і В) і ин.

Се наводить нас на догадку, що збирач записував ті пісні не з голосу, а просто казав їх собі проказувати — при чім неможлива річ

заховати вірність пісенного розміру. Бібліографічні вказівки також не всюди повні і не переведені консеквентно. Та поминаючи тії і висше згадані хибі більше формальної натури призвати треба, що збірник Новицького, призбираний совістно в протягу 20 літ, становить чималу вартість для науки, як через багатство і новизну материялу, як також з огляду на єдність територіяльну і язикову, та сьвіжість традиції народної, що так і проглядає із кожної стрічки пісень історичних.

Ф. Колесса.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записанныя И. И. Манжурыю. (Сборникъ Харьков. ист.-фил. общ. т. VI).

Єсть то одна з послѣдних праць Манжури (він умер в маю 1893 р.). Записки покійника, збирані головно в Катеринославській і Харківській губернії можна подибати в кращих етнографічних виданнях 70-их і 80-их років. Більшу часть своїх материялів етнографічних передав він в 70-их роках до „Юг-запад. отдѣла геогр. Общества“, а по єго розвязаню видав Драгоманів тії материяли по части в „Малорусс. народ. преданіяхъ и разсказахъ“, а по части також в „Політичних піснях“. В 80-их роках передав Манжура велику силу пісень, казок і пословиць „Харловському историко-фил. обществу“, що і видало головну їх частину в III т. „Сборника“ 1890 р. Крім того поміщував Манжура свої поменші збірки в журналах: „Кіевс. Старина“, „Этногр. Обзорѣніе“, „Живая старина“, „Степь“ „Екатериносл. юбил. листокъ“ і ин.

Всі материяли, зібрані Манжурыю, мають чималу вартість для науки тим більше, що записані незвичайно совістно зі збереженєм всяких деталей і подробиць характеристичних для даної місцевости. Щоби докладнійше пізнати жите народне, проживав Манжура довший час по хатах мужицьких, і так завдяки совістним студиям увійшов він в саму гллуб народного побуту і сьвітогляду. В своїх працях етнографічних проявив Манжура гллубоке знанє народу, єго жита і мови, що в блискучий спосіб показує ся також і з невеличкої збірки, заміщеної в 6-ім т. „Сборника“, а зібраної в пов. Новомосковскім Катеринославскої губ.

На початку збірки стоять дві казки мітичні. В першій розказує ся про край сьвіту і три царства: мідне, сребрене і золоте, про сватанє царскої дочки, про те як зрадлива жінка віддає чудотворний „бочоночок“ змієви на загубу свого мужа і про борбу Івана царевича зі змієм; то, як бачимо, широко росповсюджені мотиви казочні, що стрічають ся у різних народів європейских в найріжнороднійших комбінациях. В другій казці: „Миколай угодник — сироти помішник“ змішано також кілька казочних і легендарних мотивів. В тих казках крім язвкa мало

єсть черт оригінальних, і місцеві особливости народного життя подібають ся лиш з рідка. Більше місцевого, народного елемента містить ся в побутових казках, що ідуть дальше: „три злодії“, „пан біди шука“, „два злодії, пан та піп“, „невірна жінка“ — хоч і тут єсть багато мотивів вандрівних, міжнародних.

Те саме можна би сказати і про невеличкі, часто поучаючі оповідання анекдотичного змісту, що заміщені в збірнику Манжури під заголовком „небилиці“, хоч тут подібають ся часто-характеристичні черти з відношення українського люду до иньчих народностей, як до Велико-росів (ст. 181, 182), Литвинів (ст. 185), Циганів (ст. 177, 181, 180, 183, 184). Змальовані тут також і суспільні погляди простонародя на панів (ст. 177, 179), попів (181), ворожитів (178), салдатів (183, 182), на становище жінки в сім'ї (177, 183) і пр. Однакож і тут буває нераз дуже трудно виділити народні черти з поміж загальних вандрівних мотивів.

По небилицях слідує в збірнику Манжури народні повіря під заголовком: „Як старі люде казали“, а по них „прислівя, приказки“ і т. п., в яких також розкидано багато народних місцевих черт.

Поміж байками і небилицями подібає ся чимало нового материялу, а варіанти званих уже мотивів інтересні вже хочби язиком і місцевим кольоритом. Пословиці порівнав пок. Манжура зі збірником „Приказок“ Номиса — і паралельні викинув зі своєї збірки.

Ф. Колесса.

Матеріали по етнографії Новоросійського края, собраніє въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. I, Сувѣрія и обряды; II, Легенды, сказки и рассказы. Одеса, 1894, ст. 202.

Ціла книжка складаєсь: з передмови (ст. 1—2); забобонів і обрядів (ст. 3—118); легенд, казок і оповідань (ст. 119—187); від ст. 187—194, слідує спис назв топографічних з поясненнями, а від 195—202 іде реєстр всіх материялів друкованих в книжці з поданєм короткого змісту деяких з них.

Передмова замітна тим, що в ній автор виводить „осібний тип руского народу — новоросійський“, що повстав в Херсонській губернії з козацьких потомків, та кольтоністів Сербів, що під впливом тубиліців асимілювались, та однакож і они „внесли до неї щось своє“. Дальше усиправдливляєсь автор що до точности фонетичної в записках, яка була трудною навіть до точного переведеня, та подає дати певні до самого діла.

Перша часть збірника — забобони і обряди — розпадаєсь на кілька меньших груп. — Перша група обговорена дуже коротенько; в ній находять ся ось які предмети: небо, сонце, місяць і єго фази; дві тижня; передовсім розведено тут, чого в поодинокі дни не можна робити, коли бажаєм, щоб діло повелось: одного тільки вівторка нема паведеного, з чого можна міркувати, що вівторок є щасливим днем з кожного погляду. Дальше подані: Празники, Відміни сонця, Молочна дорога, Комети, Грім, Дош, Дуга. При дузі наведена повірка, що хто зближив би ся до місяця, де дуга починаєсь, осліпнув би. Згадаю, що у нас на Поділю галицкім (пов. Бучацькій) єсть повірка, що хто зближив би ся до дуги, она єго похватить і перекине другим кінцем, але зміненім: з хлопця зробить ся дівчина, з дівчини хлопець. Така переміна треває вже до до кінця житя, але так, що місяць єсть хтось дівчиною, місяць хлопцем: закласти сего не можна. Дальше йдуть: Град, Мороз, Вітер, Земля (про неї дуже мало повірок відповідно до того, кілько їх єсть), Пропасті. Групу сю можна би назвати: Тіла небесні і сили природи.

Другу групу можна би назвати: звірята четверногі. Говорить ся там про воли, коні, вівці; ту звертає на себе увагу варіант про волів: коли Ісус схоронив ся перед жидами в яслак, то коні відкривали єго, вівці же накривали: тому він поблагословив вівці. Дальше йде мова про: свині, пси, коти, лилики, медведі (звідки медвідь взяв ся і чому має він уха і хвіст короткій), вовки (вовк чабан, замовлене овець від вовків), заяці (чому они куці), цали (чому они куці). Ся група визначає ся живим народним гумором та немалою дотепністю.

Дальше автор подає замовлення і ліки на деякі хороби у звірят, тому сю групу можна би затитулувати: про ліки. Хороби сї єсть: більмо, врошище (опухлина вимени у коров), вуши, гедз, жаба (єсть то хороба, в якій худобині присихає шкіра до хребта), способи проти відьм (щоби не мали моци до худобини), перелоги (різь в череві); замітня ся хороба тим, що її дуже оригінально лічить ся, іменно: бе ся худобу по боках на вхрест штанами, або протягаєсь штани три рази під черевом, через що хороба уступає; замовляння записані на сю хоробу в п'ятьох варіантах. Нарешті ще: пристріт, укушене павука або гадяни, угри (черви), стерте шні.

Дальше йде група четверта, яку можна би назвати: птиці, гади, жаби, раки, оводи (з маленьким додатком про деякі рослини). Говорить ся ту про: кури, гуси, ластівки, воробці; при воробцях подає автор повірку проте, чому воробець не ходить, але скаче? Вона каже: Коли жиди розпяли Христа і хотіли єго ховати, воробець сів на хресті, потаряючи неустанно: жив! жив! Жиди думали, що се правда і відложили похорон. За кару сцутає Бог воробцю ноги і від тогди він скаче. Про

бузька подає автор відмінну повірку від нашої в тім, що бузьок мав повстати з цікавої жінчини, що заглянула в мішок, де були жаби, гади і інші огидства зібрані; в нас же бузьок повстав з цікавого мушчини, що рівнож в мішок такий заглянув. Про голубів згадує автор, що після вірованя народа їх не можна їсти тому, що в виді голуба представляєсь св. Духа. Дальше: Сова, Гадюка, Вуж, Жаба, походжене черепахи (она мала повстати з жінчини, яку Христос покарав так за те, що перед ним хотіла укритись]. Раки. (чому рак має ззаду очі?), Павук, Муха, Вужи, Сонечко [звана також возулькою або божою коровкою]. Яко додаток подані ту: Оранка, Посів, Жинва, Огород, Баштан, Капуста, Конопля, Овочеві дерева.

Наступає довший розділ (ст. 22—39) про народний календар. Ту належить замітити, що автор вправді зібрав багато материялу відповідного, однакож всі ті вірованя в порівнанню з цілою масою подібних незібраних суть тільки одною дробиною. Автор починає сю часть днем 24 грудня, сьвятим вечером. Описує ту всі приготовленя до вечері, саму вечеру, порядок і скількість потрав, молитву повечірну наводить, розсилане вечері. Ту належить замітити, що скількість потрав у народа Херсонської губернії далеко не та, що у нас. У нас люблять робити 12 потрав (та 12-ка у народу грає велику ролю). Автор не згадує тут нічого про Різдо, про Собор Богородиці, та про Стефана — про них багато віровань, чи нема їх між херсоньскими мешканцями? Деякі обряди навіть самі собою дуже цікаві нпр. приноси до церкви з колачів, масла, сира, яєць, медівників, ковбас, солонини, а навіть пирогів, голубців, каші — послідні три роди то господині просто з печі винявши несуть горячі до церкви. Рівнож додати ту належить, що сьвятий вечер — то вечер дівчат; тільки ріжних спеціяльно своїх вірувань, що він мало під тим взглядом уступає вечерови св. Андрея. Відтак говорять автор про Маланку (31 грудня); тут зібраних вірувань є добра вязка. За то другий день, Новий рік (1 січня) майже нічим не заступлений; що він не убогий забавами, можна легко переконатись, придивившись в той день добре народови, ту вистане навести хоть би се: на Новий рік належить в грошах вмиватись, щоби цілий рік бути про грошах; не належить спати, бо цілий рік буде недобре вестись; належить дивити ся, хто перший входить в хату, щоби з того виворожити, який буде рік: найгірше буде вестись, коли перша прийде баба, найліпше, як прийде перший жид. Рівнож добре, коли ввійде худобина, тому декотрі господарі вмисно раненько вводять вола або корову до хати, щоби тим чином ніби змусити новий рік до благодійности, і т. ин. Дальше переходить автор до днів 5 і 6 січня, до другого сьвятого вечера і Йордана, масляницю, пущене, Явдоху (1 марта), сорок мучеників

(9 марта); тут знов замітне, що число 40 часто повтараєсь, і так: на 40-мучеників — пекуть 40 колачів, вішають їх в хаті на кілочках, а другого дня рано і вечером дають їх їсти тільним коровам; пекуть 40 пирогів, або варять 40 вареників, щоби на баштані вязалось по 40 гарбузів), далі середопісте, Благовіщенє (25 марта), страстний тиждень і Великдень. Описуєсь обширно приготовленя до Паски, робленя писанок, барви, яких на писанки уживаєсь, взірці, подає назви взірців на писанки у Болгар — тому що багато з них уживають ся також у Русинів; описуєсь христуванє, розговинє на Великдень і подано дві гри в крашанки: гра в блудька і трапка.

Більше ігор великодних не подано, хоть їх єсть дуже велике число — за те докотрі з них наведено третьої неділі по Пасці — сей день у нас не є нічим замітний. На 23 цвѣтня припадає день св. Юрія, день відьм; тут подає автор оден заговор проти вовків (Юр єсть їх патроном) — оно не велике й не дуже цікаве. Подаю (записанє в Григорові, Бучац. повіт) замовленє на вовків, щоби не зближались до загородні: „Ти вовче сабаргаче, псеїй сину небораче! Іди на мученики, на бученики, на тото село, де кури не допівають, де гуси не догеґують, де шевці шкіри крутять: дадуть тобі коперваєу, всілякого трунку, — раз на здоровє, другий раз на безголовє, третій раз на коротку годину; аби ся в тобі дух не затримав, як на потоках вода, абиь так не мав до худобини моци, як жаба хвоста“.

Третої неділі по пасці молодїж збирає ся і починає гри, звані подекуди джок; такі гри суть: зайчик, кострубонько (в нас коструб відмінний) ката і мишки, кротове колесо (у нас не знанє), сирий дуб (у нас гаївка звана в оротарем, що починаєсь словами: Воротаре, воротарчїку, я втвори, я втвори воротенька). Як видно з сєго, число тих забав дуже не велике, коли у нас дуже велике: Ту вистанє згадати такі як Вежа (дзвіниця, оборіг), медвідь, лупок (лещук), журавель (фіст) і ин. Від сєго часу нема важнійшого сьвята, як Івана Купайла, коли то молодїж виводить ігри і пісні купальні. У нас на Поділю не знають ігор купальних, а останки пісень купальних сьпівають разом з гаївками, між якими часто можна почути виклики: На Йвана Купайла! На 29 червня припадає апостолів Петра й Павла; тогді печуть спеціальні мандрики та вардзарі. На Маковія сьвятять зіле (у нас подекуди на Спаса, Матки); відтак іде Покрова (1 жовтня), Косма і Даміян (11 падолиста), 30 падолиста Андрій; ворожби дївочі у нас значно численїйші, як подає автор в своїй книжці.

Доси була бесіда про сьвіт, що чоловіка окружає, про звірята і про календар: наступає тепер розділ про самого чоловіка, старанно оброблений і упорядкований.

На початку сего розділу суть зібрані вірованя про брови, волосє, чесанє, умиванє, і подані деякі приговори; даремно зачислені сюди слова народної пісні між приказки: „Ой Боже мій милостивий, який я удав ся: Брив через річеньку, тай не вмивав ся“. Купанє замітне тим, що в Херсонській губернії не можна купатись, доки зовуля не закує: у нас те до Івана, доки не осьвятить ся вода, бо до того часу сидить в воді нечиста сила (топельники), що може чоловікови пошкодити. Іканє — у нас проти него єсть лік такий: коли хтось дуже ікає і не перестає, знайде другий несподівано з заду і настрашить того, хто ікає, а він зараз устає ікати. Плювати на чоловіка не можна, бо на другім сьвітї буде треба облизувати. Далше спанє, вставанє, проклони і клятви. Тут дуже мало зібрано материялу, бо єго страшно багато між народом, а особливо між пастухами. Ті вже так зжились з проклинами, що не оден скорше вмерби, як переставби клясти; дуже багато проклонів відносить ся до матери. У нас дуже цікаві проклони гуцульські, як: смага би тя втяла, та би тя втяла; а плита горича; смерека би тя вбила; дїтько би через те смеречи борсав; горівбись на колу горичім, і иньші. На неправдиву клятву наведено лише один примір: щоб у змії (замість минї) очи повлазили; у нас єсть і тих багато, як: щоб у млинї (минї) духа не стало; щоби пне (від пень, замість мня) шляк трафив і т. и. Подано тут коротенький сонничок також, де викладаєсь про значенє слів; у нас толкованє снів так розповсюднене, що можнаби з него зложити осібну книжочку. Цікава дуже молитва при виходї на війну, у нас незнана. При любощах наведено деякі ворожки-дівчат, якими они приворожують собі любків і женихів.

В ґрупі „народна медицина“ обняті майже всі частїйші хориби з виїмкою одної т. зв. (з польского) хориби св. Валентєго, яку знахорї найбільше замовлюють, та замовити не можуть. Списанї хориби після альфавету. При бородавках поданє чимало число способів рациональних; одного нема названого, що у нас дуже розповсюднене: обвиває ся бородавку на ніч (одну або більше) волоском або тоненьким волокном з прядива, а она відпаде. При більмі замітна одна молитва, виголошувана знахоркою, де взиваєсь всіх сьвятих отцїв і київських і печерських, і ерусалимських і монастирських: Антонїя і Харлампїя, Уласїя і Теодозїя, Тихона і Борисїя, Василя, Гавриїла і Ілію. Найбільше при більмі помагає св. Юрій, бо він єго здоймає. На бішиху (бишиху, бишигу, рожу) подано багато замовлянь у нас незнаних. Проти волося одне лише подано: подібно на биль очий: у нас хорї очи найчастїйше миють водою з жерела, що положене на полудне сонця: є однакож ще і иньші средства. Далше йдуть глухота, грижа, жовтачка, золотуха; про послїдну єсть лише коротенька згадка; у нас же багато замовлянь проти неї, з яких

один мені удалось записати (в Григорові, Бучац. пов.), воно важне так для людей як для худоби; на переді подане пояснене знахора таке: Жовни суть двоякі: рода мужеского і женського; як мужеского, може їх заклинати лише мущина (щоби замовлене удало ся), як женські, тільки женщина: як інакше робить ся, заговор на нічо не здасть ся. Заговор повтаряєсь три рази; по заговорі обмацує ся жовни великим і мізінним пальцем. — а то певно поможе. Заговор такий: Жовнище перехіднище! Деь ся взяла? Чи місяцю на нову, чи на підповню, чи на кватирі, чи на виході? І з чогось ся взяла? Чи з очий хлопських, чи жіночих, чи парубочих, чи дівочих; чи з керви, чи з води, чи з задрости, пенависти, чи з злих мислий, похотий? Як єсь ся невидимо взяла, так абись невидимо щезла: як роса щезає, як дим щезає! Йди на запад сонця, куди пси не добріхують, куди ворон кости не доносить: так тя заклинаю, як Господь Бг гору закляв, що ся ні ширить, ні корінить, коріня не пускає, гори не лоточить; заклинаю тя божими словами, своїми устами, абись ся ні ширила, ні корінила, керви не попивала, серце не лоточила, ані вялила. А єсть вас 9, а з 9—8, а з 8—7, а з 7—6, а з 6—5, а з 5—4, а з 4—3, а з 3—2, а з 2—1, а з 1 — ані одной. Тепер бере ся сьвячений ніж і говорить ся: як се желізо в огни розходить ся, так аби і ти ся розплила; бере ся сьвячену кістку: як тота кістка тіла не має, так аби й ти тіла не мала; бере ся сьвячену сіль: як тота сіль піде на воду і розплине ся, так аби і ти ся розплила; бере ся цілушку хліба: як той хліб цілий не буде, так аби і ти ціла не була. Тепер повисше сказаним способом обмацує ся жовни, хухає ся три рази так: перед виходом сонця, по заході і другого дня перед виходом. Після вірованя жовни (подібно як волос, вуши) дістають ся з води; коло Нижнева над Дністром має бути таке жерело: і в самій річи там багато людей можна бачити обкиданих жовнами.

На біль зубів подано досить способів; у нас одно єсть ще: Як у кого болять зуб, гріють зараз окріп, виливають в макітру; слабій стає над нею, отвирає рот і так над парою тримає; щоби пара не улїтала скоро, накривають слабого над макітрою верегою (або чимось подібним); як так потримаєсь отворений рот через кілька мінут, то з зуба випаде хробак (дуже тоненький, тому его не можна бачити) що там сидить, а зуб перестане боліти. На кашель подано відповідно мало средств; кашель (і біль зубів) — то найчастійша слабість між народом, тому й на него дуже багаті ліків єсть; у нас уживають таких: пють борсукове сало горяче (то вже як і груди болять), горяче молоко з маслом, горівку або гарак з розтопленою солониною, горяче пиво з жовтком, вивар з цвїту липового, бзового, з гірсеу; кладуть гірчицю з житним тістом на груди і ин. Проти корости у нас рівнож єсть замїтний спосіб: товче ся синій

камінь, мішає ся з оливою, мастить ся тим ціле тіло і лізе ся голим в теплу піч; в нашій книжці нема жадного замітного способу. Нічим не замітні рівнож криклиці (коли дитя плаче), кровоток і куряча сліпота (на останню їдять у нас на Великдень с'вячену печінку з полином), фебра, лишай (у нас мастять лишай медом, вовчим ликом, усмаженим в молодій сметанці, осадом зі стін цибуха або цигарнічки і иль.), уроки, неспячки, остуду і переляк або переполах, (на переполах підкурює ся у нас чортополохою). При пристріті замітна одна формулка, в якій ви-кликаєсь пристріті „із сімдесять жил і сімдесять суставів“. Воду подають при пристріті, у нас подають при уроках. Короткі згадки суть також про сояшниці, сухоти, холєру; дальше подає автор деякі вірованя про яйця, хліб, паску, ложки, одіж, шапку, про будову хати (много матеріялу про се єсть в „Житю і слові“), піч, дрова, дим, золу (у нас клеє ся: напивб'єсь ся золи!), вікно, поріг, стіл, двері, подушки, зеркало, оруже, гроші, заступ і роздорожа. У нас вірять, що на роздорожу можна здибати ся з дідьком; тому хто хоче бути богатим, нехай піде в дванайцятій годині в ночі на роздороже і голосно свисне, а зараз прибіжить дідько і дасть гроший кілька кому до вподоби, але за те треба свою душу єму записати.

Далі іде розділ ширший про відьми, чарівниці, вовкулаки, мерців, про нечисту силу, про родини, хрестини, ігри, сватьбу і похорони чоловіка.

При відьмах мова о тім, як відьму можна пізнати (у нас треба прийти до церкви на Великдень в чоботях з такими віхтями, що їх вложено ще на пущанє і ношено через цілий піст; надто треба тримати під язиком зубець чоснику, що стоїть на Різдо під сіню на столі — а тоді певно увидить відьму, бо она в церкві має на голові скопець, а в руках столець але того при звичайних обставинах ніхто не бачить); дальше, як відьма перекидаєсь в ріжні сотворєня, як пси, коти, змії і т. д., як то її служать дідьки і слухають; як при помочи дідьків може вєсь зробити, що захоче, як відьми часто собі взаїмно шкодять і що одна зробить, друга противно відроблює. Відьмою бути гріх, томуж смерть відьми дуже страшна; своє знанє може она переказати комубудь другому; головно шкодять відьми коровам: они відбирають від них молоко і то всякими способами. [У нас іде відьма на пасовиско того господаря, якому наміряє зробити шкоду, з обрутяками і збирає на них роєу перед сходом сонця; як корови на тім місци попасуть ся, стратять відразу молоко; у нас відьма як потребує молока, то може єго надіти і з клямки при дверях і зі слупа і т. д.] Між собою часто признають ся відьми, як обдурюють других і шахрують; при такій роботі помагають відьмам найчастійше їх любовники, за що одержують пізнійше добру нагороду. При чарівницях поданє оповіданє, як то одня чарівниця зро-

била своєму мужеві так, що він мусів літати в повітря, та все кричати: пиль, пиль. [У нас кажуть, що малі діти, котрі нехрещені поумирали, літають сім літ в повітря і кричать: хресту, хресту! Як хто почує такий клик і кине в воздух яку шматку з словами: як єсь хлопець, крещаятя на імя Іван (або інакше). як дівчина, то Марія — тогді злетить дитячко; ухватить шматку і летить до Бога з нею, яко з доводом свого хресту: тоді йде оно до неба; як таке дитячко за сім літ не знайде нікого, хтоби єго охрестив, іде до пекла].

Про вовкулаків подає автор 5 оповідань (70 — 74 ст.); вовкулаками стають звичайно парубки, яких переменяють в вовків або відьми або господарі, що суть вродженими вовкулаками і що тільки деколи прибирають постать вовчу, за якусь кару. Такий парібок — вовкулак мусить бігати вовком три роки і доперва по сім часі може відискати свою давну постать. Через час своєї метаморфози уганяє він враз з вовками, але пізнати єго легко по тім, що мяса не їсть, лишень хліб, а що єму тяжко хліба дістати, затож звичайно єсть він так сухий, як дошка. Патроном вовкулаків і вовків єсть св. Юрій.

На стор. 75—76 подає автор одно оповіданє про нечисту силу; оповіданє те невластиво віднесене до „нечистої сил“, під якою нарід розуміє звичайно дідька самого; оно відносить ся до опирів, що ночами встають з гробів і з боклачами на плечах ходять висисати кров з грішних людий. Нечиста сила, т. є. дідько, не робить сєго ніколи. При опирах наводить автор подібне оповіданє до повисшого, про нечисту силу, чим висказане твердженє, що горішне оповіданє хибне.

Про русалки подана лиш коротенька згадка, а то що на Тройцю виходять они з води і кричать: Ух, ух! Соломяний дух! Мене мати породила, не хрещоного (має бути не хрещену, бо русалками бувають лиш жінки) утопила! Ух! У нас про русалки дуже численні поданя. Подібно коротенькі звістки подані про лемовиків, топельників, перелесника (літавця) і злидні. На ст. 79 подане одио оповіданє про обмінка. Подібне оповіданє чув я в Григорові, буч. пов., від Андруха Гульки, який мені так оповідав: Було то ще перед звесенєм папщини; я їхав з братом з міста (Монастириск) і мороз був сильний, бо то була зима. Приїзджу до ковалівського містка (близько єсть село Ковалівка) а там на містку дитина така нужденна, така мізерна! Каже Іван (брат): возьмім Андруху! замерзне. Возьмім, кажу. Взяти. Привезли до дому, розігріли; дитина попоїла, уснула. Від того часу, як хто був в хаті, дитина лиш спала в колісці (де інде не хотіла спати). Ну нічо. Алебо повиходимо ми за роботою (ми були всі дорослі), полишаємо в хаті їду — і лиш знайду в колісці, більше нікого — приходимо: дитина спить, а страва з горшків геть аж повидизована. Що за біс лазить в горшки? Пітають ся мамуня

Бирчихи (сусідки, тріхи знахорки) що то може бути? Каже: я вам скажу що, але ви позамикайте всьо, як звичайно, і мене в сінях, а я вже переконаюсь. Зробили ми так. Приходимо ми, а Бирчиха каже: Ваша дитина то обмана (обмін) і як ви лиш повиходили, дивлюся я через дірку, а ваша дитинка встає з колиски, тай росте аж до самої стелі; потому йде просто до горшків — як всьо чисто повїдала зробила ся знов маленькою, як була, тай положила ся в колиску. Ви виведіть її звідки привезли, бо інакше не позбудете ся біди. Ми рада в раду тогди завязали дитину нашу в мішок, положили на сани, тай вїо! А наша дитина так ся просить. Як прїїхалисьмо коло савалуского хреста (Савалуски близьке село), як сани пішли в затоку, а наша дитина з мішком лиш шур! в сніг, та так там нищить! А ми навернули лиш скорше конї та до дому. Так ледво збулисьмо ся біди. Пан (місцевий поміщик) питав ся (бо він знав), де ми подїли дитину: а ми кажемо: то пане обмана, вона в ночи встала, тай утекла. Ми так сказали вмисно, бо боялисьмо ся, щоби пан не наложив на нас якого штрафу].

Від 80—83 ст. подано сім оповідань про песиголовців, з них особливо два замітні. Перше таке: Песиголовці — люди з одним оком. Вони як піймають руського чоловіка, закидають его в яму і годують его горіхами, ріжками, дають ему води; як вигодують то ріжуть мизинний палець; як піде кров то ще не жирний, а як не піде, тоді вже значить він товстий, тоді ріжуть его, печуть і їдять. Друге оповідане (в тексті третє з ряду) то живцем переняте з Одисеї IX кн. Вояк, попавши в руки одноокого песиголовця (Кіклопа), обманством вибирає ему око і утікає з печери причіпившись баранови до черева.

Потім іруда, де коротко представлене ціле жите чоловіка (ст. 83—118). Найобширнійше говорять автор про діти, почавши від уродин, хрестин, перших місяців дитяти, переходить на забави дитячі, згадує про те, що хлопців улюбленою забавою єсть млинок і скрипка з нитяними струнами, дівчат ляльки, наводить спільні забави хлопців і дівчат, як то сватьба і похорони. Дальше згадує про збитки, які собі, звичайно хлопці, взаємно виправляють. Всі они незвичайно гумористичні, але декотрі суть, а принаймій можуть бути дуже шкідливі. До таких належать: 1) запускати сонце; 2) ложки танцюють; 3) відтяти рукав; 4) перепелиці; 5) проводити скрізь стіну; 6) проходити скрізь землю; 7) пятака доставати; 8) в соломинки; 9) в церковки; 10) в палочки (ст. 89—90). На ст. 91 наводить автор, як діти дразнять ся; з подражень найбільше характеристичне отсе: „Щоб ти здох, антик мох, а я вмер у четвер, щоб я з тебе шкуру здер, та продам, тобі гроший не оддам“. По сім подано дїточі (більших дїтей) забави (ст. 91—101): зайчик; в войну; царські ворота; в царя; чий батько дужчий; в голубів; в котка і иньші; всіх

загалом єсть ЗІ, а надто при декотрих численні варіанти; замітні тут особливо варіанти при „жмурках“, де приходять дуже много цілком незрозумілих формулок, нпр.: „А на рана катарана дой слої цимбурой“ etc. З ігор в карти такі подані: в банка; в жида; в піскуна; в подходом; в сжака; в чпиха (ст. 106—108). Звідси переходить автор до дорослих; описує час від сватаня до кінця весіля, при чім звертає найбільшу увагу на різні забобони, а вкінці говорить про смерть і похорони. Подекуди вкладають монети мерцєви до трумни.

Друга часть містить в собі 41 легенд, сказок і розказів; шкода, що автор не тримав ся жадного, систематичного поділу подаючи сей матеріал. Відомо, що всі сказки, легенди, розкази дадуть ся поділити на певні громади. В нашій книжці сего не зауважено.

От в якім порядку поданий ту матеріал:

1. Дружба Бога з чортом. Легенда ся замітна тим, що зложена з трех зовсім відрубних частин. Одна така частина подана була в Житю і Слові з 1894.

2. Бог і чорт (Житє і Слово, 1894).

3. Бог і св. Петро.

4. Про власть жіночу. Єсть се очевидно сатира, вимірена проти жінок, а найбільше проти їх старшинства над чоловіками. На прозьбу одної жінки ублагав св. Павло Христа, що він дозволив жінкам старшувати над мушчинами. Для виказаня нерозумної прозьби і для покараня св. Павла, забрав єго Христос з собою і св. Петром на землю. Ту згоднілих ніхто не погодував, не напоїв, ба навіть в хату не хотів прийняти. Жінки по просту відганяли їх, мужчини бояли ся жінок і мимо волі не могли їм помочи. Вкінці удалось їм заночувати в одній хаті, де не було жінки на той час в хаті; але та вернувши о півночи з коршми пняю, трома наворотами оббила св. Павла так, що той з слезами в очах благав Христа: „най, поки й віку, поки й сьвіта — чоловік буде старший“. „З того часу знова стала жінка в повинні у чоловіка, бо як би ще так було, то й Господь єго сьвятий знає, до чого дошло ся би!“ Я до подробиці про ті три навороти маю такий варіант: То було ще, як Христос ходив з Петром і Павлом по сьвіті. Раз захопила їх в дорозі ніч, тому они вступили до коршми на ніч. Полягали спати, але Петро бояв ся лягати з краю, аби го не били; тай ляг від стіни. Але ту піяки як попили ся, тай кажуть один до одного: Куми, а то що за волоцюги? Ходім, будемо бити. Витягли Петра від стіни потлумили трохи, тай знов пішли пити. А тимчасом Петро каже: Господи, пусти мене в середину, бо як вернуть ся, то знов будуть бити. Пішов в середину; а піяки попили трохи, тай знов приходять: Біймо, кажуть, середного. Біймо. Витягли Петра, вибили Петра і пішли дальше пити. Петро знов переми-

няв, а вже тепер пішов на край, але піяки знов его вибили, а Павла і Христа, що не бояли ся, ні разу не били.

5. Бідний чоловік і св. Николай. Про те, як св. Николай помагає бідним, у нас є багато легенд; сюдиж належить і казка 6 — про баранчика. Св. Николай дає бідному баранчика, що на слова: потрусись баранчику — видає з себе ріжну поживу. Злакомившись на гроші, бідний продає баранчика. Св. Николай карає его за се. У нас знані такі легенди і казки про млинки, що всьо мелють після волі властителя, коли той лиш скаже: Млинку, млинку, нуж охочо змели мені, що я хочу; а для затримання млинка: Млинку, млинку, нуже стій, бо так хоче мельник твій; дальше про столи, що самі накривають ся і заставляють ріжними потравами; про обруси подібні, калитки і т. д.

7. Про Івана і жінку его — вігрянку дочку.

8. Іван і наймит. В сій легенді тенденція чисто моральна: „зле вийде на верх як олива“ та що за нею наступить завсїгди кара.

9. О кінці світа. Єсть то уривок зі звістних: Proroctw Michaldu, królowej Sabby. Він говорить про прихід антихриста, про борбу св. Іли і Еноха з ним, про его побіду і пановане.

10. Про чортів. Се одна з дуже численних казок про чортів. Їх говорено собі звичайно на вечерницях, щоби настрашити боязливих, особливо дівчат.

11. Як вивчивсь чорт на гайду грать. Мова ту про перший „струмент“ музичний, що винайшов чабан. Інструментом тим була коза, зроблена з забитої звичайної кози.

12. Розкази про скарби; всїх уступів 14. У нас в кожній околиці багато віровань про закляті скарби. Найширше віроване, що блудні огники то власне скарби закляті, які чорти просушують, щоби не запліснїли і тому рокладають огні, звані блудними; як би хто кинув в то місце, де видко поломїнь, кавалок своєї одежі, то огонь зараз погасне; тоді належить в тім місци копати, а добуде ся напевно скарб.

13. Залізний вовк. Належить до Баби-яги, син її вовк залізний.

14. Іван, син козацький. У нас ту саму казку подають п. з. про Котигорошка, або Покотигорошка, розумїєсь, з деякими відмінами.

15. Про змія. Змії пориває підступно три сестри; двоє убиває, третій удаєсь втікти від смерти. При помочи живущої і цілющої води воскрешує свої сестри, почім всі три утікають. У нас та сама казка говорить про дванайцять робітників, що упроваджують три сестри, але вони виникають ся їм.

16. Про двох братів. Казка ся досить розповсюджена; в ній один брат царем, другий плює червінцями; я чув такий варіант її, що дру-

гвій брат має золотий мозок, який собі вибирає сам; з послідною дробиною мозку, котру видер, і сам гине.

17. Як мужик приказчика в пекло віз.

18. Як Іван вітра шукав.

19. Про Бабу-Ягу. Подані ту два варіянти, що були поміщені також у Потєбні: О мнеческомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ.

20. Мертва кума. Ся казка зложена для наляканя так званих могильних злодій.

21. Бідний і діти. Бідний підчас голоду наміряє різати свої діти, але вони чудесним способом ратують ся.

22. Про царильника. Розказуєсь ту про звичайного дурисьвіта.

23. Кругленьке словечко [анекдота; сват радить женихови перед родичами судженої сказати яке кругленьке словечко; придурковатий жених находить таке слово: єсть ним „обруч“.]

24. Про птичку. Ту змальований досадно нерозум чоловіка і жінки.

25. Вчора малі, а через ніч старі. Двох старих грає ролю дїтгий, причім спалив один другому кожух. Звідти прийшло до бійки і до скарги перед паном, котрий їх розсуджує.

26. Чипирись. Мужик віддає свого бичка на науку дячкови; по році дізнаєсь від дячка, що єго бичок губернатором. Мужик приносить губернаторови в дарунку вязку сїна, але за те дістаєсь до Іванової хати. Подібний варіант чув і я.

27. Пан і мужик. Ту народня казка представляє пана дурним, а мужика розумним. Мужик виманює коня у пана, а пан мусить іти піхотою, ще й візника на собі везти.

28. Як найшли злодія. Ту оброблена знана пословиця: На злодію шапка горить.

29. Про двох братів. Єсть то одне з численних казок про багатого і убогого брата.

30. Ліниві люди (анекдота).

31. Як чоловік учив ліниву жінку. То знана казка, оброблена О. Стороженком п. з. Вчи лінивого не молотом а голодом.

32. Як Катря плакала по своєму чоловікови.

33. Ліха жінка. Жінка доводить то того, що в її очех присипують живцем її чоловіка, яко скаженого; а она тішить ся тим ще.

34. Дід і баба. Оброблена ту пословиця: за ремінець виміняв личко; дістав дід від Бога срібні постолі і як почав їх промінювати, то вкінці отримав за них качку.

35. Брехня. Нанизані ріжні неможливости (цікава подробиця, влетана по дорозі про дяка, що ходив до чужої жінки), сюдиж належить і 36 — Прибаутка.

37. Про глухого („роз'питавсь“).

38. Оповідання анегдотичні: про Жидів; про Циган; про Молдаван; про Литвинів. На сім кінчить ся другий відділ.

Від 187—194 ст. поміщені ще топографічні назви з поясненнями, а від 194—202 обширніший зміст обговорених річій.

В. Гнатюк.

Дикаревъ М. А. Программа для этнографическаго изслѣдованія народноі жизни въ связи съ голодомъ и холерою. Катеринодар, 1894 р., стор. 21.

Народне лихо, голод та холера 1891 та 1892 р. — каже д. Дикарив в передмові, породили серед народа безліч усяких чуток, що переходючи з уст в уста, варьовали ся, збільшувались та зменьшали ся, одбиваючи у собі духове життє народа, що вийшло з своєї звичайної колії. Народ заходив ся вияснити причини того лиха, що спіткало его, і дійшов до думки, що все те лихо єсть передвістником скорого кінця сьвіта. Разом з тим народ не забував і ворогів своїх, що після глибокого переконання его повинні бути і ворогами царя. Вороги сі, вважаючи на місцеві умови, — жиди, пани або паничі взагалі та лікарі з ветеринарами. Сі вороги мислять лихо цареві, входять в зносини з „Огличанкою“, „Німцями“ та иньшими „Невірцями“, од яких одбирають вони умовну плату за кожную отруєну або заживо поховану ними душу. Лукаві невірці морять людей для того, щоб було їм легше воювати з нашим царем послі зменшення нашого народу. Сей момент в життю народнім, коли які там ідеї, передаючись із уст в уста, переходили тисячі верст і таким чином ставали ся спільним добутком усього руського народу, сей момент стає найзручнішим для порівняного студійовання народної психології у кожній окремій місцевости. Пропустити такий момент без жадної уваги було-б легковаженнєм, якого простити не можна, не тільки для етнографа, але й для всякого, кому ходить про інтереси науки та культурного розвитку народа. Най же кожний принесе у спільну скарбницю свою посильную лепту.

Таким чином згадана програма д. Дикарева має на меті вияснити погляди народні на видатніші факти сегочасного життя, освітити, так-би сказати, найновіший шлях думки народної в її останній формації і тим причинитись до вияснення сьогочасних нормальних і патологічних прояв народної творчости, народної психології. І сама програма уложена в таким знаннєм діла, і так науково, що робить зовсім можливим осягненне своєї мети. З початку автор робить практичні уваги для тих, що хотіли-б збирати відомости на основі згаданої програми; разом

з загальними методами збирання відомостей автор подає цінні фільольогічні уваги, щоб заховати самий лінгвістичний характер зібраних відомостей. Уся програма поділена на 14 точок, у яких автор умістив широкий об'єм відомостей, що хоч чим-небудь стосують ся до зазначеної в програмі цілі. Після загальних запитань про саму місцевість, у якій збирають ся відомости, про національність, економічний та культурний стан її людности, автор зазначає часткові запитання на теми про знаки скорого проходу антихриста та страшного суду, про холеру, про долюфатум, про поліційні заходи та боротьбу з холерою, про санитарів, прислугу та лікарів, про корування холери, про неурожай, про комашню, що шкодить хлібові, про голод, про народні злочиники та запомогу під час голоду та холери. Програму укладено повно і систематично, видно, що автор не вперше працює в сему напрямі — імя его, відоме в етнографічній літературі, і на останню працю его з'явилися докладні і цілком прихильні рецензії у ч. 5 французького „L' Antropologie“ та у ч. 10 „Revue des traditions populaires“.

О. Лобанський.

Сборникъ Харьковского историко-филологическаго общества, т. VI. Труды Педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II. Харьков, 1894, XXIII + 274 + 32 + X + 116.

Недавно засноване історично-фільольогічне товариство харківське показує доволі значну діяльність (в минулім році академічним відбуло в 10 засідань, а заложений при нім р. 1892 педагогічний відділ — 7) а результатом его діяльности р. 1894 з'являєть ся новий том „Збірника“ (що виходить тепер регулярно що року) і капітальний збір писань Сковороди. Нарешті в оціці товариства стоїть архив актів Гетьманщини.

VI том збірника, як видно з титула, складаєть ся з двох окремих частин — праць самого товариства і его педагогічного відділа; останніх тут дотикатись не будем, майже всі вони трактують ріжні питання з сфери дидактики і методики російської середньої школи.

Деякі відчити членів історично-фільольогічного товариства подані скорочено, з їх цікаве справозданє проф. Вагалія про один збірник (silva rerum) XVIII в., деь чи не з Черниговщини; ширше подано тут зміст розправи проф. Зеленогорского про філософію Сковороди, про неї подано було вже у нас справозданє.

З помежи праць, поданих in extenso, до двох збірників етнографічних — Манжури і Новицкого подані также окремі оцінки. До категорії матеріялів належить также маленька (ст. 14) „книга справ поточних“

Стародубського магістрата (1690—1722), що видали д. Д. Міллер і М. Плохинський. Актам задніпрянським взагалі не щастить: не маючи спеціального видавництва, мусять вони тиняти ся по різних хатах сусідами, і видають ся досить припадково; поміж ними актів магістратських було видано дуже мало, тому і ся публікація користна, і було б добре, як би редакція Збірника і надалі давала у себе місце таким публікаціям.

Зпоміж розвідок перша присвячена археології — звістка сьвящ. В. Спасивцова (ст. 1—10) про находки археологічні в Райгородку (на Торці, в пов. Ізюмськiм); як видно з неї, на сім місці знаходять сліди життя з найріжнійших епох — знярядя кам'яне, сліди цегляної будови часів пізнійших (з великої цегли, з поливого ріжного цвѣту), монети Золотої Орди з XIV в. На жаль, редакція не додала більш докладного спису предметів, що з сих находок прийшли до харківського університетського музею.

Д. Е. Трефилев подав розвідку, переважно на основі невиданих, архивних джерел, про промисел салітрений в Слобідщині, під загальною назвою „очерків“ з історії промислу в Слобідщині (ст. 12—48). Автор слідить долю сего промислу, переважно з поч. XVIII в., і урядову її регламентацію, подаючи статистичні дати про число заводів і їх виріб; з їх видно, що промисел розвиваєть ся в полов. XVIII в., досягаючи 10 тисяч пудів, і доходять до найбільшої сили в полов. XIX в. (переходило за 30 тисяч пудів, на 274 т. руб.), потім упадає і цілковито зникає. Як видно з поданих відомостей, промисел не був в XVIII—XIX в. народним і навіть давав підприємцям повод часом до утиску народу; на жаль автор не звернув більше уваги на сю громадську сторону справи.

Проф А. Лебедев в розвідці „До історії низших духовних і громадських шкіл Білгородської епархії XVIII в.“ (ст. 244—58) подає цікаві відомости з архивів консисторських і монастирських з історії шкільництва в Слобідщині XVIII в.; характерне змагання духовенства — до розмноження шкіл „латинських“, щоб не посилати дітей до Харькова або Білгорода, а мати їх десть в сусідньому повітовому місці, а з під сего виступала ще иньша мета: „курські і курського повіта сьвященники, пише начальник курської школи архим. Виктор, випросили собі латинську школу в Курську не для науки дітей своїх, а тільки для того, щоб відтягати дітей від неї і для штучного проволікання часу, поки дітям пройдуть роки до науки приписані“, і для того радить всіх їх відіслати в Харків, „звідки ученикам за далекостію домів їх уступати і тікати, а батькам їх — часто з ними бачити ся, псовати і до дому з школи возити не так буде зручно“ (ст. 251) — для дітей сьвященничих був шкільний примус. Наведу ще один характерний уривок — з інструкції

білгор. архиеп. Петра: „Глядіти пильно за учителями, щоб дітей вчили докладно, без жадного утруднення і безпотрібного, а особливо — необережного караня, учителям самим дітей ні за що суворо не карати“ (ст. 245).

Окрім того подано ще розвідку Ф. Германа про стан лікарський в Римі. В додатку, з окремою пагінацією іде далі (арк. 3—4) катальог історичного архива (I-а полов. XVIII в.).

М. Грушевський.

Зарѣцкій И. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, изслѣдованіе, изд. полтавскаго губернскаго земства. Полтава, 1894.

Одним з сучасних пекучих питань, що далі усе більш та більш, стає дуже трудний економічний стан народу. Сей стан є спадщиною тих історичних обставин, які довело ся перетерпіти народові. Поки землі ставало, поки перша насущна потреба була задоволена, то й наслідки сего історичного підкладу не так дошкуляли. А тепер не те. Як тільки дуже численно почала збільшуватись людність, то швидко відмінилися й економічні обставини життя, — часто й густо не стає землі й для того, щоб прохарчоватись, не кажучи вже про більш менш людске життя. Отут то й доводить ся рахувати ся з історією: систематичне закріпощення народу, з'єднання усякою правдою й неправдою сили землі в руках одного чоловіка, шітьма народня, що тягла ся століттями, й багато других обставин довели до сучасного кризису. Брак ініціативи, стародавність заходів, невилітність зкористоватись окрім хліборобства иньчими багатствами сторони, або перейти до иньчих родів промислу, станowiąть нарід наче на роздорожі — він не знає куди ему кинутись, де шукати поратунку.

Такий стан не міг не звернути на себе уваги. Останніми часами й у суспільстві і в урядових сферах усе більш та більш стає очевидним, що не можна покладатись на волю Божу, що треба йти на допомогу темній людности. Факти життя такі голі, стільки кажуть самі за себе, що очевидним стає, куди треба йти на допомогу: полекшити народови способи знайти ту землю, яка ему так потрібна, та поруч з сим вплинути на загальний розвиток народу, се тільки й може у якійсь мірі зменшити лихо. Межи другорядними заходами, що йдуть до тієї-ж мети, треба покласти піднесення межи народом промислу. Поміж народом поруч з головною діяльністю — хліборобством, яке до останніх часів ще задовольяло насущні потреби, промисли дуже мало були розвинені: ще й до сего часу село дуже часто обходить ся усім своїм домашнім, бо усе по-

трібне у господарстві робить ся трохи дома, а трохи з допомогою сільських майстрів, які задовольняють переважно місцеві потреби і постачають на невеликий район одного або кількох близьких сел. Вироби їх продукції стоять в тісному звязку з обставинами побуту, вони прості й не різнородні, техніка сама що найпростійша, що майже без усяких відмін перейшла від часів незапам'ятної давнини. Але безперечно, що такий порядок при теперішнім розвою зносить й взагалі руху життя не може довго стояти: село все більш та більш підпадає впливу „культури“, хоча поки що лиш у сфері чисто зверхній. Звісно, треба бажати при тім, щоб народні промисли, оскільки се можливо й поки можливо, виходили з поміж того-ж народу, та покинули свій примитивний спосіб, поліпшились, придбали розвій. Одначе-ж не треба забувати й того, що усяка продукція залежить від попиту, й як що та сфера, для якої головним робом вона існує економічно і культурно, не розвинена і не розвивається, то й усі заходи підняти промисл не прийдуть ні до чого — відомі наприклад факти (поміж великоросами-кустарями) переходу продукції від ліпшого до гіршого матеріялу через те, що нема купців на кращій, та й саме побільшення серед народу користання з фабричного продукту (про що так жалкують етнографи) можно мотивувати окрім иньчих причин ще й дешевістю, хоч би й не дійсною, сих продуктів. Таким чином ми знов здибаємось з питанням про загальне піднесення матеріяльного та духовного стану народного.

Вважаючи на те, що біда, з якою тепер треба бороти ся, зростала століттями, ясно, що й поривання громади запобігти лиху не може дати поки що очевидних результатів, або сі результати в порівнянню не великі. Але в усякім разі одно придбання сього заходу очевидне: ми кажемо про студійованне обставин народного побуту що за останні часи здобуло такий сильний рух і дає ґрунт для економічної роботи на далі. До таких студій належить й вислідженне гончарного промислу у Полтавщині, розпочате полтавським земством, що вже багато зробило задля зрозуміння та поліпшення ріжних боків життя по Полтавщині. Студію над гончарним промислом було доручено д. Зарецькому, й він як найкраще її виконав. З надзвичайною дбалістю він вистежив продукцію з усіх боків, не забув ні одної що найменшої подробиці, через що й вражінне з того стає повним. Після коротких загальних уваг про гончарство, в трох главах, ми знаходимо детальну опись матеріялу, струментів, техніки виробу та орнаментациї виробів, економічних й иньчих обставин гончарства; в кінці додано таблиці економічного та рідинного стану гончарів, й окрім того у книжці є багато малюнків прирядів й зразків виробів; хоч й не можна сказати, що малюнки гарні, але вистарчають, щоб докладно познаємити ся з справою.

Трудно що небудь сказати про розвиток гончарства у Полтавщині в порівнянні з іншими губерніями України, бо майже ще не має матеріалу для такого порівняння особливо ж се можна сказати про західну частину, де ніхто навіть й не пробував щось зробити в с'ім напрямі. Розвиток гончарства залежав від природних обставин Полтавщини, — ґрунт її сам дає багатий та різнородний маґеріал, який цілком забезпечує поліпшення сього промислу. З пяти повітів, в яких досліджено гончарство, перше місце займав що до кількості Зіньківський, потім усе більш та більш зменшується гончарство у повітах Миргородському, Лохвицькому, Роменському та Кобиліацькому. Відповідно самій продукції, гончарі поділяють ся на горшкарів („білих гончарів“), мисочників або поливняників, посудників, кахельників та цегельників. Що до доброго виробу перше місце займає Зіньківський повіт; тут м. Опішня уважається за столицю гончарства. Гончарство по Полтавщині є промисл спеціальний: більшість гончарів тільки з нього й живуть, в порівнянню тільки незначна часть поруч з гончарством ще й сіють; у Зіньківським наприклад повіті на 943 гончарів припадає усього 136 десятин землі, але й ся земля наділява неоднаково, так 174 чоловіка зовсім не має поля. Гончарі та їх родини провадять се ремесло самі й тільки випадково трапляють ся наймити та учні. Район, де продають ся сі продукти, звичайно обмежений й обіймає тільки кілька найближчих сел (5—10, тільки одна Опішня й має 27 місць, де вона продає свої продукти). Що ж до техніки продукції, то вона повинна чекати багато поліпшень; уся справа йде по стародавньому, засоби патрисярхальні, вартість самого матеріалу ледві відома, якесь поліпшення цілком залежить від випадку, а через се й сила праці йде марно; а як додати до сього, що гончарі дуже залежать від гуртових скупщиків крामу, що часто експлуатируют їх, то стає ясно, що гончарству потрібна замога й через те до бажання полтавського земства запомогти гончарам — для чого й розпочато було названу вище студию — не можна не віднести з спочутем.

Окрім вистеження сучасного стану гончарства, д. Зарецький мав ще й другу мету, — він каже: „моя власна мета та інтерес досліджування — висгежити головним робом можливіи генетичний звязок сучасного гончарства з доісторичним гончарством студіюванням сучасної техніки, прирядів та знарядів, які вживають гончарі, форм та орнаментики гончарних виробів й захованих звичаїв та переказів, що належать до гончарства. На жаль виконати ті точки програми в практиці показалося річию так комплікованого, що властиву мету здебільшого прийшлося поставити на друге місце“ (передмова І). Нам здається, що як би обставини й більш сприяли авторови, то навряд чи виконав би він свою мету; для сього треба було б ужити порівняного методу, провести паралелю між сучас-

ним гончарством й тим, якого зразки нам подає археологія; але от же у останньому й виниклаб трудність: не вважаючи на те, що в наші часи археологія здобула широкий розвиток і матеріял здобутий що року все збільшується, мало єго систематизовано й лежить він зовсім не обробленим; а без систематизації стародавнього гончарства трудно вияснити й генетичний звязок єго з сучасним, випадкові ж зближення (до яких иноді удасть ся й автор, зближаючи напр. орнамент ляльки виробу полтавських гончарів з орнаментом, „який ділком нагадує такий же з бронзового віку“, передмова II) — мало допоможуть справі.

М. Князевич.

N. Cybulski. Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, Краків 1894, ст. 210, 16".

Під повисшим заголовком вийшла ширша брошура заходом польського товариства опіки здоров'я. Автор єї є професором фізіології в Краківському університеті і займав ся вже від кількох літ справою живлення люду сільського. Обчисливши на підставі дат статистичних (взятих з „Wiadomości statystyczne“), пересічну скількість поживи, що припадає на одного чоловіка в Галичині, прийшов до пересвідчення, що „середня скількість поживи зовсім вистарчає навіть для чоловіка тяжко працюючого“. — Однак ті дані не давали ясного образу, як відживляють ся поодинокі верстви — особливо люд сільський. Тому розіслав він квестионар з 39 питаннями до учителів народних, по 10 до кожного повіту, і одержав 560 відповідей. — Питання були: що їдять на снідане, обід, вечеру? кілька разів? що в часі посту? що пють? чи уживають масло, яєць, сира? як печуть хліб? і т. и. — Відтак розіслав він квестионар до лікарів повітових, війтів та иньших осіб, в яким просить подати однотижневий спис потрав; та дістав лише 20 відповідей на кількасот. — На основі тих відповідей старав ся представити (сам признає, що не повний і може в подробицях невірний) образ способу відживлювання ся галицького люду сільського. — Обговорює кожде з 39 питань, опираючись на відповідях: пересічно їдять селяне три рази денно; альфу і омеґу поживи становить бараболя і капуста; найрідшою стравою є мясо і то лиш свиняче або бараняче, виїмково волове або теляче, що до форми — то лиш варене (печене, смажене або вуджене дуже рідко); хліба пшеничного майже ніколи не їдять, частійше житний, а найчастійше ячмінний, а в горах вівсяний, біднійші же печуть хліб з всяких мішанин; що до скількості мяса, то припадає на дорослого чоловіка кляси найзаможнійшої 20 кр., менше заможної 10 кр., а найубожшої 2 кр. річно; головний напій становить горівка, пересічної скількості її, що припа-

дає на особу; задля неточних дат автор подати не може багато уживають також пива; що до заможности то представляєсь процентово менше більше так: найбогатших є около 15%, середних 35%, а бідних 50%.

Піднести належить слова автора, що „з поведу многих питань кидає ся в очи певна різниця між людністю сільською в західній і всхідній части Галичини“. Різниця тих є много, но наважнійшою є та, що „селяни західної части краю, хоч не дуже, але в кождім случаю ліпше ся відживляє, ніж в всхідній“. Причину того бачить автор в більшій запобігливости хлопа польского в порівнаню з руским. Згадати треба, що в загалі більший процент убогих припадає на західну Галичину, хоч найвисший (до 75%) мають два всхідні повіти: надвірнянський і богородчанський. Також многи відповіді з всхідної Галичини підносять, що у руского хлопа панує в приряджуваню страв велике недбалство і нечистість.

Результат праці автора є такий: По перше — кляса убога живить ся без сумніву недостаточно і стало позистає неначе в стані півголоду; з того виходить, що инші верстви мають тих артикулів більше, ніж потребують. По друге; людність сільска споживає майже виключно страви рстинні, бо тих пару кільограмів мяса на рік навіть вчислити не можна. По третє: форми страв, приладжувані з продуктів рстинних, суть в загалі дуже грубі, мало стравні, а через те менше поживні, ніж би бути могли. — В тім посліднім бачить автор причину невідпорности „хлопского жолудка“, не вважаючи на загартованє, на заразливі хороби і через те більшої смертельности між селянами. — Зле відживляє впливає не тільки на сторону фізичну (спізнений розвій мужчин), але і на духову, так що причини неудальности нашого люду, певної анагії і браку ініціативи належить менше глядати в якихсь спеціальних властивостях раси, а більше в условинах житя. — Врешті подає способи, які могли би на разі причинятись до піднесєня добробиту селян, а то: піднесєнє огородництва і садівництва, виданє „кухарки людовой“, піднесєнє видатности землі через закладанє стацій агрономічних (наука посла Щєпановского), зниженє цїн мяса і введевє в ужите конини, яка є рівно поживна, смачна і стравна, як і мясо волòве. — При кінци знаходить ся спис 71 страв зі способом їх приряджуваня, що може послужити за материял етнографічний.

Я. Грушкевич.

Видавництва й книжки, обговорені в с'їм томі:

Часописі за р. 1894: Часопис Правнич

Зоря
Правда
Житє і Слово
Народ
Учитель
Діло
Кіевская Старина

Тебенковъ М. М. Происхожденіе Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа, ч. I — Древніе Россы, 1894.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы вып. I, 1894.

Никитскій А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, 1894.

Онежскія былины, записанныя А. Ф. Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. I, 1894.

Линниченко И. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., 1894.

Архивъ Юго-Западной Россіи, часть восьмая, т. I: Акты Барскаго староства XV—XVII в., 1893.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в., 1894.

Грушевскій М. Барское староство, историческіе очерки, 1891.

— Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки“, 1894

Иловыйскій Д. Смутное время Московскаго государства, 1894.

Павловскій И. Ф. и Старковскій В. М. Полтавская битва и ея памятники, 1894.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества т. 93, 1894.

Ludwik Finkel, Historia uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, 1894.

Starzyński Stanisław, Historia uniwersytetu Lwowskiego część II (1869—1894) 1894.

Багалій Д. И. проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета, томъ I-й (1802—1815), выпускъ 1-й, 1894.

Др Франко Иван, Етимологія і фонетика в южнорускій літературі, 1894.

Шурат В. Забутки до поемы Тараса Шевченка „Чернець“, 1894.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавской губерніи, историко-этнографическій очеркъ, 1894.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, 1894.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записанныя И. И. Манжурою, 1894.

Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранныя въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ, 1894.

Дикаревъ М. А. Програма для этнографическаго изслѣдованія народной жизни въ связи съ голодомъ и холерою, 1894.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. VI, труды педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II, 1894.

Зарѣцкій И. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, 1894.

N. Cybulski, Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, 1894.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Наукового Товариства імени Шевченка.

Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка відбулись в суботу 21 січня (2 лютого) 1895 в присутності значного числа членів місцевих і з провінції; відкрив їх голова товариства Ол. Барвінський о г. 10¹/₂ рано промовою, зміст якої в головнім був такий:

Минуло доперва півтора року від заснованя Наукового товариства ім. Шевченка, а вже і тепер громадна скількість членів его свідчить, що товариство здобуло собі симпатію і інтерес. Коли повстала гадка переміни давного товариства в товариство наукове, підняли ся були сумніви, чи таке товариство зможе утриматись. Та вже сей короткий час свідчить, що така реорганізація була відповідна і що она дає запоруку розвоєви товариства. Коли перше виділ займавсь і адміністрацією і науковими справами, то було так, що весь труд виділу забрала одна адміністрація. Тепер адміністрацію полишено і на дальше виділови, а наукову працю секціям. То показало ся користним як з наукового боку, так і з адміністративного.

Надії сповнились, хоч обставини були неконче прихильні. В секціях фільольогічній і історично-філософічній праця справді ішла скоро і живо наперед, завдяки їх директорам, пок. дру Ом. Огоновському і проф. М. Грушевському. Що секція природничо-математична проявила, не вважаючи на заходи свого директора, менше діяльності, то се залежало від того, що сил там було мало. Красний стан фінансової сторони товариство має особливо завдячувати проф. Громницькому і п. Костеві Паньковському, котрі тут найбільше потрудили ся.

Вертаю до наукової діяльності. Як відомо Товариство видає „Записки“, де містить наукові розправи, що звертають вже на себе помалу

увагу не лише у нас, а і за границею. Крім того переняло товариство „Часопись правничу“, „Історичну Бібліотеку“, котрої редакцію я задержав на дальше, і видавало дальше „Зорю“ під редакцією Вас. Лукича-Левицького і Ос. Маковея. Виділ в порозуміню в секціями постановив в тім році видавати „Жерела історичні“, котрих програму зладив проф. М. Грушевський, і Збірник матеріялів етнографічних. Постановлено видавати також „Руску Бібліотеку“, розпочату небіщиком Онискевичем, а проф. Др. Коцовский обіцяв приладити найблизший том. З того видно, що в товаристві веде ся праця, котра може скріпити нашу наукову повагу. Та знаємо, що всяке виданє потребує грошей. Виділ і о се старавсь. Упорядковано справу довжників друкарні. Власні залежлости товариство сплатило, розширило друкарню, придбавши дві нові машини. Щоби добути більше фондів, виділ постаравсь о друк шкільних книжок і субвенції з сойму і міністерства. Сойм в 1894 дав 500 злр., а тепер бюджетова комісія ухвалила 1000 злр. Центральне правительство признало на 1895 р. 1500 злр., а на „Історичну Бібліотеку“ є окрема субвенція 500 злр. Цевно, що сі квоти ще невеликі, бо в звичайних обставинах при найощаднійших видатках оден том „Жерел історичних“ мав би коштувати 3000 злр., але я маю надію що ми і на дальші літа будем діставати за-помоги, ще і більші.

Доси я вчисляв самі користи. Тепер перейду і страти. Всім в тямці ще торічний привіт покійного голови товариства „Просвіта“. Він сказав: „Я один з трех послідних недобитків-основателів нашого товариства, можу тепер сказати: Нині отпущаєши раба Твого, Владико“. Всі ми знаємо єго працю в товаристві, а в справозданах секції, в якій він працював, лишать ся вона на вічну память. Другу страту тяжку потерпіли ми вчера зі смертю проф. Ом. Партицького, а третю давнійшу через смерть проф. Цегра Левицького. Годі не згадати мені ще двох — нашого мецената Пильчикова і Вовка-Карачевского. Сьвітлі збори зволють память їх почитати повстанєм з місць.

Кінчу просьбою до сьвітлих зборів, щоб они дальше і ревнійше старались підпирати працю і змагаю нашого товариства і придбати єму нових членів і співробітників, а тогді і в „наше віконце засьвітить сонце“.

На внесене проф. Громницького загальні збори висказали голові товариства подяку за єго дотеперішні труди, а він, відповідаючи, заявив, що для него найбільшою нагородою булаб хвиля, коли товариство перемінлось би в правдиву академію наук.

З порядку дневного мало наступити відчитанє справоздана в діяльності Товариства. На внесене п. К. Паньковського ухвалено справоздана не читати, бо оно напечатанє Голова отворив дискусію над справозданєм, але голосу не забрав ніхто, отже дискусію замкнено. Наступило

справозданє касієра п. К. Паньковського. В дискусії над тим справозданєм забирали слово кількох членів, і касієр давав кожному потрібні поясненя Проф. Врецьона, здавши в імени контрольної комісії справозданє з веденя касових книг товариства, які опа знайшла в порядку, виїє, щоби уділити виділови абсолюторію, а п. К. Паньковському висказати подяку і признає. Обидва внесеня прийято Наступили вибори, якими виділ майже весь в попереднім составі було вибрано. Потім прийшов відчит проф. Грушевського про боярство в галицькій Русі. По відчиті на внесенє голови збори заявили подяку референту за єго праю коло наукового розвитку товариства. На тім перервано загальні збори і пазначено другу їх часть т. є. відчит проф. Верхратського про галицькі діалекти і внесеня та інтерпеляції на 4 г. пополудни. Відчит проф. Верхратського викликав дуже оживлену дискусію. Коли на порядок денний прийшли внесеня і інтерпеляції, ніхто не зголосивсь до слова, отже голова подякувавши зібраним, а особливо замісцевим за участь, заквив загальні збори.

Виділ товариства уконституовавсь так: голова Олександр Барвінський, заступник голови Сидір Громницький, адміністратор і касієр Кость Паньковський, секретар Осяп Маковей, а по єго виїзді зі Львова — Остап Макарушка, виділови — Антін Дольницький і Петро Огоновський, заступник Василь Білецький; окрім того з титулу директорів секцій належать до виділу Іван Верхратський і Мих. Грушевський (він же і бібліотекар); редакторами: Історичної бібліотеки О. Барвінський, Записок М. Грушевський, Часописі Правничої К. Левицький, Зорі — В. Лукич-Левицький.

Діяльність секцій (січень—квітень 1895 р.)

14 н. ст. січня 1895 IV засіданє секції природничої, під проводом проф. Верхратського: 1) Обговорювано справи укладаня термінології. 2) Проф. Верхратський читав оцінку праці проф. Маріяна Ломницького п. з. „Pleistocœnskie owady z Borysławia“ (видруковано в Записках т. V.). 3) Проф. Волошак обіцяє владити до „Записок“ працю з царини ботаніки.

19 н. ст. січня XI засіданє секції філїологічної під проводом проф. Верхратського: 1) По прочитаню протоколу з попередного засіданя проф. Громницький повідомив, що Виділ прихилив ся до внесеня секції філїологічної про виданя етног. афічні і ухвалив 200 зл. річно. 2) П. Маковей перечитав вступні части зі своєї розправи про рекрутські і вояцькі пієни в Австро-Угорщині. Праця єго єсть продовженєм і доповненєм дотичних праць Драгоманова і Василєва, подає ієторію мілітаризму

в Австрії, з'ображує погляди народу на вояцку службу на підставі просторого матеріялу і подає збірник рекрутських і вояцких пісень, ніде доси не друкованих. 3) На внесенє проф. Грушевського приступлено до уложеня програми збираня матеріялів етнографічних; дотичні частини квестіонара розібрали: проф. Грушевський, д-р К. Левицький, І. Копач і В. Щурат. 4) Проф. Верхратський відчитав свою рецензію на „Матеріяли для словаря древне-русского языка Срезневского 5) О. Макарушка відчитав коротку розвідку про професорську діяльність бл. п. д-ра Ом. Огоновского і подав уложений покійником словарець слів арабських, перських і турецьких, що стрічають ся в язиці малорускім (реф. проф. Верхратского і Макарушки видрук. в Записках т. V).

21 н. ст. січня засіданє історичної секції, під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. Верхратський відчитав замітку про „печеру Домамирю“, згадану в Галицько-волинський літописи під р. 1241 (видрук. в Записках т. V). 2) проф. В. Коцовський дав рецензію розвідки Ів. Каманина про козаччину до Б. Хмельницького.

5 н. ст. лютого засіданє історичної секції під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. В. Білецький відчитав реферат про „Monumenta confraternitatis Stauropigianaе leopolitensis Tomus I. 2) проф. Грушевський про Історично-літературні замітки до „Слова о полку Игоревѣ“ В. Коцовского (видрук. в Записках т. V).

8. н. ст. лютого XII засіданє секції фільольогічної під проводом проф. Ів. Верхратского 1) Перечитано і прийнято протокол з попереднього засіданя. 2) Др. К. Слудинський відчитав свою рецензію на студию Дра Ів. Франка „Іван Вишеньський і його твори“ (видруковано в V т. Записок).

26 н. ст. лютого XIII засіданє фільольогічної секції під проводом проф. М. Грушевського: 1) проф. Грушевський повідомляє секцію про прийняту віділом пропозицію д-ра Франка про видаванє апокріфів, на початок — апокріфів старозавітних. 2) І. Копач відчитав некрольот проф. Ом. Партицького (видрук. в Записках т. V); цікаві причинки до біографії подали в дискусії др. Франко, др. Коцовський, К. Левицький і Макарушка. 3) Проф. Грушевський реферовав працю І. Кокорудза: „Житє і діяльність д-ра Ом. Огоновского“ (видрук. в Записках т. V).

1. н. ст. марта засіданє історичної секції 1) Д-р К. Левицький відчитав реферат про нові студії про карне право Литовского статута Демченка, Максимейка і Малиновского (видруков. в Часописі правничій і в скороченю — в Записках т. V). Відтак на внесенє д-ра Левицького секція застаналялась над справою видавництва памяток руского права. Принято думку проф. Грушевського, що найвідповіднійшим предметом ви-

даня на перший раз має бути Литовський статут в трех его редакциях. Задля співзвучної пори реферат проф. Грушевського про останній том „Исторіи Россіи“ Іловайського відложено на другій раз.

19. н. ст. марта секція історично-філософична під проводом директора: 1) Проф. Грушевський вказав на цінну рукопись в львівській бібліотеці ім. Оссолинських п. з. „Metrica samboriensis“ і здав справу з неї; є то римско-католицька метрика самбірська з XVI в. а звертають в них увагу записки що до відноси латиньства і православія. Рішено надрукувати в „Записках“. 2) А. Дольницький подав початок свого реферату про студию Линниченка „Черты изъ исторіи сословій югозападной Руси“. (друковано в Записках т. VI).

Наукове товариство імени Шевченка, окрім видань періодичних (Записок, Часопис і Зорі) друкує тепер два томи джерел — Люстрації королевщин воеводства Руського (земля Галицька і Перемишська) з р. 1564—5, приготовані М. Грушевським, і Апокріфи старозавітні, приготовані д-ром І. Франком, збірник етнографічний т. I і Історичної бібліотеки т. XVII (переклад „Мазени“ Костомарова).

